

B.RÜSTƏMOV, Ş.ƏZİZOVA, S.DAVIDOV

ŞAHMAT

III kurs tələbələri üçün dərslik

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI GƏNCLƏR
VƏ İDMAN NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT BƏDƏN TƏRBIYƏSİ
VƏ İDMAN AKADEMİYASI

B.Rüstəmov, Ş.Əzizova, S.Davidov

Ş A H M A T

(III-cü kurs tələbələri üçün dərslik)

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 13.10.2011-ci il, 1665 №-li
əmri ilə təsdiq edilmişdir.

Bakı-2012

Rəyçilər: **L.Rüstəmov** – *Azərbaycan Respublikasının Əməkdar məşqçisi, Beynəlxalq dərəcəli hakim*

N.Ələkbərov – *Bakı şəhəri üzrə 1№-li İOEUG Şahmat-Dama idman məktəbinin direktoru*

V.İsrafilov – *AzDBTİA-nın «İctimai elmlər və sosiologiya» kafedrasının dosenti, i.e.n.*

Y.Eminbəyli – *AzDBTİA-nın «Tətbiqi idman növləri» kafedrasının professoru, t.e.n.*

Redaktor: **V.Ağayeva** – *AzDBTİA-nın «Rus dili» kafedrasının baş müəllimi*

Korrektor: **S.Qafarova** – *AzDBTİA-nın «Şahmatın nəzəriyyəsi və metodikası» kafedrasının baş müəllimi*

B.Rüstəmov, Ş.Əzizova, S.Davidov
Şahmat (III-cü kurs tələbələri üçün dərslik)
AzDBTİA, Bakı-2012, 199 səh.

Təqdim edilən dərslik Azərbaycan dövlət bədən tərbiyəsi və idman akademiyasının şahmat ixtisası üzrə III-cü kurs tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

GİRİŞ

Şahmatın populyarlığı dünyada gündən-günə artmaqdadır. Dünyanın hər bir ölkəsində keçirilən, yüzlərlə şahmatçının eyni zamanda iştirak etdiyi, milli və beynəlxalq turnirlərə ictimaiyyət tərəfindən böyük maraq vardır. Şahmata marağın artmasının səbəbləri müxtəlifdir. Müasir cəmiyyətimizdə intellektual cəhətdən insanları inkişaf etdirmək, düşünmə qabiliyyətini, məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək əhəmiyyətli problemlərdəndir.

İlk növbədə böyüməkdə olan nəsli şahmat oyununun sirlərini belə olmağa, onun incəliklərinə varmağa çalışmalıyıq. Şəxsiyyətin tərbiyəsində və inkişafında şahmatın böyük rolu var. Şahmatın tərbiyəvi əhəmiyyətini yeni nəslə aşılamaq üçün pedaqoji qabiliyyətlərə malik şahmat oyununun ustaları, şahmat məşqçiləri, şahmat müəllimləri lazımdır.

Şahmat aləmi üçün belə pedaqoqlara, şahmat məşqçilərinə, işinin peşəkarlarına ehtiyac var. Bu baxımdan yazdığımız bu dərslik şahmat məşqçilərinin bilik və bacarıqlarının möhkəmləndirilməsində mühüm vasitələrdən biri olacaq. Dərslik məhz tələbəlçün nəzərdə tutulsa da, hər bir müəllim, məşqçi dərslikdən istifadə edə bilər.

Dərslik şahmatın nəzəri – metodiki əsasları, idman ustalığı və pedaqoji ustalığı bölmələrindən ibarətdir.

Dərslik Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının III kurs şahmat ixtisasları üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ŞAHMATÇININ HAZIRLIQ NÖVLƏRİ

Şahmat oyunu idmanın məzmunlu və təşkilati əlamətlərinə malikdir. Şahmatın məşhurluğunun və sosial əhəmiyyətinin inkişafı onun elmi-metodiki səviyyədə öyrənilməsinin vacibliyini aktuallaşdırır. Təbii olaraq, bu məqsədlə, idman nəzəriyyəsinin metodiki aparatından istifadə məqsədəuyğun hesab edilir, bu nəzəriyyənin də bir bölməsi idman məşqi sistemidir.

Müxtəlif, xüsusilə də hərəki idman növlərinin təcrübələrini sistemləşdirən idman məşqi nəzəriyyəsi idmançının məşq fəaliyyətinin idarəedilmə məsələlərini, yorğunluq və bərpa proseslərini, idmançı çıxışlarının səmərəliliyinə təsir edən amilləri, eləcə də psixoloji sabitliyin problemlərini, idman nailiyyətlərinin proqnozlaşdırılmasını, kompleks nəzarəti, idmançıların yarışlara hazırlığını və s. nəzərdən keçirir.

Şahmata aid idman nəzəriyyəsində toplanmış məlumatdan tam olaraq istifadə imkanını təmin etmək üçün müvafiq anlayış aparatının və terminologiyasının işlənilib hazırlanması və şahmat nəzəriyyəsinə və təcrübəsinə daxil edilməsi vacibdir.

Şahmatçıların lazımi hazırlıq səviyyəsinin təmin edilməsi üçün, şahmatçıların müxtəlif hazırlıq tərəflərinin, keyfiyyət və qabiliyyətlərinin birləşməsinə, koordinasiyasına və həyata keçirilməsinə yönəlmiş proses şahmatçı-idmançının hazırlığı adlanır. Şahmatçıların idman məşqləri, hazırlığın vacib tərkib hissəsi kimi, ən yüksək nəticələrin əldə edilməsini təmin edən hazırlığın

müxtəlif tərəflərinin təkmilləşdirilməsi üçün tapşırıqların istifadə edilməsinə əsaslanmış, xüsusi pedaqoji prosesdir.

İdman məşqinin *məqsədi*, tərifi-dən göründüyü kimi, mövcud şahmatçı üçün optimal texniki, psixi, fiziki və taktiki hazırlıq səviyyəsinin nailiyyətidir.

Şahmatçıların məşq prosesində həll edilən *məsələlər* aşağıdakılardan ibarətdir:

- düzgün mövqelər haqqında biliklərin toplanması;
- şahmat qanunlarını tətbiq etmək bacarıqlarının formalaşması;
- strateji və taktiki fəndlərin tətbiqi üçün bacarıq və vərdişlərin təkmilləşdirilməsi;
- peşəkar əhəmiyyət kəsb edən psixi funksiyaların inkişafı;
- məşq və yarış fəaliyyətinin müvəffəqiyyəti üçün vacib olan mənəvi və iradi keyfiyyətlərin tərbiyə edilməsi.

Şahmatçılar məşq prosesində daim mücərrəd məlumatla manipulyasiya edirlər. Buna görə də yaddaşa və təfəkkürə böyük təsir, əsəb-əzələ sisteminə isə az təsir göstərilir. Texniki, psixi, fiziki və taktiki əhəmiyyətli əlamətlərə malik hazırlığın nisbətən müstəqil tərəflərinin ayırd edilməsi təkmilləşdirmənin vasitə və metodlarının sistemləşdirilməsinə imkan verir. Son zamanlaradək şahmat ənənəvi olaraq idman növü kimi deyil, bir oyun olaraq nəzərdən keçirilirdi və şahmata aid ədəbiyyatda hazırlıq sistemi haqqında məlumat, xüsusilə də, idmançıların intellektual funksiyalarının öyrənilməsi əsasında, məhdud həcmdə verilirdi. Lakin bu məlumat belə peşəkar məşqçilər tərəfindən səmərəli istifadə oluna bilər.

Görkəmli şahmatçıların, E.Laskerin , A.A.Alyexinin, M.M.Botvinnikin yaradıcılığında, əsas etibarilə, konkret rəqiblə oyuna hazırlıqdan, variantların hesab texnikasının inkişafından ibarət psixoloji və fiziki hazırlığa yanaşmalar nəzərdən keçirilir. Şahmatçıların təfəkkür və şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində P.V.Blyumenfeld, V.N.Puşkin , O.K.Tixomirov , V.M.Malkin, L.Z.Levit [29] əhəmiyyətli rol oynamışlar. A.S.Suetinin işində texniki və qismən psixoloji hazırlıq məsələləri nəzərdən keçirilmişdir.

Texniki hazırlıq xüsusiyyətləri baxımından ümumiləşdirici iş A.A.Kotovun işidir. Burada, şahmatçının keyfiyyətlərinin belə təsnifatı verilmişdir: kombinasiyalı görmə, “mövqe hissiyyəti”, variantların hesabı (ehtimalı). N.V.Kroqius peşəkar əhəmiyyətli psixi funksiyaların obyektiv diaqnostikası və məşqi məsələlərinə toxunmadan psixoloji hazırlığın problemlərini nəzərdən keçirir, şahmatçının təfəkküründəki səhvləri təsnif edir, oyun vəziyyətinin analizini aparır, vaxtdan istifadə problemini analiz edir. N.Q.Qolovko öz qarşısında nəzəri, praktiki, mənəvi-iradi və fiziki hazırlıq məsələsini qoyur, idman forması, şahmatçıların qidalanması, məşq və yarış dövrlərində rejimə riayət etmənin ayrı-ayrı məsələlərini nəzərdən keçirir. Ədəbiyyat mənbələrinin öyrənilməsi belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, şahmatda hazırlığın müxtəlif növlərinin xüsusiyyətləri, xüsusilə də, psixi və fiziki xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, məşqin vasitə və metodlarının işlənilib hazırlanması müxtəlif profildən olan mütəxəssisləri tədricən maraqlandırmaya başlayır. M.İ.Dvoreskiy və ortaq müəlliflər, B.A.Zlotnik və ortaq

müəliflər şahmatçıların hazırlıq praktikasında pedaqogika və psixologiyanın nailiyyət məsələlərini qarşıya qoyur. Lvovun (LDBTİ) və Kiyevin (KDBTİ) bədən tərbiyəsi institutlarının müəllif kollektivlərinin işində peşəkar əhəmiyyətli intellektual funksiyaların əsasında şahmat idmanında məşq prosesinin təkmilləşdirilməsinin bəzi nəticələri göstərilir.

Şahmatçının texniki hazırlığı

Şahmatda *texniki hazırlıq* idmançı tərəfindən düzgün mövqelər haqqında biliklərin, ümumiləşdirilmiş qanunların əldə edilməsinə, oyunun strateji və taktiki fəndlərinə (hücum, müdafiə, ayrı düşürülmüş piyadaya qarşı oyun və s.) yiyələnməyə, variantların hesab texnikasının təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Hər bir məqsədyönlü təlim kimi, şahmatçıların texniki hazırlığı da özlüyündə bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasının idarəedilmə prosesindən ibarətdir.

Texniki hazırlığın strukturunda mübarizənin əsas və əlavə aparılma üsulları ayırd edilir. Əsas üsullara oyun texnikasına yiyələnmə əsasını təşkil edən mübarizə üsulları (hücum, müdafiə, taktika) aiddir. Əlavə üsullar isə şahmatçıların fərdi xüsusiyyətlərinin, onların psixi, fiziki və taktiki hazırlığının səviyyəsinin nəzərə alınması ilə bağlı fəndlərdən ibarətdir.

Şahmatçının psixoloji hazırlığı

Şahmatçıların *psixoloji hazırlığı* – idmançıların psixikasının keyfiyyət və vəziyyətinə məqsədyönlü təsir

prosesidir. Şahmat idmanında spesifik baxımından psixi hazırlığın rolu fiziki hazırlığın idmanın ənənəvi növlərindəki olduğu kimidir. İdman və psixologiyaya aid xüsusi ədəbiyyatda məzmun baxımından müxtəlif cür başa düşülən “intellektual hazırlıq”, “psixoloji hazırlıq”, “psixi hazırlıq” anlayışlarından istifadə edilir. İntellektual hazırlıq şahmat sahəsində fəaliyyətin dərk edilməsinə yönəldilmiş kompleks proses və hadisələr kimi başa düşülür. “Psixoloji hazırlıq” anlayışı, psixologiyanın psixika haqqında elm olduğunu nəzərə almaqla, fikrimizcə, tam olaraq “idmançıların hazırlıq” anlayışına uyğun gəlir. Şahmat idmanında hərəki idman növlərində “fiziki hazırlıq” anlayışı ilə oxşar “psixi hazırlıq” anlayışından istifadə etmək lazımdır.

Şahmat idmanında peşəkar əhəmiyyətli psixi funksiyalara aşağıdakılar aiddir: operativ yaddaş, operativ təfəkkür, qiymət funksiyası; keyfiyyətlərə - müstəqillik, düşüncə sərbəstliyi və tənqidliyi, diqqətin xüsusiyyətləri; vəziyyətlərə - iradi hazırlıq, yarışlara psixi hazırlıq və s. Müasir şahmat yarışlarında seçmə sistemi şahmatçıların təxminən eyni texniki hazırlıq səviyyələrini təmin edir. Bu vəziyyətlərdə psixi hazırlığın qeyd edilmiş komponentlərinin diaqnostika və məşqinə yiyələnmə əhəmiyyətli rol oynaya bilər, daha doğru isə oynamalıdır.

Şahmatçının fiziki hazırlığı

Şahmatçının *fiziki hazırlığı* şahmat idmanının spesifikasına uyğun olan fiziki keyfiyyətlərin tərbiyəsinə yönəlmişdir. Yarışların xüsusiyyətlərinə onların müddəti, məkanların mikroklimatı, idmançıların pozalarının

sabitliyi və s. aiddir. Şahmatçıların fiziki hazırlıq problemi, onların qidalanması müasir tələb və imkanlar səviyyəsində nəzərdən keçirilmir. Fiziki tərbiyə nəzəriyyəsinin və tibbi-bioloji dövrün fənlərinin öyrənilməsi həm də şahmatçıların fiziki hazırlığının savadla təşkil edilməsi üçün zəmin yaradır.

Mümkün ədəbiyyatlarda şahmatçılara üzgüçülük, yüngül atletika, futbol, tennis məşğələləri və digər hərəkəi oyunlarla əlaqədar tövsiyyələr verilir. Bu məşğələlər əsas etibarilə, sağlamlığın ümumi dözümlüyünün və möhkəmliyinin inkişafına yönəlmişdir.

İrəlində əzələ fəallığı fonunda əhəmiyyətli dərəcədə emosional və intellektual gərginliklər nəticəsində törədilən ürək-damar sistemi və mərkəzi sinir sistemi xəstəliklərinin profilaktikası üzrə ciddi tədqiqat işi nəzərdən keçiriləcək.

Şahmatçının taktiki hazırlığı

Şahmat idmanında *taktiki hazırlıq*, xarici amilləri nəzərə almaqla, şahmatçıların yarışlarda metod, bacarıq, vərdislərə yiyələnməsinə yönəlmişdir.

Xarici amillərə aiddir:

- reqlament xüsusiyyətləri, iqlim şəraitləri, yarışların keçirilmə yeri və s.;
- rəqibin texniki və psixi hazırlıq xüsusiyyətləri;
- şəxsi hazırlıq xüsusiyyətləri.

Qeyd etmək lazımdır ki, şahmatçılarda “taktika” ənənəvi olaraq texnika elementi kimi başa düşülür.

Taktiki hazırlıq digər hazırlıq növlərinə nisbətən inteqraldır, psixi hazırlıq isə daha ağırdır. Məsələn, N.V.Kroqiusun işində statistika, psixoloji məzmun və

əvvəlki partiya və finişdəki nəticədən asılı olaraq, “qələbə üçün” və “heç-heçə” oyun kimi tipik situasiyalar üzrə tövsiyələr nəzərdən keçirilir.

Tərz (üslub), məhsuldarlıq, müvəqqəti xarakteristikalar, rəqibin qəbul edilməsi, özünüanaliz kimi taktiki hazırlığın bu amillərin tədqiqi və uçuotu şahmatçıların idman məşqinin səmərəliliyinin artırılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

ŞAHMATÇILARIN İDMAN MƏŞQİNİN VASİTƏ VƏ METODLARI

Şahmatçılar üçün idman məşqinin ən spesifik vasitələri məşq tapşırıqları sistemi ilə təqdim edilmişdir, bunlar isə nisbətən yaxın zamanlarda işlənib hazırlanmışdır. Məşqçi fəaliyyətinin səmərəliliyi məşqçi tərəfindən tətbiq edilən vasitə və metodların müxtəlifliyi ilə müəyyən edilir.

Məşq tapşırıqları sistemi M.İ.Dvoreskiy və A.M.Yusupov tərəfindən təklif edilmişdir. Bu sistemdə tapşırıqlar strateji (hücum, müdafiə) və funksional (oyunu başa çatdırmaq üçün, qərar qəbul etmək üçün) əlamətlərə görə təsnif olunur. İdman nəzəriyyəsinə əsasən, yarış hərəkətləri ilə oxşarlığına və ya fərqiyyətinə görə başqa bir təsnifat təklif etmək olar.

Yarış tapşırıqları – şahmat üzrə yarış şəraitlərində olduğu kimi eyni tərkibdə tam və ya mürəkkəb birgə hərəkətlərdir.

Əslində, yarış tapşırıqları və yarış tapşırıqlarının məşq formaları var. Birinci növ tapşırıqlara turnir və ya ənənəvi vaxt nəzarəti ilə matç partiyası aiddir.

Yarış tapşırıqlarının məşq formaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- qısaldılmış nəzarət vaxtı ilə məşq partiyaları;
- məsləhət partiyaları;
- yazışma və internet ilə oyun;
- mübarizənin qabaqcadan müəyyən edilmiş xarakteri ilə məşq partiyaları (debüt sxeminin və ya oyundaşın oyun təzi nəzərə alınmaqla strategiyanın seçilməsi);
- oyunun tematik xarakteri ilə baxmadan məşq partiyaları;
- verimiş strateji və ya taktiki əlamətlərə görə mövqelərin modelləşdirilməsi.

Yarış tapşırıqlarının məşq zamanı böyük əhəmiyyəti vardır, belə ki, onlarsız şahmat idmanı tərəfindən idmançıya təqdim edilmiş bütün spesifik tələblər məcmusunu tam olaraq yaratmaq və bununla da spesifik hazırlığın inkişafını stimullaşdırmaq mümkün deyil. Lakin onların məşqdə xüsusi çəkisi nisbətən çox deyil. Bu da əsas etibarilə, orqanizmdə yarış tapşırıqlarından yaranan funksional irəliləyişlərin əhəmiyyəti ilə izah olunur.

İdman məşqi nəzəriyyəsinin bütün nəticələri tam olaraq şahmata aiddir. Yarışlarda, onlar arasında fasilələrdə analitik iş olmadan, daim iştirak etmək əldə edilmiş vərdişlərin möhkəmlənməsinə gətirib çıxara bilər, lakin şahmatçıların ustalığının artmasına təsir etmir. Bir çox güclü şahmatçılar, onların qabiliyyətlərinə, xüsusilə də, turnir praktikasının həddən artıq olmasından, yaradıcı və idman təkmilləşdirilməsi imkanından məhrumdurlar.

Xüsusi hazırlıq tapşırıqları yarış hərəkətlərinin elementlərindən, onların variantlarından, eləcə də təzahür edən qabiliyyətlərin forma və xarakterinə görə oxşar hərəkətlərdən ibarətdir.

Xüsusi-hazırlıq tapşırıqlarına daxildir:

- strateji və taktiki əlamətlərə görə təsnif edilmiş tipik mövqelərin analizi və ya həlli;
- yüksək ixtisaslı məşqçi-ekspertin tipik mövqesinin oynanılması;
- məşqçi-ekspert ilə düzgün mövqelərin analizi və ya oynanılması;
- konkret mövqelərin, kombinasiyaların və s. analizi və ya həlli;
- müxtəlif oyun məzmunu ilə partiyanın analizi;
- etüd, tapşırıqların analizi, həlli və oynanılması;
- operativ yaddaşa, operati təfəkkürə, diqqət funksiyalarına, qavrayış, qiymət funksiyasına görə test tapşırıqlarının həlli.

Bu tapşırıqları o halda xüsusi-hazırlıq tapşırıqları hesab etmək olar ki, şahmat partiyası ilə ümumi əlaqəsi olsun. Digər tərəfdən, xüsusi-hazırlıq tapşırıqları turnir partiyasındakı ilə tam olaraq eyni deyil. Onlar elə seçilir ki, məşq yükünün ayrı-ayrı parametrlərinə tam yarış tapşırıqlarından daha seçici və daha əhəmiyyətli təsir etmiş olsun. Məsələn, şahmatçı varianların hesabı üçün mövqeləri həll edərkən eyni bir vaxt üçün (5 saat) operativ yaddaşa turnir partiyasında olduğundan daha çox yük götürür. Mahiyyət etibarilə, xüsusi-hazırlıq tapşırıqları şahmatçıların intellektual funksiyalarının inkişafına yönəlidir. Bu perspektiv vasitələr şahmat idmanının müvafiq

işlənib hazırlanmasını və praktikada tətbiq olunmasını tələb edir.

Ümumi hazırlıq tapşırıqları idmançıların hərtərəfli funksional inkişafına xidmət edir. Onların tərkibi, məşq tapşırıqlarının digər qrupları ilə müqayisədə daha geniş və müxtəlifdir. Ümumi hazırlıq tapşırıqları olaraq, təsir xüsusiyyətlərinə görə xüsusi hazırlıq tapşırıqlarına qismən uyğun gələn və eləcə də onlardan fərqlənən tapşırıqlar istifadə oluna bilər. Şahmatçılar üçün ümumi hazırlıq tapşırıqları müxtəlifdir, bura həmçinin məntiqi oyunlar da daxildir ki, bu oyunlar zamanı, digər intellektual funksiyalarla birgə, operativ təfəkkür, məntiqi təfəkkür, yaradıcı təxəyyül inkişaf etdirilir.

Şahmatçıların idman məşqinin metodları – bu, məşqçinin və idmançının iş üsullarıdır ki, bunların köməyi ilə də bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməyə nail olunur, peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlər inkişaf edir, dünyagörüşü formalaşır. Məşq prosesində şifahi və əyani metodlarla yanaşı, praktiki metodlardan da istifadə olunur. Şahmatda konkret təlim-məşq məsələlərinin daha səmərəli həll etmək imkanı verən idman məşqi vasitələrindən analitik, oyun və yarış metodlarını göstərmək olar. Bu metodlar bir-birindən, əsas etibarilə, peşəkar əhəmiyyətli psixi funksiyalara, xüsusilə də, yaddaş və təfəkkür və xüsusi bilik və bacarıqların möhkəmlənmə səmərəliliyinə, təsirin seçmə qabiliyyəti səviyyəsinə görə fərqlənir.

Analitik metod şahmatçıların texniki hazırlığının strukturunda həlledici rol oynayır. Analiz şahmat partiyasında qərar qəbul etmənin (gedişin seçimi) əsasını təşkil edir. Lakin bu vəziyyətdə seçimin obyektivliyinin müəyyən edilməsi zehində variantların götür-qoyu və

yerinə yetirilmiş gediş kimi nəticələrin toplanıb qalması məhdudlaşır. Təlim və məşq prosesində analiz dəqiq, tipik və konkret mövqelərin obyektiv qiymətinin müəyyən edilməsinə imkan verir, bilik və bacarıqların toplanmasını və intuisiyanın formalaşmasını təmin edir. Partiyaların – klassik, aktual, şəxsi, rəqibin, təxirə salınmış və s. partiyaların analizinin böyük təlim rolu vardır. Strukturun bəzi şəxsi məsələləri A.A.Kotovun. M.İ.Dvoreskinin və A.M.Yusupovun işlərində ümumi tövsiyələr səviyyəsində nəzərdən keçirilmişdir.

Oyun metodu hərəkətlərin oyun süjeti şəraitində yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Bu oyunlarda oyun məqsədinə bir neçə mümkün üsullarla, oyunçuların qarşılıqlı əlaqə şəraitində nail olmaq mümkündür (mövqelərin rəqiblərlə oynanılması və ya etüdlərin rəqabət şəraitində həlli).

Şahmatda oyun metodu, digər idman növlərində olduğu kimi, motivasiyanın artırılması üçün tətbiq edilir. Oyun fəaliyyəti, yüksək emosionallığı ilə fərqlənərək, öz emosiya və hərəkətlərini, xüsusilə də, özünü ələ almaq, təşəbbüskarlıq və təkidlilik tələb edilən stres vəziyyətlərində, idarə etmək bacarığını tələb edir.

Yarış metodu metodiki mənada onunla fərqlənir ki, yarış zamanı yerinə yetirilən eyni formada olan tapşırıq, bir qayda olaraq, daha yüksək funksional qiymətə malikdir – başqa şəraitlərdən fərqli olaraq, psixoloji və fizioloji xarakterli şəraitlərdə daha böyük funksional irəliləyişlərə səbəb olur.

Didaktik prinsiplər şahmatçuların idman məşqinə pedaqoji cəhətdən təşkil edilmiş bir proses kimi yanaşır. İdman məşqinin spesifik prinsipləri, məşq təsirləri ilə orqanizmin reaksiyası arasında, eləcə də məşqin

məzmununun müxtəlif tərkib hissələri arasında qanunauyğun əlaqələri əks etdirən prinsiplər, idmanın müxtəlif növləri üçün müxtəlifdir. Şahmat idmanında, hazırlığın artmasının, əsasən, psixi funksiya və keyfiyyətlərin inkişafı hesabına baş verdiyi halda, bu prinsiplər, təbii olaraq, idmanın ənənəvi növlərindən elə fərqlənir ki, hazırlığın artması fiziki keyfiyyətlər hesabına baş vermiş olsun.

Nəzərə alsaq ki, şahmat idmanının nəzəriyyəsi – şahmat oyunu nəzəriyyəsindən fərqli olaraq, inkişafın ilkin mərhələsindədir. İdman məşqinin əsas prinsiplərinin tətbiqi ilə bağlı məsələyə isə problemlə kimi baxmaq olar. Məsələn, şahmatçıların yükünə nəzarət metodunun olmaması, yüklərin dalğavari və müxtəlif prinsiplərinin və məşq prosesinin dövriliyinin tətbiqi barədə birmənalı nəticə çıxarmağa imkan vermir.

Yüksək nailiyyətlər nümayiş etdirmək məqsədinə yönəldilmə məşqin, istirahətin xüsusi sistemi, qidalanma, bərpa tədbirlərinin daha səmərəli vasitə və metodlarından istifadə edilməsini tələb edir.

Ümumi və xüsusi hazırlığın vəhdəti şahmatda nailiyyətlərin müxtəlif intellektual inkişafdən asılılığı ilə müəyyən edilir. Birinci növbədə, şahmatçıların ümumi və professional əhəmiyyətli psixi funksiyalar və keyfiyyətlər arasındakı asılılıqla müəyyən edilir. Bu prinsipin həyata keçirilməsi misalı olaraq ümumi hazırlıq tapşırıqlarının, operativ təfəkkürün diaqnostikası və məşqi üçün tətbiqini göstərmək olar.

Məşq prosesinin davamlılığı şahmat idmanında onun elə qurulmasına çalışır ki, məşq dərslərinin yüksək səviyyədə, konkret şəraitlərdə səmərəliliyini təmin etmiş

olsun, onların arasında özünü doğrultmayan fasilələri istisna etsin və məşq prosesinin fazalarında hazırlığın gerilməsini minimuma endirmiş olsun.

Şahmatın bir yaradıcı akt kimi tədqiqatı şahmatçıların idman məşqində arasıkəsilməz prinsipin tətbiqinin xüsusiyyət və hədlərinin müəyyən edilməsinə imkan verir.

Məşq prosesinin dövriliyi yarışların təqviminə uyğun olaraq həyata keçirilir və məşq prosesinin məqsəd, metod və vasitələrinin sistemləşdirilməsinə imkan verir, məşq prosesinin prinsiplərinin yerinə yetirilməsini yaxşı təmin edir.

Şahmatda idman məşqi nəzəriyyəsinin inkişaf perspektivləri müvafiq hazırlıq keçmiş mütəxəssislərin bu prosesdə iştirakından çox asılıdır. Peşəkar məşqçi texniki, psixi, fiziki və taktiki hazırlığın rəşional uyğunluğun vacibliyini, həm məşq dərslərinin ayrılıqda təşkilində, həmçinin də bütün təlim-məşq prosesinin strukturunda başa düşməlidir. Lakin bu məsələnin həlli şahmat idmanında şahmatçıların mərkəzi sinir sisteminə yükün mümkün olan həcmi barədə məlumatın olmamasına görə mürəkkəbləşir. Şahmat praktikası bu sahədə tədqiqatların aparılmasını təkidlə tələb edir.

Həmçinin şahmatçıların çoxillik hazırlığının ümumi strukturu haqqında biliklər də azdır. İdman nəzəriyyəsində çoxillik hazırlığın rəşional planlaşdırılması ən çox optimal yaş həddinin dəqiq müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Şahmatda optimal nailiyyətlər dövrü əksər hallarda 10 ildən çox davam edir, onun hədləri stabil deyildir və idmançıların fərdi xüsusiyyətlərdən asılı olaraq, 20-dən 40-a qədər uzanır. Bundan əlavə, bəzi eksperimentlərin nəticəsinə görə, şahmat fəaliyyətinə nisbətən erkən

başlama (10 yaşa qədər) mövqenin və hesablama texnikasının intuitiv qiymətləndirilməsinin formalaşmasında və inkişafında müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Şahmat idmanının bu xüsusiyyətləri gərgin məşqin optimal dövrünü müəyyən etmək imkanını çətinləşdirir.

Beləliklə də, şahmat idmanında müəyyən düzəlişlə, idmanın hərəkəti növlərinin təcrübəsini ümumiləşdirən idman məşqinin nəzəriyyə və metodikasının əsas məsələləri tətbiq edilə bilər.

ŞAHMATÇILARIN TEXNİKİ HAZIRLIĞININ STRUKTURU

Ənənəvi idman növlərində olduğu kimi, şahmatçılarının hazırlıq strukturu texniki, taktiki, psixi və fiziki hazırlıq növlərindən ibarətdir. Aparıcı yer texniki hazırlığa verilir.

Şahmatçıların, ədəbiyyatdan məlum olan metodikalar və proqramlar üzrə hazırlığında əsas diqqət endşpil və mittelspil nümunəvi vəziyyətlərdə oyunun texniki fəndlərinə yiyələnməyə, variantların hesablama keyfiyyətinin diaqnostika və məşqinə və şahmatçının hazırlığının digər tərəflərinə verilir.

Şahmatçıların texniki hazırlığı – idmançı tərəfindən şahmat oyununun bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə səviyyəsidir.

Şahmatçıların texniki hazırlıq strukturunu modelləşdirmək üçün fizioloji mexanizm məsələləri kənarında qalmaqla, şahmatçıların qərar qəbul etmə prosesinin hər bir əməliyyat tərkibinin psixoloji analizi aparılmışdır. Bu halda, proses modelinin sadələşdirilməsi müstəqil bir məqsəd kimi qoyulurdu .

Şahmatda gedişin seçim prosesini sxematik olaraq variantların “ağac hesabı” şəklində təsəvvür etmək olar. Belə düşünək ki, çıxış vəziyyətində fiqurların üç cür yerdəyişmə imkanı var. Yerdəyişmələrin fikrən yerinə yetirilməsi nəticəsində yeni mövqelər ortaya çıxır ki, bu mövqelərdən də yenə “budaqlanma” baş verir. Bununla da elə bil ki, yaddaşda aradakı mövqeləri saxlamaqla, “ağacın budaqları“ boyu fikrən hərəkət edilir. Gedişin seçimi isə

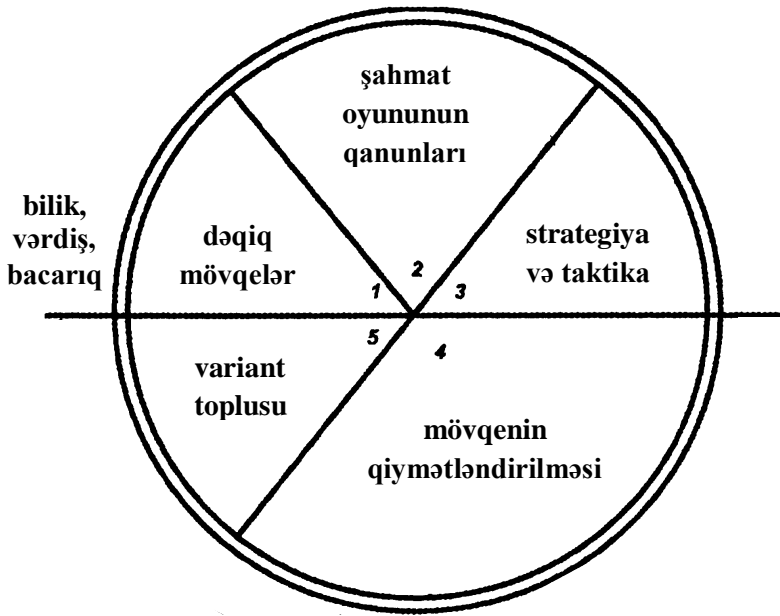
“ağacın“ düyünlərindəki mövqelərin müqayisəli qiymətindən asılıdır.

Beləliklə də, şahmatda qərarın ən adi halda qəbul edilməsi iki psixi funksiyanın – lövhə üzərində dəyişən vəziyyətlərin yaddaşda saxlanılmasını təmin edən operativ yaddaş və qiymət funksiyasının qarşılıqlı təsir mexanizminə əsaslanır. Sonuncu çox seçim olduğu zaman şahmatçılar tərəfindən toplanmış bilik və bacarıqların ümumi həcmnin yenidən işlənməsi nəticəsində şüursuz səviyyədə özünü göstərir.

Şahmatçıların texniki hazırlıq strukturu , mövqenin çox variantlığında həyata keçirilən intuitiv qiymətə əsaslanan xüsusi bilik və bacarıqların (1-3 sektorları) ümumi həcmindən ibarətdir. Bu halda, şahmatçının xüsusi bilik və bacarıqlarının – mövqe və variant çoxluğunu onların ortaya çıxmasını təmin edən psixi funksiyalarla ayrılmaz qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almaq vacibdir.

Peşəkarlıq baxımından əhəmiyyətli olan psixi funksiyaların inkişaf səviyyəsindən ibarət olan psixi hazırlıq və mənəvi-iradi keyfiyyətlər şahmatçının inteqral hazırlıq strukturunda üstünlük baxımından ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir.

Şahmat sahəsində bütün bilik və bacarıqlar sistemi şahmat partiyasının üç mərhələyə - debüt, mittelspil və endoşpil mərhələlərinə bölünməsindən irəli gələn ənənəvi yanaşma çərçivəsində nəzərdən keçirilmişdir. Fikrimizcə, belə struktur şahmat partiyasının tərkib hissələrinin ümumiliyini və ayrılmazlığını vahid bir tamlıq kimi əks etdirmir. Bunu nəzərə alaraq, şahmat bilik və bacarıqlarının, prinsipial olaraq, tamamilə başqa bir təsnifatı verilir.

Şəkil 1. Şahmatçıların texniki hazırlıq strukturu

Şəkil 1-dən görüldüyü kimi, şahmat sahəsində bütün biliklər sistemi aşağıdakı elementlərdən ibarətdir:

- dəqiq (düzgün) mövqelər – bu mövqelər düzgün müəyyən edilmiş qiymətlə olan mövqelərdir (məsələn, “şah piyada ilə şaha qarşı”);

- şahmat oyununun qanunları – bu, fiqurların yerləşməsi ilə qiymət mövqeyi arasında olan ehtimal asılılıqdır (məsələn, lövhənin mərkəzində yerləşmiş fiqurların nisbi qiyməti);

- şahmat oyununun strategiyası və taktikası – bu, statik (strategiya) və dinamik (taktika) mövqə xüsusiyyətlərindən irəli gələn şəxsi məqsədlərə nail olmaq üsulları haqqında biliklək məcmusudur (məsələn,

mərkəzləşmə - strategiya elementidir, ikili zərbə - taktika elementidir).

Şahmat oyununun strategiya və taktikasının müəyyən edilməsi, mövqenin xüsusiyyətlərinin vaxt baxımından stabil əlamətinə uyğun olaraq, əsas strateji və taktiki fəndlərin sistemləşdirilməsini dəqiqləşdirir.

Strateji fəndlər: mərkəzləşmə; açıq xətt və diaqonallardan istifadə; hücum; müdafiə; mövqenin sadələşdirilməsi (dəyişdirmə); blokada (hərəkətin məhdudluğu); profilaktika; material qurbanı (gücləndirilməmiş variant).

Taktiki fəndlər: ikili zərbə; açıq hücum; açıq şah; bağlayıcı; yayındırılma; aldadılma; yolu kəsmə; müdafiənin məhv edilməsi; şahenin azad edilməsi (xətləri, diaqonalları, şaquliləri, üfqiləri); şahenin blokirovkası; pat; fiqurların görünən hərəkətləri ("rentgen"); fiqurların həddən artıq yüklüüyü; ara gediş; piyada gediş; şahın piyada tərəfindən mühafizəsinin dağıdılması; "həmişə" şah; "həmişə" hücum.

Şahmat oyununun qeyd edilmiş taktiki fəndlərini şahmat idmanının taktikası ilə eyniləşdirmək olmaz. Şahmatçı-idmançının taktiki hazırlığı – fərdi xüsusiyyətləri, imkan-ları, qabiliyyətləri (özünün və rəqibinin) və yaranmış vəziyyəti nəzərə almaqla mübarizənin gedişini əsaslı şəkildə qurma bacarığıdır. Şahmatçıların taktiki hazırlığının bu tərifi idman nəzəriyyəsi ilə yaxşı uyğunlaşır.

Şahmatçıların texniki hazırlıq strukturunun əsaslandırılması, texniki hazırlığın ayrı-ayrı tərəflərinin obyektiv nəzarəti üçün istifadə edilən diaqnostik testlərin işlənib hazırlanması və standartlaşdırılması üçün zəmin yaradır. İndi artıq şahmatçının dəqiq mövqelər haqqında biliklərinin, şahmatın

strategiya və taktikasının, qiymət funksiyasının diaqnostikası üçün test-tapşırıqlar işlənib hazırlanır və təsdiq edilir.

TİBBİ-BİOLOJİ VƏ PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Şahmatın tibbi-bioloji problemləri

Bu böyük və praktiki cəhətdən mühüm olan məsələlərin sualları nədən ibarətdir? Bu suallar çoxdur, biz yalnız daha mühüm əhəmiyyət kəsb edən suallardan bəzilərini nəzərdən keçirəcəyik. Bunlara, birinci növbədə, aşağıdakı sualları aid etmək olar:

1) şahmatda tibbi nəzarətin elmi əsaslarının işlənib hazırlanması və onun təcrübədə tətbiqi;

2) şahmatçıların yarışlara hazırlıq prosesində və onların gedişi zamanı yük, istirahət və qidalanma rejiminin əsaslandırılması;

3) oyunun müxtəlif rejimlərində yarış fəaliyyətinin psixofizioloji qiymətinin öyrənilməsi;

4) yaş və cinsiyyət nəzərə alınmaqla, oyun yükünün rəasional ölçüsünün əsaslandırılması;

5) yarış zamanı şahmatçılarda müşahidə olunan yorğunluqla mübarizənin səmərəli vasitələrinin axtarışı;

6) şahmatçıların yarışlara psixoloji hazırlığının rəasional sisteminin əsaslandırılması;

7) müxtəlif yaşlı və müxtəlif cinsdən olan şahmatçıların idman forması üçün bioritmik proseslərin rolunun öyrənilməsi;

8) yaşlı şəxslərin intellektual sağlamlığının qorunması məqsədilə şahmatdan istifadə edilməsi;

9) çətin həyat şəraitində olan insanlar üçün psixoloji dəstək vasitəsi kimi şahmatdan istifadə imkanlarının öyrənilməsi;

10) təfəkkür və peşəkar fəaliyyətin öyrənilməsində şahmatdan model kimi istifadə edilməsi.

Qeyd edilən məsələlərin əksəriyyəti kifayət qədər öyrənilməmişdir, bu da şahmatın yüksək səviyyədə və eləcə də kütləvi səviyyədə inkişafını ləngidir.

Şahmatın sağlamlığa təsirinin öyrənilməsi birinci növbəli əhəmiyyətə malik olan məsələdir. Bu məsələnin həlli, hər şeydən əvvəl, şahmatda tibbi nəzarət ilə bağlıdır, buna görə də şahmatın tibbi-bioloji problemlərinin nəzərdən keçirilməsindən başlamaq məqsədəuyğundur.

Şahmatda tibbi nəzarət

İdmanda tibbi nəzarətin əsas vəzifəsi – həddindən artıq intensiv məşq və yarış yükləri nəticəsində idmançının sağlamlığında baş verən pozuntuların inkişafının və ortaya çıxan xəstəliklərin qarşısının alınmasıdır. Səmərəli şəkildə təşkil edilmiş tibbi nəzarət sağlamlığın, idman formasının və idman uzunömürlüliyünün yüksək səviyyədə qorunub saxlanmasına imkan verməlidir.

İdman təbabətində, müntəzəm olaraq intensiv fiziki yükləri yerinə yetirən idmançıların sağlamlıq vəziyyətinə nəzarət metodları işlənilib hazırlanmışdır. Şahmat oyunu, məlum olduğu kimi, gərgin əzələ fəaliyyəti tələb etməsə də, idman növü hesab edilir. Bundan əlavə, şahmatçılar yarışlara hazırlıq müddətində və xüsusilə də, yarış zamanı az hərəkətli həyat təzi keçirirlər. Bununla əlaqədar olaraq, mahiyyət etibarilə şahmat oyunu hipodinamik idman

növünə aid edilməlidir, belə ki, oyunun xarakterik keyfiyyəti ondan ibarətdir ki, xeyli dərəcədə emosional və zehni gərginliklə müşayiət olunur. Məhz oyun zamanı və oyundan sonra tələb olunan emosional gərginlik şahmatçıların sağlamlığı üçün müəyyən təhlükə yaradır. Təbii olaraq, bir sual yaranır: şahmat oyunu zamanı ortaya çıxan emosional gərginlik, idmanın digər növü ilə məşğul olan idmançıların, məsələn, ən yüksək dərəcə uğrunda – Olimpiya oyunlarında və ya dünya birinciliklərində mübarizə aparan yüngül atletlərin, boksçuların, futbolçuların emosional gərginliyindən nə ilə fərqlənir? Əhəmiyyətli fərq ondadır ki, yuxarıda qeyd edilmiş idman növlərində emosional gərginlik əzələ fəaliyyəti ilə uzlaşır ki, bu da orqanizmi mənfi təsirlərdən, bəzi hallarda isə həddindən artıq olan emosional gərginliyin xəstəlik törədən təsirlərindən xeyli dərəcədə qoruyur. Sonuncuya səbəb odur ki, canlı orqanizmlərin təkamül inkişafı prosesində emosiyaların təzahürü həmişə əzələ fəaliyyəti ilə uzlaşır. Akademik İ.P.Pavlov bu barədə dəfələrlə və daha ifadəli yazmışdır. Emosional gərginliyin əzələ fəaliyyəti ilə uzlaşdığı hallarda, “tamamlanmış” emosiyalardan, yəni tam davranış reaksiyasından danışmaq olar. Bu halda, hərəki fəaliyyət orqanizmi xəstəlik törədən emosiyalardan qoruyur.

Şahmat oyunu prosesində emosiyalar sanki tamamlanmamış qalır, onların orqanizmə mənfi təsiri əzələ aktivliyi ilə bitmir. Qeyd edək ki, şahmat oyununun müd-dəti orta hesabla 5 saat olur, lakin təxirə salınan hallarda isə, 10-12 saatadək uzadıla bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, oyun arası fasilə müddətində belə, emosional gərginlik müxtəlif şahmatçılarda müxtəlif

dərəcədə özünü göstərmiş olaraq qalır. Əzələ fəaliyyəti ilə tamamlanmamış olan bu emosional gərginlik insanın psixofizioloji vəziyyətində xeyli dərəcədə dəyişikliyə səbəb olur, bu da bəzi hallarda ürək-damar və mərkəzi sinir sistemi xəstəliklərinə gətirib çıxarır. Söhbət hipertoniya xəstəliyindən, tac damar xəstəliklərindən – ürəyin işemiya xəstəliyi, beynin qan dövranının pozulması, eləcə də ruhi xəstəliklərdən gedir.

Təcrübə göstərir ki, xroniki ürək-damar və mərkəzi sinir sistemi xəstəlikləri şahmat oyunları zamanı şahmatçılarda kəskin surətdə ağırlaşa bilər. Dediklərimizə aydınlıq gətirmək üçün, bir neçə misal göstərək.

Dünya çempionu adı uğrunda ilk rəsmi matç zamanı namizədlərdən biri – ixtisas üzrə həkim olan İ.Tsukertort xəstələnmiş və tibbi yardım üçün müraciət etməyə məcbur qalmışdır. Belə ki, matçın sonuna onun vəziyyəti anidən pisləşmiş, bu da oyuna mənfi təsir göstərmişdir. Tsukertortda depressiya yaranmış, idman formasının itirilməsinə səbəb olan baş ağrı, yüksək qıcıqlanma baş vermişdir. Tsukertort tibbi yardım üçün, görünür gec müraciət etmiş və həkimin tövsiyyə etdiyi oyun arası qısa müddətli fasilənin belə köməyi olmamışdır. Tsukertort oyunu yaxşı başlamış olsa da, lazımı müqavimət göstərmədən uduzmuş, hətta sonradan sağlamlığını bərpa edə bilməmişdir. Bu oyundan sonra, onun oyun qabiliyyəti kəskin surətdə aşağı düşmüş, tez-tez xəstələnməyə başlamış və iki ildən sonra 48 yaşında vəfat etmişdir.

Başqa bir misal: V.Steynits ilə E.Lasker arasındakı matç-revanş zamanı eks-çempionun sağlamlıq vəziyyəti tədricən pisləşmişdir, əvvəlcə beynin qan dövranının pozulması ilə yüksək təzyiqin əlamətləri özünü göstərmiş,

o, “beynə qan yığılması”ndan şikayətlənmiş, bunun qarşısını almaq məqsədilə ayaq vannası qəbul etmiş, yarışın sonuna isə ruhi xəstəliyin əlamətləri özünü aydın biruzə verməyə başlamış, nəticədə V.Steynits Moskvanın psixiatrik xəstəxanalarından birində müalicə olunmağa məcbur olmuşdur.

İkinci dünya çempionu E.Lasker isə sağlam, harmonik inkişaf edən bir insan idi. O, düzgün həyat tərzi aparır və həddən artıq oyun yükündən uzaq dururdu: yarışlarda nadir hallarda iştirak edirdi – həyatının 50 ilində şahmat üzrə 700-ə yaxın turnir və matç partiyaları keçirmişdir. Laskerin özünəməxsus ehtiyatlılığına, özünüidarə etmək qabiliyyətinə baxmayaraq, o da 1921-ci ildə X.R.Kapablanka ilə matç zamanı ağır xəstəliyə tutulmuşdur. Matçın 10-cu partiyasında xəstəlik böhranı baş vermişdir. Bu partiya zamanı, ən gərgin oyunda, əvvəlcə üstünlük əldə etmiş Lasker, daha sonra üstünlüyü əldən vermiş, dünya çempionunun halı pisləşmişdir. Lasker öz vəziyyətini belə təsvir edirdi: “...oyunun 4-cü saatının bitməsinə, nəzarət vaxtına lap az qalmış, mən tamamilə əldən düşmüşdüm... Şahmat lövhəsi sanki duman içində görünürdü, başım isə şübhəli ağrıyırdı. Bu, mənə xəbərdarlıq idi və mən də bunu anladım... Hiss edəndə ki, sağlamlığımı ciddi təhlükə gözləyir, mən çox qorxdum, lakin təsir altına düşmədim, kubalı həkimlə məsləhətləşdim. Həkim baş ağrımın səbəbini izah etdi və oyunun sonuna baş verəcək vəziyyəti bildirdi.” 10-cu partiya, mahiyyət etibarilə, həlledici idi. Lasker həkimin məsləhəti ilə oyunu dayandırmağa qərar verdi, lakin bunu həmin an etmədi. 11-ci və 14-cü partiyaları uduzduqdan sonra rəsmi olaraq matçı təhvil verdi.

Ürək-damar sistemi xəstəliyindən üçüncü və dördüncü dünya çempionları - X.R.Kapablanka və A.Alyoxin də əziyyət çəkmişlər. Onların hər ikisi də gözlənilmədən həyatlarının 54-cü ilində kəskin “damar genişlənməsi” üzündən vəfat etmişlər.

Təəssüflər olsun ki, bu cür misalları şahmatın tarixində rast gəlmək olar. 1968-ci ildə Kislovodskidə şahmat turniri zamanı qrossmeyster V.L.Simaqinin bir an içində kəskin stenokardiya tutmasından vəfat etdiyini; şahmat yarışından əvvəl qrossmeyster L.Z.Şteynin eyni səbəbdən vəfat etdiyini, xaricdən qastrol çıxışlarından sonra vətəne qayıdarkən kəskin ürək-damar xəstəliyindən vəfat etmiş görkəmli qrossmeyster Paul Keresi yada salmaq kifayətdir.

Bu acınacaqlı misalları davam etmək olar, lakin sadəcə qeyd edək ki, şahmatçılarda xəstəlik halları, yüksək dərəcəli şahmat yarışlarında, bir neçə məğlubiyətdən sonra ortaya çıxan “mənfi” emosiyalar nəticəsində təzahür edir. Buna daha iki matç iddiaçıları – R.Fişer – M.Taymanov və R.Fişer – B.Larsen ilə baş verən hadisələr sübutdur. Məğlubiyət həm Taymanova, həm də Larsena kəskin mənfi təsir göstərmiş, qan dövranında xeyli dərəcədə pozuntuya – arterial təzyiqin yüksəlməsinə səbəb olmuş, nəticədə hər iki şahmatçı tibbi yardım üçün müraciət etmiş və müalicə kursunu keçmişlər.

Beləliklə, göründüyü kimi, şahmatda tibbi nəzarət vacibdir, tibbi nəzarətin mühüm vəzifələrindən biri də şahmatçıların sağlamlığının həddən artıq emosional və zehni gərginliyin mənfi təsirindən qorunmasıdır.

Bu məsələnin müvəffəqiyyətli həlli, hər şeydən əvvəl, oyun yükünün ciddi elmi cəhətdən əsaslandırılmış

reqlamentinin olmasını tələb edir. Bu məqsədlə, FİDE-nin şahmat üzrə dünya çempionatının oyun dövrünün üç ildən iki ilə qədər azaldılması qərarı ehtiyatsızlığa səbəb olmuşdur, belə ki, bu qərar qabaqcıl qrossmeysterlərin oyun yüklərinin artmasına gətirib çıxarmışdır.

FİDE üzrə dünya çempionu adı uğrunda A.Karpov ilə Q.Kasparov arasında 6 qələbəyədək limitsiz matçın keçirilməsi haqqında qərarı, təcrübənin göstərdiyi kimi, səhv bir qərar idi. Tibbi göstəricilərə görə, matç dayandırılmışdır.

Məlum olduğu kimi, oyun zamanı meydana çıxan əsəb-emosional gərginliyin öhdəsindən müəffəqiyyətlə gəlmək qabiliyyəti şahmatçıların idman formasını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir. Belə düşünmək olar ki, şahmatçıların tibbi müayinəsi və onlar üzərində nəzarət prosesində, emosional gərginliyin sağlamlığa mənfi təsirini nəzərə almaqla, elə bir tədbir işləyib hazırlamaq olar ki, hətta müstəsna hallarda dərman qəbulu da daxil olmaqla, oyun zamanı emosional gərginliyi kəskin dərəcədə aşağı salmış olsun. Lakin bu cür yanaşmanı səmərəli hesab etmək olmaz, belə ki, emosional gərginlik, özü-özlüyündə şahmatçıların yaradıcılığı üçün mühüm şərtidir. Bundan əlavə, oyun zamanı emosional gərginliyi yüksək səviyyədə saxlamaq bacarığının olmaması “oyun” vəziyyətinin itirilməsi – şahmatçının idman formasının itirilməsi səbəblərindən biridir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, emosional gərginlik şahmat ustalığının məhsuldar yaradıcılığı üçün vacibdir. Şahmat oyunu həqiqət modelinin tapılması deməkdir, şahmatçının hər bir gedişi bunu göstərir.

Emosional gərginliyin aşağı düşməsi, məsələn, məğlubiyyətdən sonra kəskin düşməsi təfəkkürün səmərəliliyinə, birinci növbədə, intuitiv qərarların tapılması bacarığına mənfi təsir göstərir. Nəzərə alsaq ki, insanın (alim, şair, musiqçi, rəssam, şahmatçı) həll etdiyi yaradıcı məsələlərin mahiyyətinə gözlənilməz və intuitiv daxil olan “ışıqlanma” ən yüksək yaradıcı vəziyyət sayılır, belə bir vəziyyət nəinki son yüksək emosional gərginlik fonunda, eyni zamanda ondan sonra, məsələn, yuxunun paradoksal dövründə də tez-tez təzahür edir.

Beləliklə, aydın olur ki, şahmatçılar üzərində tibbi nəzarət prosesində oyun zamanı təzahür edən psixofizioloji təsirlərin qiymətləndirilməsi və emosional vəziyyətin şahmatçıların özü tərəfindən idarəedilməsinə səy göstərməsi vacibdir. Yüksəkdərəcəli şahmatçıların əksəriyyəti bu məsələnin öhdəsindən gələ bilirlər. Rasional rejimə riayət edilməsi də buna kömək edir. Yarış dövründə boşalma, diqqəti kəskin, həyəcanlandırıcı oyun problemlərindən digər tərəflərə yönəltmə bacarığı şahmatçılar üçün az əhəmiyyətli hesab edilmiş olsa da, öz həyəcanlarını və əhvalındakı dəyişiklikləri kritik baxımdan qiymətləndirə bilmək bacarığı, diqqəti digər fəaliyyətə yönləndirmək bacarığı, əzələ yükü, yoldaşları ilə, məşqçi ilə ünsiyyət, mənfi emosiyaların mənfi təsirlərinə üstün gəlmək bacarığı - bütün bunlar təcrübəli şahmatçılara, çətin vəziyyətlərdə, müvəffəqiyyətli oyun üçün vacib olan neyro-emosional sabitliyi saxlamaq imkanı verir. Gələcəkdə, oyun zamanı sabit optimal emosional gərginliyin saxlanması üçün musiqidən istifadə etmək olar. Söhbət oyundan əvvəl xüsusi seçilmiş musiqi

əsərlərini dinləməkdən eləcə də oyun zamanı qulaqcıqlarla musiqiyə qulaq asmaqdan gədir.

Bəziləri bu tövsiyyəyə son dərəcə kritik baxa bilərlər, lakin onlar, ola bilsin, bilmirlər ki, keçmişdə Şərqi ayrı-ayrı ölkələrində, kürdlərin yaşadığı yerlərdə şatranç oyununu musiqi altında oynamaq qəbul edilmişdir. Müharibədən sonrakı dövrün ilk illərində “Evşəraitli şahmat klubunda”, doktor Boris Yakovleviç Estrinin evində - Y.B.Estrin, V.P.Simaqin, A.Y.Maqrqut, M.P.Kamişev şahmatın asan partiyalarını məmmunniyyətlə musiqi dinləyərək oynayırdılar. Əgər oyun zamanı musiqini açmaq unudulurdusa, müxtəlif yayınlara çox həssas, uşaq kimi şiltaq olan V.Simaqin çox vaxt musiqini işə salmağı xahiş edirdi. Musiqiyə laqeyd olanlar üçün musiqi rolunu poeziya əvəz edə bilər. Usta V.N.Panov şahmatçıların hazırlığında poeziyanın rolu barədə yazırdı ki, “poeziya şahmatçıya öz qüvvəsini səfərbər etmək imkanı verir”.

Şahmatçılar üzərində tibbi nəzarəti həyata keçirərkən oyun prosesində əsəb-emosional gərginliyin nəticəsi olaraq orqanizmdə hansı fizioloji dəyişikliklərin təzahür etdiyini bilmək vacibdir. Hal-hazırda bu suala, tədqiqatın hələ ilkin mərhələdə olmasına baxmayaraq, qismən cavab vermək mümkündür. Hələ 1962-ci ildə “SSRİ-də şahmat” jurnalında həkim-şahmatçı V.Rozenblatın məqaləsi çıxmışdır. Bu məqalədə o, şahmatçıların qan dövranının funksional vəziyyəti üzərində apardığı müşahidələri barədə yazırdı. O, müəyyən etmişdir ki, şahmat oyunu zamanı yarışçıların əksəriyyətində arterial qan təzyiqinin yüksəlməsi və ürək yığılmaları tezliyinin artması müşahidə edilir. Doktor Rozenblat bu müşahidələri ilə

oyunun çox vaxt şahmatçılarının sağlamlıq vəziyyətlərinin pisləşməsinə gətirib çıxardığını göstərir. Təbii ki, insan hər hansı bir işi icra edərkən, onu öyrənir və bu da müəyyən funksional dəyişikliklərdə özünü göstərir. Məsələn, yüngül atletlərdə qaçış zamanı ağ ciyərlərin hərəkəti, nəbzın tezliyi artır – tənəffüs və qan dövranı yüksəlir, bunlar olmadan da qaça bilmirlər. Şahmatçıda oyun zamanı emosional gərginlik meydana çıxır, bu da qanda hormonların və qan dövranını stimullaşdıran bioloji aktiv cisimlərin yüksək ifrazı ilə müşayiət olunur, bu səbəbdən oyun zamanı arterial təzyiqin və nəbzın artmasını orqanizmin normal fizioloji reaksiyası hesab etmək lazımdır. Əsas odur ki, bu reaksiya çox yüksək olmasın və oyunun sonunda tədricən yox olsun, yəni orqanizmin normal fizioloji vəziyyətinin bərpası baş versin.

1973-cü ildə Dubnada keçirilən beynəlxalq yarış zamanı, turnir iştirakçıların bir qrupunun: qrossmeyster M.Tal, R.Xolmov, E.Vasyukov və digərlərinin qan dövranı funksiyasının vəziyyəti və ümumi vəziyyəti üzərində dinamik müşahidələr aparılmışdır. Bü müşahidələr göstərdi ki, təcrübəli, yüksək dərəcəli şahmatçılar öz ixtisas fəaliyyətinə xeyli dərəcədə uyğunlaşır, düşünmədən öz emosional vəziyyətlərini kifayət qədər səmərəli idarə etmək qabiliyyətinə malik olurlar. Qeyd edilənləri daha aydın təsəvvür etmək üçün bir neçə misal gətirək. İstirahət vəziyyətində (səhər yeməyindən sonra) qrossmeyster Vasyukovun qan təzyiqini ölçərkən onun təzyiqi tərəddüd etmişdir – yuxarısı 100 ilə 105 mm c.s. diapazonunda; aşağısı – 55-dən 66 mm c.s., yəni normanın aşağı həddinə uyğun

olmuşdur (hipotoniya meyl müəyyən edilmişdir). Yarışın keçirildiyi məkanda, oyunun lap əvvəlində təzyiqi ölçərkən, Vasyukovun qan təzyiqi yüksəlmişdir: yuxarısı 115 mm c.s. qədər, aşağısı – 77 mm c.s. qədər, yəni “klassik” norma ölçülərinə uyğun olmuşdur. Partiyanın sonunda qan təzyiqi əhəmiyyətsiz dərəcədə yüksəlmişdir, 5-10 mm c.s., ertəsi günün səhəri isə qan təzyiqi tamamilə əvvəlki vəziyyətə uyğun bərpa olmuşdur.

Xolmovda isə, əksinə, təzyiqin yüksəlmə halı müşahidə olunmuşdur, lakin oyunun sonunda təzyiq 10-15 mm c.s. yüksəlmiş, ertəsi günün səhəri isə qan təzyiqi tamamilə əvvəlki vəziyyətə uyğun bərpa olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Xolmov yarışda, qan təzyiqinin pozulması ilə - hipertoniyanın əlamətlərinin ortaya çıxması ilə xəstəxanada müalicə kursu keçdikdən sonra iştirak etmişdir.

Şahmat oyunu zamanı kəskin kritik vəziyyətlərin ürək-damar sistemə necə təsir göstərdiyi, onların nəbzə və qan təzyiqində kəskin dəyişikliklərə gətirib çıxara bilib-bilməyəcəyi maraqlandıran haldır. Hamıya məlum olan Tal-Platonov matç görüşdə, eks-çempion atı düzgün qurban vermədi. Talın elmə olan səmimi və ciddi münasibəti sayəsində onun nəbzinin tezliyini ölçmək mümkün oldu.

Mübarizənin ən kritik anında Tal ayağa qalxıb lövhədən uzaqlaşdığı zaman onun nəbzini ölçüldü. Talın nəbzi 15 saniyə ərzində 19 dəfə, yəni bir dəqiqədə 78 dəfə vururdu. Nəzərə alsaq ki, Talın sakit, istirahət zamanı nəbzi adi halda dəqiqədə 60-70 dəfə vurur, o zaman bu görkəmli şahmatçının oyun zamanı ortaya çıxan

emosional yüklərə nə qədər yaxşı uyğunlaşdığı aydın görünürdü.

Yuxarıda adları qeyd edilən şahmatçılardan hamısı çox yaxşı idman formasında idi və turnirdə müvəffəqiyyətlə çıxış edirdilər: Tal və Xolmov birinci və ikinci yeri bölüşdürdülər. Bununla yanaşı, turnir iştirakçılarından biri, yarışda uğursuz çıxış etmiş qrossmeyster oyun zamanı tibbi yardım üçün iki dəfə həkimlərə yaxınlaşmışdır. Qrossmeyster narahatılıqdan, kəskin ürək döyüntüsündən, baş ağrısından və həmçinin kobud səhvə yol verəcək kimi hissiyatından şikayət edirdi. Onun nəbz döyüntüləri həqiqətən yüksək idi – dəqiqədə 120-130. Mənim şahmatçını sakitləşdirmək cəhdim boşa çıxdı. O, əhvalının pisləşdiyi zaman, oyunda vəziyyətinin yaxşı olmasına baxmayaraq, hər iki partiyayı uduzmuşdur.

Yarış zamanı aparılan tibbi müşahidələrin təcrübəsi göstərir ki, tibbi məsləhət üçün yalnız həkimlə yaxından tanış olan və ona etibar edən şahmatçılar müraciət edirlər. Bəzi şahmatçılara isə “psixoloji dəstəyə” ehtiyacları olduğundan, həyəcanı aradan qaldırmaq məqsədilə həkimdən sadəcə məsləhət almaq lazım idi.

Beləliklə, qeyd edilənlərdən belə nəticə çıxır ki, şahmat yarışına hazırlıq zamanı və yarış prosesində dinamik tibbi nəzarət həyata keçirilməlidir, buna da ürək-damar sisteminin tədqiqatı, eləcə də psixi (ruhi) vəziyyət üzərində müşahidələr daxildir. Psixi vəziyyət haqqında isə şahmatçılar ilə söhbətlər aparmaqla, tibbi tədqiqatların nəticələri üzrə, elektroensefaloqrama qeydlərinin və psixofizioloji testlərin analizinin nəticələri üzrə fikir söyləmək mümkündür. Nəticə etibarilə, şahmatçılar üzərində tibbi nəzarəti həyata keçirən həkim terapiya,

xüsusilə də, kardiologiya, funksional diaqnostika və psixonevrologiya üzrə biliklərə malik olmalıdır.

Tibbi nəzarət sistemi elə təşkil olunmalıdır ki, bura dispanser müayinəsindən (ildə iki dəfə) əlavə, yarışqabağı yoxlama müayinə və yarış zamanı, lazım gələrsə isə, yarışdan sonra dinamik həkim müşahidəsi daxil edilsin.

Yüksək dərəcəli şahmatçıların yarışlara tibbi buraxılışı vacibdir və zamanla ciddi sürətdə reqlamentləşdirilməlidir. Bu halda şahmatçılar sağlamlıq vəziyyətlərinin pisləşməsi ilə əlaqədar yarışlardan çıxarılacaq və ya bu hallar minimuma qədər endiriləcək.

Təəssüflər olsun ki, bu zamana qədər, FİDE tərəfindən keçirilən yarış sistemində, eləcə də ölkəmizdə tibbi nəzarət ya keçirilmir, ya da formal olaraq həyata keçirilir: şahmatçının sağlamlıq vəziyyəti barədə arayış ciddi tibbi müayinə keçirilmədən verilir.

Nəticə etibarilə, şahmatçılarının sağlamlığına zərər vurulur və eyni zamanda normal yarış qrafiki pozulur. 1987-ci ildə zonalararası yarışlardan, sağlamlıq vəziyyətinin pisləşməsi nəticəsində, amerikalı qrossmeyster L.Kavalek və sovet qrossmeysteri Y.Balaşov oyundan vaxtından əvvəl çıxmışlar. 1995-ci ildə Zaqrebdə keçirilən zonalararası turnirin normal gedişi qrossmeyster A.Belyavskinin xəstəliyi üzündən pozulmuşdur. O, yarışa xəstə gəlmiş və vaxtında yarışa başlama bilməmişdir - əvvəl birinci, daha sonra isə üçüncü partiyayı buraxmışdır. Belyavskinin yarış zamanı qeyri-kafi sağlamlıq vəziyyəti, bu cür güclü bir şahmatçının şahmat tacı uğrunda mübarizəni davam etdirə bilməməsinə səbəb olmuşdur.

Şahmatda psixologiyanın əhəmiyyəti

Şahmatın sırf nəzəri üsullarla öyrənilməsi müəyyən nöqsanlara gətirib çıxarır ki, bu da ilk növbədə özünü praktikada açıq-aşkar nümayiş etdirir. “İnsan amili”-ni daha dəqiq psixologiyani nəzərə almadan və istifadə etmədən şahmatda böyük uğurlar əldə etmək mümkün deyil. Doğrudan da istər adi hazırlıq zamanı, istər yarışa hazırlıq vaxtı, istərsə də oyun zamanı hər bir şahmatçının fərdi xüsusiyyətləri önə çıxır. Səviyyəsindən asılı olmayaraq -təzə başlayandan qrossmeysterə qədər- hər bir şahmatçı şüurlu və ya dərk etmədən, açıq və ya gizli şəkildə özünün və rəqibinin imkanlarını nəzərə alır.

Şahmatda şüurlu şəkildə psixologiyanın tətbiqi çox geniş və müxtəlifdir. Məsələn buna rasionall düşünmə üsullarının tapılması, oyunun yaş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, uşaqlara şahmatın tədrisi, şahmat bacarıqları spesifikasının tədqiqatı və digər başqaları aiddir. İlk baxışda elə görsənir ki, şahmat psixologiyasının öyrənilməsi pedoqoji və elmi yaradıcılıq psixologiyasından o qədər də fərqlənir. Əslində isə A.Nimçoviçin də qeyd etdiyi kimi şahmatda “biz lap əvvəldən oynayırıq, mübarizə aparırıq və döyüşürük”. Yəni idman mübarizəsi amili şahmat fəaliyyətinin psixoloji mahiyyətini daha dəqiq aydınlaşdırır. Em. Lasker dəfələrlə qeyd etmişdir ki, “şahmat taxtası arxasında taxta fiqurlar yox insanlar mübarizə aparır”. Həqiqətən də şahmatda bir-biri ilə ağ və qara fiqurlar qrupu yox iki insan qarşılaşır ki, bunlar da spesifik şahmat vasitələri ilə aralarındakı şərti mübahisəni həll edirlər. Buna görə də şahmat psixologiyasının, şahmatçının psixoloji hazırlığının məqsədi tək nəzəriyyənin daha yaxşı

öyrənilməsi üsulları deyil, həmçinin alınmış biliklərin iki şəxsin mübarizəsində istifadə edilməsindən ibarətdir.

Şahmat oyununda yaranmış vəziyyətlərin əksəriyyəti problematik xarakter daşıyır. Belə ki, hər zaman ən yaxşı, yeganə gedişi tapmaq mümkün olmur və belə olduqda gediş seçimi əhəmiyyətli dərəcə də şahmatçının fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olur: təcrübədən, bilikdən, xarakterdən, temperamentdən, düşünmə üslubundan və s. Burdan belə qənaətə gəlmək olar ki, rəqibi tanımaq, can atdığı məqsədlərini başa düşmək, şahmatçının özünə böyük ehtimalnan oyunun sonrakı gedişatını təyin etməyə və buna qarşı öz şəxsi davranış strategiyasını seçməyə kömək edir. Buna görə də şahmatçı uğur qazanmaq üçün nəinki nəzəriyyəni və oyun texnikasını yaxşı bilməli həmçinin rəqibinin daxili aləminə də yaxşı bələd olmalı, niyyətini başa düşməlidir. Şahmat psixofiziologiyası üzrə bir çox işlərin müəllifi professor V.Malkin qeyd edirdi: “Rəqibinin oyununu, strategiyasını daha yaxşı proqnozlaşdıran usta, nəzərə çarpacaq üstünlüyə malikdir”.

Psixologiyanın şahmatda əhəmiyyətinin açıq-aydın görsənməsinə baxmayaraq bu fikir bir çox hallarda düzgün başa düşülmür. Bir çox şahmatçılar belə hesab edirlər ki, şahmatçının individuallığı diqqətə layiq deyil və şahmatda uğurun yeganə vasitəsi oyunun strategiya və taktikasının daha dərindən mənimsənilməsindən ibarətdir. Bu fikiri aydın şəkildə qrossmeyster Rubinşteyn ifadə etmişdir. Ona: “Siz bu gün kimlə oynayırınsınız ?” sualına belə cavab vermişdi: “Bu əhəmiyyət daşımır. Mən qara fiqurlara qarşı oynayıram.” Qrossmeyster Simaqin isə belə demişdir: ”Oyunda psixologiyanın rolunu yüksək

qiymətləndirmirəm. Fikrimcə şahmat ustası səhvsiz oynamağa can atmalıdır.” Bütün bunlara Em. Laskerin Alyoxin-Eyve matçının nəticələrinə həsr olunmuş məqalədə yazılan sözlərlə cavab vermək olar: “Geniş seçim içərisində daha maraqlı və əhəmiyyətli tapmaq-budur məni cəlb edən. Mən mükəmməl səviyyəyə o qədər də inanmıram. Mən razı deyiləm ki, mübarizədə digər seçimlərin içərisində yalnız bir ən yaxşı, məntiqli yol var; Hər halda belə hesab edirəm ki, həmişə mükəmməl səviyyədə olmaq insan gücünün xaricindədir. Mükəmməllik səviyyəsi Tarraşın ideali idi. O belə hesab edir di ki, hər vəziyyətdə yalnız bir yaxşı gediş var. Tarraş həmin gedişə “!” işarəsi, digərlərinə isə “?” qoyurdu.”

Digər yanlış fikrin tərəfdarları isə psixologiyanın müxtəlif vasitələrinin həddən artıq şişirdilməsinə önəm verirlər. Sanki psixoloji fəndləri bütün vəziyyətlərdə keçərli olan sehri çubuğa bənzədirlər. Bu zaman isə faktiki olaraq şahmatın özü yaddan çıxarılır. Nəzərə alınmalıdır ki, psixoloji yanaşma hər şeydən əvvəl şahmatın strateji və taktiki qanunlarının obyektiv başa düşülməsinə əsaslanmalıdır.

Psixoloji yanaşmaya yalnız rəqibi qorxuzmaq və ya çaşdırmaq vasitəsi kimi baxmaq düz olmazdı. Əlbəttə istənilən vəziyyətdə həmişə ən yaxşısını tapmağa can atmaq lazımdır. Lakin onu da yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, bu “yaxşı” özünə rəqibinin bilik sahəsini və öz şəxsi imkanlarını da əlavə edə bilər. İnsan fəaliyyətinin digər sahələrində olduğu kimi şahmat mübarizəsində də iki tərəf mövcuddur- obyektiv və subyektiv. Bu tərəfləri bir-birinə qarşı qoymaq və yaxud şahmatın yalnız obyektiv tərəfini- sırf elmi nəzəriyyəsini- nəzərə almaq

olmaz. Nəzəri qaydalar və prinsiplər praktikada bir-birinə oxşar və ya tamamilə fərqli insanlar tərəfindən tətbiq olunur.

Beləliklə, rəqibi düzgün anlamaq uğurlu oyuna şərait yaradır, yalnız bu işin bir tərəfidir. İki şəxs arasında gedən şahmat mübarizəsində yalnız rəqibin daxili aləminə bələd olmaq kifayət deyil. Elə bir strategiya seçmək lazımdır ki, özün üçün yararlı rəqib üçün isə əlverişsiz olmalıdır. Öz hərəkətlərinə effektiv nəzarət etmək, rəqib yaradıcılığında çatışmazlıqları görməkdən heç də asan deyil. Buna görə də özünün zəif və güclü tərəflərini, xarakterini və oyun üslubunu yaxşı bilmək lazımdır.

Burdan belə qənaətə gəlmək olar ki, rəqibə yaxşı bələd olmaq, özünüdərk etmə səviyyəsindən çox asılıdır. Özünün müsbət və mənfi cəhətlərinə obyektiv qiymət vermədən rəqibin fikirlərinin dərinliyinə daxil olmaq və alınmış informasiyanı istifadə etmək mümkün deyil.

Şahmatda psixoloji amillər yalnız özünü və rəqibi tanımaq üçün deyil, oyun prosesi zamanı da vacib rol oynayır. Stefan Çveyqin də qeyd etdiyi kimi: "şahmatın əsas gözəlliyi hər şeydən öncə ondan ibarətdir ki, mövcudluq etibarını ilə, oyunun strategiyası iki müxtəlif insanın ağılında eyni vaxtda inkişaf edir... " Hər bir tərəf bacardığı qədər rəqibinin planını əvvəlcədən tapmağa və başa düşməyə çalışır.

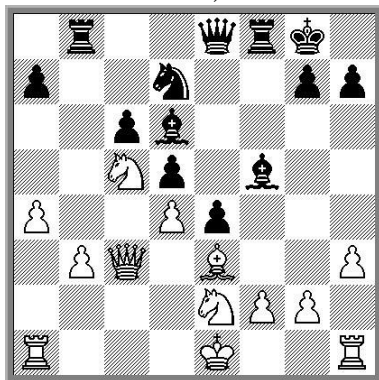
Beləliklə şahmat mübarizəsi iştirakçıları özünəməxsus psixoloji əlaqəyə girirlər. Hər bir tərəf öz qarşısında sual qoyur: rəqib qərarları necə düşünür və qəbul edir? Onun planları nədən ibarətdir ?

Bu zaman hər bir tərəf şüurlu və ya kor təbii olaraq özlərini "aysberq"-ə bənzətmək istəyirlər. Belə ki onlar

rəqibə informasiyanın elə bir hissəni çatdırmağa çalışırlar ki, guya bu hal axırda özləri üçün əlverişsiz bir vəziyyətə gətirib çıxarır. Beləliklə qəliz məntiqi və psixoloji nüansların içində bir-biri ilə mübarizə aparan iki tərəf, iki şəxsiyyət qarşılaşır.

Adətən öz refleksiyası səviyyəsində üstünlüyə malik şahmatçı uğur əldə edir. Refleksiya səviyyələri özündə nəyi əks etdirir? Praktikadan nümunəyə müraciət edək.

Sili - Bronşteyn
Moskva, 1949

Bronşteyn yazırdı: “Əgər bir anlıq təsəvvür etsək ki, qaydalar bizə iki gediş dalbadal etməyə icazə verir, o zaman ağların qalaqurma gedişinə mənim hazırladığım güclü bir gediş var idi, lakin gediş növbəsi mənim idi və hazırlanmaqda olan zərbəni gizlətmək lazım idi... Və mən sakitcə filimi özümə məlum hədəfdən, h3 piyadasından uzağa apardım.

Aydındır ! – Yəqinki rəqibim bir anlıq belə qərara gəldi – Qaralar f2 piyadasına təzyiqli artırmaq istəyirlər,

qalaqurmaq lazımdır və bundan sonra “f” piyadası topla qorunacaq.”

23... f6 24. 0-0 ? f3!

Məlum olur ki, qurban verilmiş fili ağlar, qaraları məcburi gedişlərlə qələbəyə aparan, alacağı güclü hücumla görə qəbul edə bilmirlər. Və tezliklə Bronşteyn qələbə qazanır.

Ağlar mövqe barədə öz hesablamalarında yalnız informasiyanın bir hissəsini nəzərə aldılar, hansını ki, rəqib “həvəslə” ötürməyə çalışırdı. Bu hücum obyektinə barədə yanlış informasiyadan ibarət idi (guya ki, f2 xanası, əslində isə h3 xanası). Oyun rəqiblərin qarşılıqlı psixoloji mübarizəsinə aid sadə bir nümunə ola bilər: Ağlar rəqibinin fikrini bir gediş irəli imitasiya etdilər, qaralar – onlardan daha bir gediş artıq.

Oyunçuların qarşılıqlı psixoloji əlaqəsi təkcə rəqibinin fikirlərinin imitasiyasında deyil, həmçinin onun əhvalında və özünü aparmasının qiymətləndirilməsində də əks olunur. Burada da rəqibi düzgün fikirdən yayındırmaq üçün “aysberq” metodundan istifadə olunur.

M.Tal ilə matçın təxirə salınmış 20-ci oyunundakı vəziyyət barədə M.Botvinnik deyirdi: “Bütün mütəxəssislər belə hesab edirdilər ki, mənim mövqem udurulmuşdur. Lakin gecə analizi zamanı etüdə bənzər bir yol tapdım, və heç-heçə açıq-aydın görsənməyə başladı. Elə həmin anda bu heç-heçə imkanını gerçəkləşdirmək üçün ağıma praktiki bir plan gəldi... Rəqib düşərgəsini şübhələndirməmək üçün. bütün dostlarıma vəziyyətimin çıxılmaz olduğu barədə xəbər verdim. Matçın keçirildiyi Teatr zalına gedən yolda özümü belə inandırdım ki, artıq oyun udurulub və məyus bir görkəm aldım. İki axşam

oyundan və iki gecə analizindən sonra bu görkəmi almaq o qədər də çətin deyildi. Nəhayət teatrda söhbət zamanı mən səhnə işçilərinə “etiraf” etdim ki, çətin beş gedişdən artıq tab gətirəm. Son ştrix olaraq həmin günü özüm ilə ənənəvi kofe termosunu da götürməmişdim. Bu isə oyunun qısa olacağı barədə təəssürat yaradan ən inandırıcı sübut idi.”

Deyilənlərə əlavə olaraq, qeyd edək ki, oyun heç-heç ilə başa çatdı. Böyük ehtimalnan “maskalanma” da öz rolunu oynadı. Belə ki, adətən rəqibinin xarici görkəmini diqqətlə müşahidə edən Tal, bu dəfə təhlükə hiss etmədi, dərhal tələyə düşdü və bu da görüşün heç-heçə ilə başa çatmasına səbəb oldu.

Beləliklə oyun zamanı şahmatçılar rəqibinin məramını aydınlaşdırmaq üçün fasiləsiz kəşfiyyatlar aparırlar. Alınmış informasiyanın doğru və yanlış tərəflərini təyin etmək üçün qəliz analiz həyata keçirilir, rəqibin ən dərin “hiylələri” nəzərə alınır.

Psixoloji analizin üstünlüyü şahmatçının rəqibinin məramını əvvəlcədən başa düşməyə və oyunu buna uyğun olaraq davam etdirməyə şərait yaradır. Bəzi hallarda isə bu analiz rəqibin düşüncələrinə belə təsir etməyə və onu istədiyini istiqamətə yönəltməyə imkan verir.

Şahmatda psixoloji hazırlığın inkişaf tarixi

Böyük şahmat ustalarından ilk dəfə olaraq Em. Lasker, rəqibin xarakteri və oyun stili haqqında alınmış biliklərdən praktikada geniş və uğurlu şəkildə istifadə etməyə başlamışdır. Bununla yanaşı şahmatda psixoloji faktorun əhəmiyyətindən əvvəllər də çox danışılmışdır.

Bir çox müəlliflər (Arnu de Rivyer, Delanua, Roje, Vaysenbax və digərləri) qeyd etmişdilər ki, oyun stili şahmatçının individuallığını, xarakterinin keyfiyyətini əks etdirir. Hələ 1858-ci ildə Morfi ilə matç oynayan Andersen, özünün temperamentli rəqibini cəlbədicisi, amma kifayət qədər əsası olmayan hücumlara sövq etməyə çalışırdı. Lakin bu ona bir o qədər də uğur gətirməmişdi.

Bunlar praktiki şahmat psixologiyasında ilk və o qədər də uğurlu olmayan addımlar idi. Rəqibin oyun stili və durumu barədə fikir təsadüfi epizodların və səthi müşahidələrin əsasında yürüdülürdü. Məsələn belə hesab olunurdu ki, qambit variantlar oynayan kəslər qeyri-sakit və səbirsiz xarakterə malikdirlər. Əgər bu fikirlə razılaşsaq, gərək onda həmin dövrün bütün şahmatçılarını səbirsizlikdə ittiham edək: gambitlərə o dövrdə demək olar ki, hər bir oyunda rast gəlinirdi !

Em. Lasker psixoloji hazırlıqla daha ciddi və sisteməlik məşğul olurdu. Ona sual verilərkən: " Bizə məlumat verublər ki, siz rəqiblərinizin oyunlarını diqqətlə təhlil edərək, onun güclü və zəif tərəflərini müəyyən edirsiniz. Bu doğrudurmu ? " – Lasker belə cavab vermişdi: " Təbii ki, doğrudur. Bu mənim mübarizəyə hazırlığımın əsasını təşkil edir. Şahmat oyunu - mübarizədir, hansında ki, ən müxtəlif faktorlara təsadüf olunur. Və buna görə də rəqibin zəif və güclü tərəflərini bilmək çox vacibdir. Məsələn, Retinin oyunları açıq-aydın şəkildə göstərir ki, qaralara nisbətən ağlarla daha yaxşı oynayır; Marotsinin oyunlarından aydın olur ki, o ehtiyatlı şəkildə müdafiə olunur və yalnız məcburi hallarda hücum edir; Yanovskinin oyunlarından məlum olur ki, əlində on dəfə uduş vəziyyəti olmasına baxmayaraq, oyunla tez

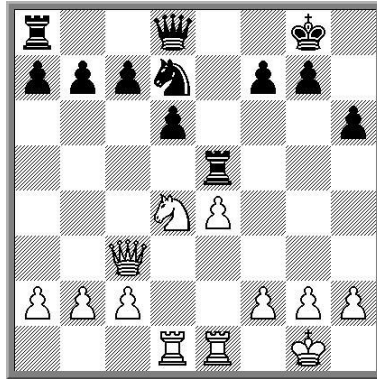
vudalaşmamaqdan ötrü, bunlardan istifadə etmir və axırda da oyunu uduzur... Bir sözlə, rəqibin bir neçə oyununu diqqətlə öyrəndikdə, bir çox faydalə məlumatlar əldə etmək olur. ”

Laskerin Marşalla (1907-ci il), Yanovski ilə (1908 və 1910-cu illər) və xüsusilə Tarraşla (1908-ci il) keçirdiyi matçlar onun rəqiblərini dərindən anladığını sübut edir.

Matçlardan əlavə Lasker çıxış edəcəyi turnirlərdəki rəqiblərini də öyrənirdi. Onun nəzərdə tutulmuş turnirlərin vaxtından bir xeyli öncə, təşkilatçıdan iştirakçıların siyahısını tələb etməsi bunu sübut edir.

Şahmat mübarizəsinə bu cür yanaşma Laskerə böyük praktiki uğurlar əldə etməyə kömək etmişdir. Elə buna görə də onun qeyri-adi idman uzunömürlülüüyü, bir çox hallarda, psixoloji hazırlığı, rəqibinin güclü və zəif tərəflərini bilməsi və öz şəxsi durumunu düzgün başa düşməsi ilə izah olunur.

Tarraş – Lasker
1908

Ağların ərazi üstünlüyü var. Atın f5-ə, d1-dəki topun isə g3 xanasına keçirilərək şah cinahında hücum planı

nəzərə çarpır. Bu müddətdə isə qaraların aktiv əks hücumu gözə görsənmir. Belə aydın olur ki, qaraların şahın ətrafında müdafiə qurmaq zərurəti yaranıb. Lasker isə bu məntiqə uyğun plandan imtina edir və ilk baxışda ekstravaqant bir seçim edərək, topla reydlə etməyə başlayır. Bununla da o Tarraşın ağlar üçün nəzərdə tutulmuş məlum plandan yayındırmağa çalışır. Lasker həm də vacib psixoloji nüansı da nəzərə alır: Tarraş özünün “düzgün” oyun nəzəriyyəsində çox inadcıdır və adətən rəqibi bu qaydaları pozduğu üçün cəzalandırmağa səy göstərir.

16... ♞c5! 17. Jb3 ♛b6 18. f4

Psixoloji hesablama özünü doğrultmağa başlayır. g7 xanasına hücumu nəzərdə tutan, 18. ♛f5 və ya 18. ♞d3 gedişi diqqətə layiq idi. Lakin Tarraş artıq oyun müvazinətini itirməyə başlayır. O, rəqibini “düzgün” olmayan fiqur yerləşməsinə görə (top piyadalardan irəlində) cəzalandırmağı özünə borc bilir.

18... Jf6 19. Jf3 ♞e8 20. c3 a5!

Ağların düşüncələrinin incəliklə başa düşülməsinə əsaslanmış oyunun davamı. Təəssürat yaranır ki, qaralar səhvini etiraf edir və a5 – a4 və ♞a5 oynayaraq topu azad etmək istəyirlər. Əslində isə qaralar rəqibi “azmış” topu tutmaq məqsədilə yeni zəifliklər yaratmağa sövq edir.

21. b3 a4 22. b4?

Hələ də 22. c4 ab 23. ab ♞a5 24. ♛f5 oynayıb yaxşı vəziyyət almaq olardı. Lakin ağlar yalnız “aranı qatan” c5 topunu necə cəzalandırmaq barədə düşünürlər.

22... ♞c4 23. g3

Lazım idi. Dərhal 23. ♛b5 olsaydı, 23... ♞d8 24. ♞e3 d5 25. e5 Jf4 cavabı var idi.

23... ♞d8 24. ♞e3 c5 25. ♛b5?

Nəzərdə tutulmuş ♠a3 ideyasını keçirməyə can ataraq, ağlar taxtada baş verənləri ümumiyyətlə nəzərə almırlar. Hələ də 25. bc ♠c5 (25. ... dc 26. e5 və 27. ♠f5) oynamaq gec deyildi. Lakin bu variantda top azad ola bilərdi!

25... cb 26. ♠:d6 ♠d6 27. e5 ♠:f4!

Ağların kombinasiyası təkzib olunur. Tarraşın məhv etmək istədiyi top həll edici zərbəbi endirir!

28. gf Jg6+ 29. ♣h1 Jb1+ 30. ♣g2 ♠d2+ 31. ♠e2 J:a2 32. ♠:d2 J:d2+ 33. ♣g3 a3! və tezliklə qaralar qalib gəlir.

Bu oyun çox gözəl psixoloji nümunədir. Lasker Tarraşın çatışmamazlıqlarından – mövqeyə uyuşa bilməyən tərs düşüncə üslubundan və hədsiz inadkarlığından – məharətlə istifadə etmişdir.

Lasker haqqında bioqrafik əsərin müəllifi M. Levidov haqlı olaraq qeyd etmişdir: “Elə təəssürat yarana bilər ki, Tarraş pis oynayırdı. Bu əsla düzgün fikir deyil. O yaxşı oynayırdı, özünün on altı fiquru ilə rəqibin on altı fiquruna qarşı. Lasker isə ondan fərqli olaraq on yeddinci fiqura qarşı da oynayırdı. Bu əlavə fiqur isə elə Tarraşın özü idi. Laskerin ən təhlükəli silahı da bu psixoloji metoddan ibarət idi.”

Lakin Laskerin əldə etdiyi böyük uğurlarda psixoloji hazırlığın əhəmiyyəti, uzun müddət şahmat dünyasına anlaşılmaz qalır. 1896-cı ildə Nyunberq turnirinə həsr olunmuş kitabında Tarraş maraqlı bir “bəxt cədvəli” yerləşdirmişdi. Bu cədvəl yarış iştirakçılarının bəxt amilinə görə neçə xal topladıqlarının göstərir. Siyahıda birinci yerə Lasker başçılıq edirdi. Müəllifin hesablamalarına görə Lasker beş bərabər və psi vəziyyətdə rəqiblərinin “sadə” səhvlərinə görə qələbə qazanmışdır. Bu o dövrün şahmat mütəxəssislərinə mistika kimi

görsənirdi. Tarraş həтта Lasker haqqında belə bir ifadə işlətməşdir: “Sehrbazlığa qarşı kim mübarizə apara bilər ki !”

Bu cür anlaşılmazlığın səbəbi nədə idi ? Həmin dövrün şahmat mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsinə görə bunu izah etmək çətin olardı. İş həm də onda idi ki, Lasker özünün hazırlıq metodunu gizli saxlayırdı.

Düzdür, Lasker qeyd edirdi ki, rəqib oyunlarının analizi onun əsas bilik mənbəyidir. Lakin konkret olaraq hansı oyunların təhlil edilməsi bildirilmirdi. Oyunun özünün necə təhlil olunması barədə də Lasker çox danışmırdı.

Heç kəs səhvlərdən sığortalanmamışdır. Bu dahi şahmatçı da idman karyerası ərzində psixoloji hazırlıq baxımından iki dəfə səhvə yol vermişdi. Bu K. Şlexter (1910-cu il) və X.R. Kapablanka ilə matçlar zamanı baş vermişdir.

Şlexteri Lasker dərindən anlaya bilməmişdi və buna görə də onu düzgün qiymətləndirməmişdi. Müasirlərinə Şlexterin oyun tərzini darıxdırıcı və maraqsız gəlirdi. Bir çox oyunlarda o təşəbbüsə az meyilli olurdu, həvəslə heç-heçələr edirdi və yalnız zəif rəqibləri ilə ehtiyatla onların mövqə səhvlərindən istifadə edərək qələbə qazanırdı.

Lakin görünür, Lasker Şlexterin çətin vəziyyətlərə düşdüyü oyunlara diqqətlə baxmamışdı. Bu zaman Şlexter başqalaşdı. Zərurət onu var gücü ilə oynamağa məcbur edirdi və bu an o çox dəqiq və enerjili bir şəkildə oynayırdı. Laskerin səhvi bunda idi ki, Şlexter özü oyun tərzini sülhsevər olsa da, ona qarşı gərginlik yaradanda qeyri-adi müqavimət göstərirdi.

Matçın əvvəlində Lasker etiraf etdi ki, çətinliklərlə qarşılaşıb: “Hər kəsin xarakterində müəyyən

çatışmamazlıqlar vardır. Buna kifayət qədər inamın olmaması və ya həddən artıq olması, hesablamalarda səhvlər və s. aiddir. Növbəti səkkiz oyunda mənim əsas məsələm Şlexterin problemini həll etmək olacaqdır.”

Bu isə Laskerdə o qədər də uğurlu alınmır. Öz sevimli silahının müvəffəqiyyətsizliyə düşər olduğunu gören Lasker matçdan sonra yazmışdı: “Mən Şlexterin zəif yerini tapa bilmirəm.”

Kapablanka ilə matç öncəsi isə Lasker gələcək rəqibini və öz şəxsi durumunu o qədər də düzgün qiymətləndirə bilməmişdi. Matç ərzində yazılan gündəliyə əsasən, nəyin yaxşı olduğunu o çox yaxşı bilirdi. Lakin bildiyini praktiki olaraq həyata keçirməyə Laskerin gücü çatmırdı.

Növbəti dünya çempionu Kapablanka isə psixoloji hazırlığa kifayət qədər əhəmiyyət vermirdi. Taxta arxasında yaxşı seçim etməyə imkan verən parlaq istedad, öz qüvvəsinə güclü inam öz işini görürdü. O, 1927-ci ildə Alyoxinə uduzduğu matça qədər rəqiblərinə qarşı xüsusi hazırlığa ehtiyac görmürdü. Bu matça qədər Kapablankaya işlətdiyi bu sözlər xarakterik idi: “Taxta arxasında oturan zaman, rəqib haqqında yox, yalnız vəziyyət barədə düşünmək lazımdır. Şahmata istər elm kimi, istər incəsənət kimi, istərsə də idman kimi yanaşmadan asılı olmayaraq psixologiyanın bunlara heç bir aidiyyəti yoxdu və bu əsl şahmata yalnız mane olur.”

Lakin necə deyərlər, təcrübə ən yaxşı müəllimdir. Dünya çempionu titulu itirdikdən sonra Kapablanka psixologiya haqqında fikrini dəyişməyə başladı. 30-cu illərdə artıq o qeyd edirdi ki, şahmatda uğur qazanmaq üçün rəqibin xarakter və vərdişlərini, məramını başa düşmək bacarığı lazımdır.

Kapablankanın şahmata yeni baxışları yaradıcılığının son dövrlərindəki oyunlarda öz əksini tapmışdır. Kapablanka da özünün hazırlıq metodları barədə ətraflı məlumat verməmişdir.

Lasker nümunəsi Alyoxin yaradılığına böyük təsir etmişdir. O, Laskeri özünün müəllimi adlandırır. Sələflərindən fərqli olaraq o həm də öz hazırlıq metodları barədə geniş məlumat verirdi. Bu barədə onun Kapablanka (1927-ci il) və Eyve ilə (1937-ci il) dünya tacı uğrunda mübarizələrə həsr olunmuş işləri daha maraqlıdır.

Alyoxin rəqibinin daim müşahidə olunan oyun stili və xarakterik xüsusiyyətini üzə çıxarmağa çalışırdı. Bu onun tədqiqatlarının əsas metodoloji prinsipi idi. Ona görə də o, ayrıca faktlardan alınmış nəticələrə kritik yanaşırdı.

Şahmatçının oyun stilinin onun xarakteri ilə uzlaşmasını qəbul edən Alyoxin, puxtələşmiş ustanın yaradıcılığının kəskin dəyişməsinə skeptik yanaşırdı. Nimçoviç haqqında deyirdi: "... həqiqətən də inanmaq çətindir ki, 25-illik şahmat karyerasından sonra yaradıcılığında xarakteri radikal şəkildə dəyişməyə müvəffəq olmuşdur..."

Alyoxin üçün rəqibi öyrənməyin konkret metodlarından ən əsası oyun analizi idi. Eyve ilə matç öncəsi (1937-ci il) hazırlıq məqsədilə öz qarşısında belə bir tapşırıq qoymuşdu: "Eyve ilə özünün iki matç aralığındakı oyunlarını dərinlən təhlil etmək." Kapablanka ilə matç öncəsi isə öyrənilmə predmeti kimi praktiki olaraq rəqibinin Kapablanka – Marşal (1909-cu il) matçından tutmuş oynadığı bütün oyunların təhlili idi. Son dövrlərdə oynanılan oyunlara daha böyük diqqət ayrılırdı.

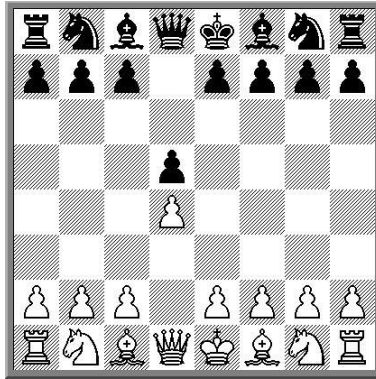
DEBÜT NƏZƏRİYYƏSİ

Qapalı debütlər

Müasir dövrdə qapalı debütlerin təsnifatı, 30-40 il əvvəlki illərlə müqaisədə çox dəyişmişdir. Əvvəllər ağların d4 gedişinə qarşı qaraların oynadığı bütün gedişlər qapalı debütlərə aid edilirdisə, son zamanlar yalnız d4-d5 gedişi ilə başlayan debütlər aid edilir.

Vəzir qambiti.

1. d2-d4 d7-d5

Emmanuel Lasker Vilhelm Steynits üzərində qələbəsi (1894) vəzir qambitini bir sıra tanınmış şahmatçılar üçün əsas debüt silahı etdi. 1.d2-d4 gedişi nəinki şah qambitini, həmçinin digər açıq debütləri kölgədə qoymuşdur.

Vəzir qambitinin bəzi variantları müstəqil debüt kimi formalaşmış (Tarraş müdafiəsi, Slavyan müdafiəsi, Katalon başlanğıcı və s.).

Qapalı debütlərdən daha çox məşhurluq qazanan qəbul edilmiş vəzir qambitidir.

1. d2-d4 d7-d5 2. c2-c4 gedişindən sonar ağlar piyadanı qurban verərək mərkəz uğrunda mübarizə aparırlar.

Bu debütdə piyadanın qurban verilməsi, əvvəllər məlum olsa da, XIX əsrin sonlarında məşhurluq qazanmışdır.

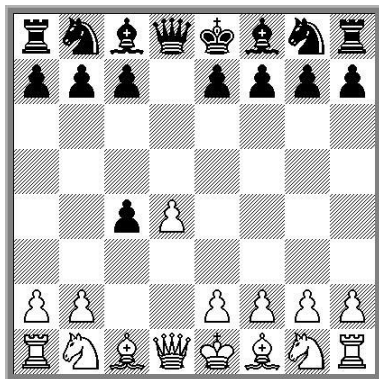
Vəzir qambiti təsnifatına görə bir neçə qrupa bölünür.

1. Qəbul edilmiş vəzir qambiti.
2. İnkər edilmiş vəzir qambiti.
3. Tarraş müdafiəsi.
4. Slavyan müdafiəsi və s.

Vəzir qambitinin əsas ideyası mərkəzi xana “d5” xanası uğrunda mübarizədir. Bu debütün açıq debütlərdən fərqli cəhəti ondadır ki, bu debütdə şahlar öz təhlükəsizliyini hiss edir və kəskin kombinasiya imkanları az olur.

Qəbul edilmiş vəzir qambiti

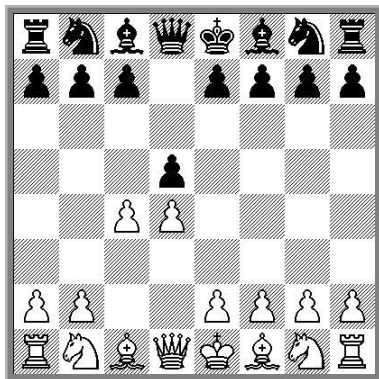
1.d2-d4 d7-d5 2. c2-c4 d5:c4

3. ♖g1-f3 ♗g8-f6 4. e2-e3 e7-e6 5. ♖f1-c4 c7-c5 6. 0-0
a7-a6 7. ♞d1-e2 ♞b8-c6 8. ♞b1-c3 b7-b5 9. ♖c4-b3 ♖c8-b7
10. ♜f1-d1±

İnkar edilmiş vəzir gambiti

1. d2-d4 d7-d5 2. c2-c4

2... e7-e6 3. ♞b1-c3 ♗g8-f6 4. ♖c1-g5 ♞b8-d7 Pilsberi müdafiəsi adlanır. Bu variantda, d5 piyadasını götürmək səhvdir, çünki 5. c4:d5 e6:d5 6. ♞c3:d5??

♠f6:d5 7. ♠g5:d8 ♠f8-b4+ 8. Jd1-d2? ♠b4:d2 9. ♣e1:d2 ♣e8:d8 və qaralar fiqur artıq qalır.

Bu debütdə məqsəd d5 piyadasının müdafiəsini gücləndirməkdən və fiqurların harmon inkişafından ibarətdir. Debütdə qaralar üçün əsas problem ağ xanlı filin oyuna daxil olmasını təmin etməkdir, hansı ki, e6 piyadası onun oyuna daxil olmasına mane olur.

Bu problemi qaralar e6-e5 gedişini etməklə və yaxud ağ xanlı fili b7 xanasından oyuna daxil etməklə həll etməlidir. 4... ♠f8-e7 5.e2-e3 0-0 6. ♠g1-f3 ♠b8-d7 7. ♠a1-c1 b7-b6 8. c4:d5 e6:d5 9. ♠f1-d3 ♠c8-b7 10. 0-0 c7-c5 11. Jd1-e2 a7-a6=

Mixalevskiy-Basin Minsk, 1980

1. d2-d4 d7-d5

2. c2-c4 ♠c8-f5

3. Jd1-b3 (Ağlar ♠g1-f3 gedişindən sonra daha yaxşı vəziyyət alırlar, məsələn: 3... e7-e6 4. Jd1-b3 ♠b8-c6 5. c4-c5 ♠a8-b8 6. ♠b1-c3 e6-e5 7. e2-e4 e5:d4 8. e4:f5 d4:c3 9. ♠f1-b5 ♠f8:c5 10. 0-0 ♠g8-f6 11. Jb3:c3

3. ... e7-e5 (piyadanı qurban verərək qaralar fiqurlarını inkişaf etdirir və üstünlük qazanırlar. 3... e7-e6 gedişi qaralar üçün pisdir 4. Jb3:b7 ♠b8-d7 5. ♠b1-d2

4. Jb3:b7 ♠b8-d7

5. ♠b1-c3 (♠g1-f3 gedişi dəqiqdir)

5. ... e5:d4

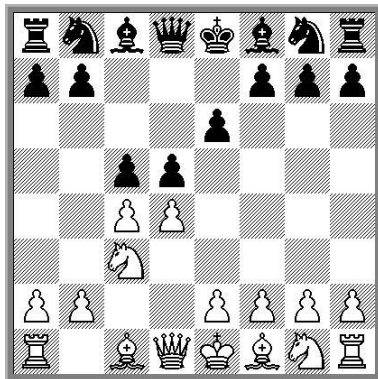
6. ♠c3:d5 ♠f8-d6

7. ♠c1-f4 ♠d6:f4

8. ♞d5:f4 c7-c5
 9. ♞f4-d5 ♠a8-b8
 10. ♞d5-c7 ♞e8-f8
 11. ♞b7:a7 ♞g8-e7
 12. ♞c7-b5 ♞e7-c6 maddi üstünlüyə
 baxmayaraq ağların vəziyyəti heç də yaxşı deyil.
 13. ♞a7-a6 ♠b8-b6
 14. ♞a6-a4 ♞c6-b4
 15. ♠a1-c1 ♠b6-a6
 16. ♞a4-d1 ♠a6:a2
 17. ♞d1-d2 ♞d8-a5
 18. e2-e4 (18. ♞e1-d1 ♞a5-a4 19. ♞d1-e1 ♞b4-c2)
 18. ... ♠a2:b2 ağlar təslim olur.

Tarraş müdafiəsi

1. d2-d4 d7-d5 2. c2-c4 e7-e6 3. ♞b1-c3 c7-c5

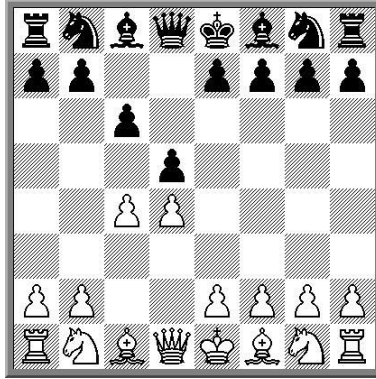

Bu debütdə qaralara çatışmayan cəhət d5 izole piyadasının yaranmasıdır. Müsbət tərəfi isə ondan ibarətdir ki, onlar fiqurlu oyun əldə edir. 4. c4:d5 e6:d5

5. ♠g1-f3 ♜b8-c6 6. g2-g3 Ağlar d5 piyadasının üzərinə hücum təşkil edir. 6... ♠g8-f6 7. ♖f1-g2 ♖f8-e7 8. 0-0 0-0 9. ♖c1-g5- ♖c8-e6 10. d4:c5 ♗e7:c5 11. ♜a1-c1 ♖c5-e7 12. ♜f3-d4 ♜c6:d4 13. ♞d1-d4±

Slavyan müdafiəsi

1. d2-d4 d7-d5 2. c2-c4 c7-c6

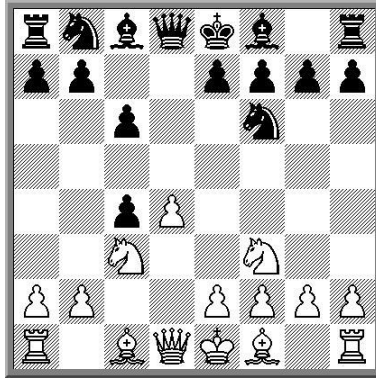
Bu debütün yaranmasında Rusiya, Polşa Çexiya, Yuqoslaviya nəzəriyyəçilərinin böyük xidmətləri olmuşdur. Müdafiənin adı da burdan götürülmüşdür. 6-cı və 7-ci dünya çempionları Mixail Botvinnik və Vasiliy Smislov Slavyan müdafiəsinə öz debüt repertuarlarında geniş yer ayırırdılar.

Müasir dövrümüzdə keçirilən dünya səviyyəli beynəlxalq şahmat turnirlərində Slavyan müdafiəsi çox

oynanılır. Bu heç də təsadüfi deyil. 2... c7-c6 gedişinin əsas ideyası ağ xanalı fili məhdudlaşdırmadan mərkəzi qüvvətləndirməkdir. Bu gedişin digər üstünlüyü ondadır ki, qaralar bəzi vəziyyətlərdə d5:c4 və sonra b7-b5 gedişlərindən sonra müəyyən təşəbbüsə yiyələnirlər və qaraların vəzir cinahında piyada üstünlüyü hücumu yaranır.

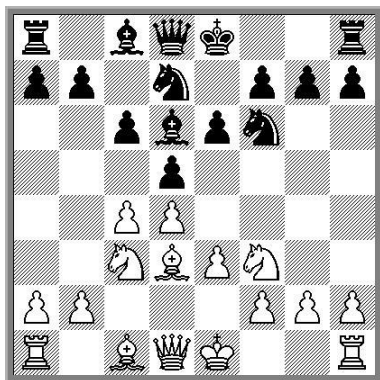
Slavyan müdafiəsinin aşağıdakı sistemləri mövcuddur:

Əsas variant 1. d2-d4 d7-d5 2. c2-c4 c7-c6 3. ♠g1-f3 ♠g8-f6 4. ♜b1-c3 d5:c4

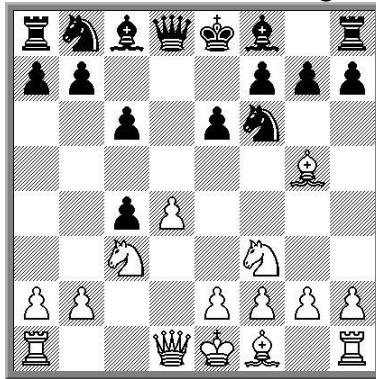

Çiqorin sistemi 1. d2-d4 d7-d5 2. c2-c4 c7-c6 3. ♠g1-f3 ♠g8-f6 4. ♜b1-c3 e7-e6 5. e2-e3 ♜b8-d7 6. ♖f1-d3 ♖f8-d6

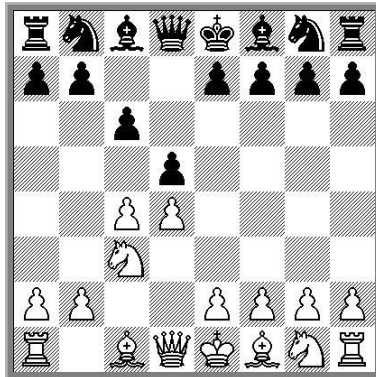

Botvinnik sistemi 1. d2-d4 d7-d5 2. c2-c4 c7-c6 3. ♖g1-f3 ♜g8-f6 4. ♜b1-c3 e7-e6 5. ♞c1-g5 d5:c4

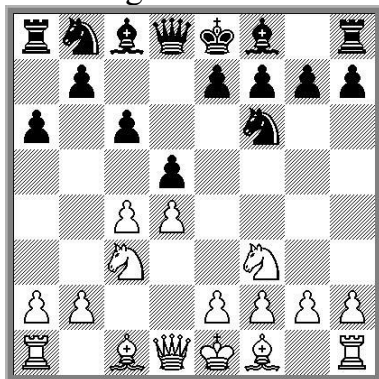

Slavyan sistemi 1. d2-d4 d7-d5 2. c2-c4 c7-c6 3. ♜b1-c3

Çebanenko variantı

1. d2-d4 d7-d5 2. c2-c4 c7-c6 3. Ab1-c3 Ag8-f6 4.
Ag1-f3 a7-a6

Bu variant Moldovalı grossmeyster, məşhur nəzəriyyəçi Vyacheslav Andreyeviç Çebanenkunun adı ilə adlandırılmışdır. Variant müasir dövrümüzdə də çox populyardır. Çünki, bu sistemdə nəzəriyyənin qəliz, qarışıq variantlarından yayınıb maraqlı və yaradıcı oyun yaratmaq olur. Dünya çempionu adı uğrunda Qelfand – Anand arasında 2012-ci ildə keçirilən matçda Çebanenkunun ideyası tətbiq olunub.

Qelfand – Anand Matçın 2-ci partiyası

1. d2-d4   d7-d5
2. c2-c4   c7-c6
3. ♠b1-c3 ♠g8-f6
4. e2-e3   e7-e6
5. ♠g1-f3   a7-a6!? Moldovalı novator bu gedişi təklif edəndə e6 gedişi olmadan a6 oynamağı

təklif edirdi. Çünki, bu halda ağ xanalı fil oyundan kənarında qalır. Lakin, Vladimir Potkin və Mixail Kobaliya bu ardıcılığın da mümkün olduğunu ilk sübut edənlərdəndir.

6. b2-b3 Bu gediş mərkəzi gücləndirir.

6. ... ♠f8-b4 Bu gedişlə qaralar ağların qaraxanalı filini d2 xanasına cəlb edirlər. Bu da onlara mərkəz uğrunda mübarizəyə mane olur.

7. ♠c1-d2 ♠b8-d7

8. ♠f1-d3 0-0

9. 0-0 Tərəflər inkişafı bitirdilər. İndi isə ağların gözlənilməz 10. ♠c3:d5 təhlükəsi yarandı.

9. ... ♠b4-d6

10. ♠a1-c1 e6-e5

11. c4:d5 c6:d5

12. e3-e4 Qelfand günümüzdə actual variantlardan birini təbiiq edir. (12. d4:e5 ♠d7:e5 13. ♠f3:e5 ♠d6:e5 14. ♠c3-e2 gedişləri heç bir irəliləyiş əldə etmir, çünki, 14...♠f6-e4 15. ♠d3:e4 d5:e4 16. ♠d2-c3 ♠c8-g4! 17. ♠c3:e5 ♠d8:d1 18. ♠f1:d1 ♠g4:e2 19. ♠d1-d7 ♠a8-c8 20. ♠d7-c7= Nayer-Yakovenko, Olqinka 2011)

12. ... d5:e4 (12...e5:d4 13. ♠c3:d5 ♠f6:d5

14. e4:d5 h7-h6 15. ♠f3:d4 ♠d7-f6 Şankland-Grenburq, 2012 gedişləri 16. ♠d3-f5!? gedişinə görə şübhəlidir)

13. ♠c3:e4 ♠f6:e4

14. ♠d3:e4 ♠d7-f6 Ağlagəlməz at manevri

yenilikdir. Anandan əvvəl qaralar burada üç dəfə d4-ü vururdular.

15. d4:e5 ♠f6:e4

16. e5:d6 ♠d8:d6

17. ♠c1-e3 ♠c8-f5

18. Jf4:d6 ♠e4:d6
19. ♠f3-d4 ♠f8-e8!?
20. ♠d4:f5 ♠d6:f5
21. ♠e3-c5 h7-h5
22. ♠f1-d1 ♠a8-c8
23. ♠g1-f1 f7-f6
24. ♠c5-b4 ♠g8-h7
25. ♠c1-c5 heç-heçə.

A.Jivtsov – M.Botvinnik
Moskva, 1943

1. d4 d5
2. c4 e6
3. ♠c3 c6
4. ♠f3 ♠f6
5. ♠g5 Belə başlanğıcda 5. e3 daha sakit gedişdir.
5. ... dc Mürəkkəb və kəskin oyuna
aparan bu yol nəzəriyyədə «Botvinnik sistemi» adını
almışdır. Bu görüşdə həmin sistemin ilk sınaqlarından
biri keçirilirdi.
6. e4 b5
7. e5 h6
8. ♠h4 g5
9. ♠:g5 hg Alatortsevin 9... ♠d5 sistemi 10.
♠:f7 J:h4 11. ♠:h8 (Belavenets – Raqozin, Leningrad,
1939) variantından sonra turnir təcrübəsindən çıxdı.
10. ♠:g5 ♠bd7 1940-cı ildə hollandiyada
keçirilən bir turnirdə Van Sxelting – Qrunfeld
görüşündə 10... ♠e7 oynanılmışdı, bu gediş o qədər də
mürəkkəb olmayan oyuna aparırdı.

11. Jf3 İki il sonra oynanılan Denker – botvinnik (SSRİ-ABŞ radiomatçı) görüşündə ağlar 11.ef gedişini seçdilər. Dənkər məhz ona görə bu variantın təkrarına yol vermişdi ki, o, mənim Jivtsovla oyunumu təhlil etmiş və belə qənaətə gəlmişdi ki, qaraların oyunu avantürə xarakteri daşıyır və bu oyun mövqə cəhətdən əsassızdır. Lakin 11...Γb7 12. Γe2 Jb6 13. 0-0 0-0-0 14. a4 b4! 15. ♖e4 c5 16. Jb1 (Əgər 16. Jc2 oynanılsa o zaman 16... c3) 16... Jc7 17. ♚g3 cd 18. Γ:c4 Jc6 19. f3 d3!! variantından sonra qaralar açıq-aşkar üstünlük qazanırlar. Bu variantla oynanılan görüşlər göstərdi ki, 11. g3! gedişi qaraların qarşısına daha çətin vəzifələr qoyur. Məsələn: 11... Γb7 (Əgər 11. ... ♖:e5 12.de J:d1+ 13. !:d1 ♜d5 14. ♖e4 Γb4+ 15. ♗e2! oynanılsa ağların üstünlüyü göz qabağındadır) 12. Γg2 Ja5 13. ef 0-0-0 14. Jf3 ♖b6 15. 0-0! (ağlar piyadanı qurban verir və fiqurların inkişafını tezliklə başa çatdırırlar) 15. ... !:d4 16. !d1 !:d1 17. J:d1 ♜d5 18. ♖e4 b4 19. a3! təşəbbüs ağların tərəfindədir (Liliyental – Botvinnik, Moskva 1994). Smislov – Botvinnik görüşü də (dünya birinciliyi uğrunda matç, 1954) bunu təsdiq etdi, həmin oyunda 14. Jf3 əvəzinə 14.0-0 gedişi edildi (lakin qaraların vəziri a5 yox, b6 xanasında idi). 14... ♖e5 15. Je2 J:d4 16. Γe3! Jd3 17. !fd1! və qaralar müəyyən çətinliklərlə üzləşməyə başlayırlar.

11. ... Γb7

12. ef Jb6

13. Je3 Bu gediş ona görə də edilir ki, 13... c5 gedişinə 11. d5 cavab verilsin.

13. ... 0-0-0

14. 0-0-0 Ağların əsas çətinliyi ondan ibarətdir ki, onların şahı heç bir cinahda möhkəm mövqə tapa

bilmir. Məhz indi, uzun tərəfə qalaqurmadan sonra qaralar təhlükəli hücumə keçirlər.

14. ... Ja5

15. ýb1 ạb6

16. h4 Belə vəziyyətdə topları qoşalamaq üçün 16. Γe2 daha yaxşı olardı.

16. ... b4

17. ạe4 c5

18. f3 Burada da 18. Γe2 hələ gec deyildi. İndii yaratdıqları təhlükənin qarşısı alınmazdır.

18. ... c3!

19. Γe2 Əgər 19.bc oynanılsa 19... ạd5 və 20... ạ:c3+ gedişləri ediləcək.

19. ... Γd5

20. a3 Yekanə gedişdir, lakin müdafiə üçün artıq kifayət etmir.

20. ... ạa4

21. dc Γ:c5

22. ạ:c5 ạ:c5

23. bc Məsələ bitdi. Mübarizəni başqa yolla hələ dvam etdirmək olardı 23. !c1 ạb3 24. !c2 ạd4 25. !cc1 c2+ 26. !:c2 ạ:c2 27. ý:c2, hərçənd bu halda da vəziyyət ümitsizdir.

23. ... bc

24. !d3 Jb6+

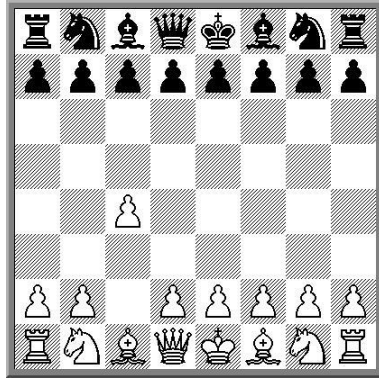
25. ýc1 Jb2+

26. ýd1 ạ:d3

27. Γ:d3 Γb3+. Ağlar təslim olur.

İngilis başlanğıcı

1. c2-c4

İngiltərə çempionu Q.Staunton ingilis başlanğıcından oyunlarında tez-tez istifadə edirdi. Elə buradanda debütün adı ingilis şahmatçılarının şərəfinə adlandırılmışdır.

Bu debütdə yaranan quruluşlar siciliya müdafiəsində yaranan quruluşlara əks rənglə (yəni ağlarla oxşayır.

Müasir dövrdə məşhur qrossmeysterlər bu debütə daha çox müraciət edirlər.

Debütün əsas ideyası d5 xanasını nəzarətə götürməkdir. Bu ideya müxtəlif variantlarda həyata keçirilə bilər.

Əsas variantlar:

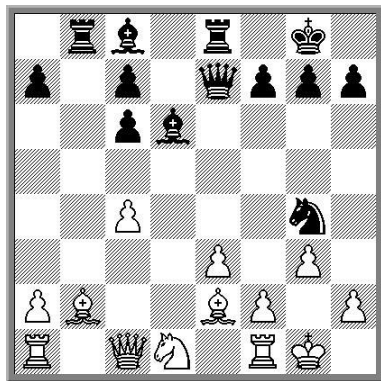
- a) 2. ♖b1-c3 ♜g8-f6 3. ♜g1-f3 ♜g8-f6 4. g2-g3 (4. d2-d4 e5:d4 5. ♜f3:d4 ♜f8-b4 6. ♜c1-g5 h7-h6 7. ♜g5-h4 ♜b4:c3 8. b2-:c3 d7-d6 9. f2-f3 ♜c6-e5 10. e2-e4 ♜e5-g6 11. ♜h4-f2 0-0 12. ♞d1-d2 c7-c6 13. ♜f1-e2 d7-d5; 4. e2-e3 ♜f8-b4 5. ♞d1-c2 ♜b4:c3 6. ♞c2:c3 ♞d8-e7 7.a2-a3 d7-d5 8. d2-d4 ♜c6:d4! 9. ♜f3:d4 e5:d4 10. ♞c3:d4 c7-c5 11. ♞d4-h4 d5:c4=) 4... ♜f8-b4 5. ♜c3-d5 ♜f6:d5 6. c4:d5 ♜c6-d4 7. ♜f3:d4 e5:d4 8. ♞d1-c2 ♞d8-e7! 9. ♜f1-g2 ♜b4-c5 10. 0-0 0-0 11.e2-e3 ♜c5-b6+=

- b) 2. ♖b1-c3 ♖b8-c6 3. g2-g3 g7-g6 4. ♗f1-g2 ♗f8-g7 5. ♗g1-f3 ♗g8-f6 6. d2-d3 d7-d6 7. 0-0 0-0 8. ♜a1-b1
Burada ağların planı b2-b4-b5 hücumunu hazırlamaqdır. 8...a7-a5 9. a2-a3 ♖c6-d4 10. ♖f1-d2 c7-c6 11. b2-b4 a5:b4 12. a3:b4 d7-d5 13. ♗c1-b2 ♜f8-e8 14. e2-e3 ♖d4-f5=

Timman – Karpov
1979

1. c2-c4	♗g8-f6	
2. ♖b1-c3	e7-e5	
3. ♗g1-f3	♖b8-c6	
4. e2-e3	♗f8-e7	
5. d2-d4	e5:d4	
6. ♖f3:d4	0-0	
7. ♖d4:c6	b7:c6	
8. ♗f1-e2	d7-d5	
9. 0-0	♗f8-d6	
10. b2-b3	Jd8-e7	
11. ♗c1-b2	d5:c4!	Dinamik imkanlar yaradan gediş.
12. b3:c4	♜a8-b8	
13. Jd1-c1	♖f6-g4	
14. g2-g3?	♜f8-e8	
15. ♖c3-d1		

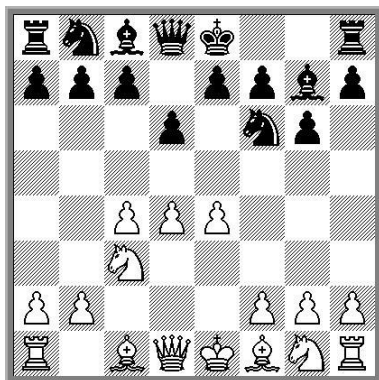
15. ... ♖g4:h2! Çoxgedişli və dəqiq hesablanmış kombinasiyanı başlayan parlaq zərbə

16. c4-c5 ♘h2:f1
 17. c5:d6 ♘f1:g3
 18. f2:g3 ♞e7:d6
 19. ♗g1-f2 ♞d6-h6
 20. ♜b2-d4 ♞h6-h2+
 21. ♗f2-e1 ♞h2-g3
 22. ♗e1-d2 ♞h2-g2
 23. ♘d1-b2 ♜c8-a6
 24. ♘b2-d3 ♜a6:d3
 25. ♗d2:d3 ♞b8-d8
 26. ♜e2-f1 ♞g2-e4+
 27. ♗d3-c3 c7-c5!
 28. ♜d4:c5 ♞e4-c6
 29. ♗c3-b3 ♞d8-b8+
 30. ♗b3-a3 ♞e8-e5
 31. ♜c5-b4 ♞c6-b6 0-1

Qədim hind müdafiəsi

1.d2-d4 ♖g8-f6 2. c2-c4 g7-g6 3. ♘b1-c3 ♜f8-g7

4. e2-e4 d7-d6

Bu debüt qədimdən məlumdur və Yanişın əsərlərində xatırlanır.

Qədim hind müdafiəsin əsas sistemləri:

Klassik variant:

1. d2-d4 ♖g8-f6 2. c2-c4 g7-g6 3. ♜b1-c3 ♗f8-g7 4. e2-e4 d7-d6 5. ♜g1-f3 0-0 6. ♗f1-e2 e7-e5 7. 0-0 ♜b8-c6 8. d4-d5 ♜c6-e7 9. b2-b4

Averbax variantı:

1. d2-d4 ♖g8-f6 2. c2-c4 g7-g6 3. ♜b1-c3 ♗f8-g7 4. e2-e4 d7-d6 5. ♜g1-f3 ♗f8-g7 6. ♗f1-e2 e7-e5 7. d4-d5 a7-a5 8. ♗c1-g5 h7-h6 9. ♗g5-h4 ♜b8-a6 10. ♜b1-d2 ♞d8-e8

Zemiş variantı:

1. d2-d4 ♖g8-f6 2. c2-c4 g7-g6 3. ♜b1-c3 ♗f8-g7 4. e2-e4 d7-d6 5. f2-f3

Karpov, A - Korçnoy, V
Linares, 1990

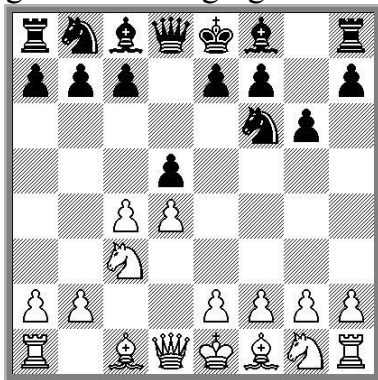
1. d2-d4 ♖g8-f6

2. c2-c4   g7-g6
 3. ♠b1-c3   ♠g8-g7
 4. e2-e4   d7-d6
 5. f2-f3   0-0
 6. ♠c1-e3   e7-e5
 7. ♠g1-e2   ♠b8-d7
 8. Jd1-d2   c7-c6
 9. ♠a1-d1   a7-a6
 10. d4:e5 (10. d4-d5 c6-c5!)
 10. . . .   ♠d7:e5! Yeni gediş
 11. b2-b3   b7-b5!
 12. c4:b5 (12. c4-c5? d6-d5 13. e4:d5 b2-b4!)
 12. . . .   a6:b5
 13. Jd2:d6   ♠f6-d7
 14. f3-f4?! (14. ♠e2-d4?? ♠a8-a6!-+)
 14. . . .   b5-b4!
 15. ♠c3-b1? (15. Jd6:b4? c6-c5! 16. ♠e3:c5 ♠d7:c5 17.
 ♠d1:d8 ♠e5-d3+ -+)
 15. . . .   ♠e5-g4
 16. ♠e3-d4   ♠g7:d4
 17. Jd6:d4 (17. ♠e2:d4 ♠a8:a2 18. ♠d1-d2 ♠a2-a1 19.
 ♠f1-d3 Jd8-b6 20. 0-0 ♠d7-c5 21. ♠d3-c2 ♠c8-a6 22. ♠f1-
 e1 ♠f8-d8-+)
 17. . . .   ♠a8:a2
 18. h2-h3 (18. Jd4:b4 ♠g4-e3 19. ♠d1-d2 ♠e3-c2+-+)
 18. . . .   c6-c5
 19. Jd1-g1   ♠g4-f6
 20. e4-e5   ♠f6-e4
 21. h2-h4?! (21. Jg1-e3 ♠c8-b7 22. ♠b1-d2 ♠e4:d2 23.
 ♠d1:d2 ♠a2:d2 24. Je3:d2 ♠d7-b6! 25. Jd2:d8 ♠f8:d8 26.
 ♠e2-c1 ♠b6-d5 27. ♠c1-d3 ♠d5-e3-+)

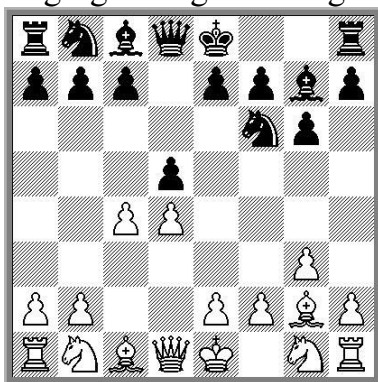
21. . . . c5-c4!
 22. ♖e2-c1 c4-c3!!
 23. ♛c1-a2 c3-c2
 24. Jg1-d4 (24. !d1-c1 ♛d7:e5! 25. !c1:c2 ♠c8-g4 26. !c2-d2 ♛e4:d2 27. ♛b1:d2 !f8-e8 28. f4:e5 !e8:e5+ 29. ♚e1-f2 Jd8:d2+ 30. ♚f2-g3 !e5-e3+ 31. ♚g3-h2 !e3-h3#)
24. . . . c2:d1J+
 25. ♚e1-d1 ♛d7-c5!
 26. Jd4:d8 !f8:d8+
 27. ♚d1-c2 (27. ♚d1-e1 ♠c8-g4 28. ♠f1-e2 ♠g4:e2 29. ♚e1:e2 ♛e4-g3+)
27. . . . ♛f2 (27... ♛e4-f2 28. !h1-g1 ♠c8-f5+
 29. ♚c2-b2 ♛f2-d1+ 30. ♚b2-a1 ♛c5-b3x) 0-1

Qrunfeld müdafiəsi

1. d2-d4 ♞g8-f6 2. c2-c4 g7-g6 3. ♞b1-c3 d7-d5

və ya 3. g2-g3 ♜f8-g7 4. ♜f1-g2 d7-d5

1922-ci ildə Avstriya grossmeysteri tərəfindən təcürbədə tətbiq edilmişdir.

Əsas variantlar:

4. ♜c1-g5;
4. ♜c1-f4;
4. ♞g1-f3;
4. c4:d5

Van Vely,L - Sutovskiy,E
Retimnon 2003

1. d2-d4	♠g8-f6
2. c2-c4	g7-g6
3. ♠b1-c3	d7-d5
4. c4:d5	♠c3:d5
5. e2-e4	♠b1-c3
6. b2:c3	♠f8-g7
7. ♠f1-c4	c7-c5
8. ♠g1-e2	♠b8-c6
9. ♠c1-e3	0-0
10. 0-0	♠c8-g4
11. f2-f3	♠c6-a5
12. ♠c4:f7+	♠f8:f7
13. f3:g4	♠f7:f1+
14. ♠g1:f1	Jd8-d7
15. h2-h3	♠a5-c4
16. ♠e3-f2	c5:d4
17. c5:d4	e7:e5
18. d4:e5?	[18. Jd1-d3! ♠a8-c8 (18...b7-b5 19.a2-a4)
19. ♠f1-g1]	
18. ...	♠c4-d2+
19. ♠f1-e1	♠g7-h6!
20. ♠e2-d4	[20. Jd1-c2 ♠a8-f8! 21. Jc2-c5 (21.
♠a1-d1 Jd7-f7-+)	21... ♠d2:e4! 22. Jc5-c4+ ♠g8-h8 23.
Jc4:e4 Jd7-d2+	24. ♠e1-f1 ♠h6-e3 25. Je4-f3 ♠f8:f3 26.
g2:f3 b7-b5-+]	
20. ...	♠a8-f8

21. Jd1-e2 (21. e5-e6 Jd7-c7! 22. Jd1-c2 Jc7-e5 23. e6-e7 Je5:e7 24. ᵐd4-f3 ᵐd2:f3+ 25. g2:f3 lf8:f3-+)

21. . . . Jd7-c7!

22. Je2-d3 (22. !a1-d1 Jc7-c3 23. ᵐd4-b5 Jc3-a5!-+)

22. . . . Jc7:e5 (22... Jc7-a5 23. ýe1-e2 ᵐd2:e4 24. ᵐd4-f3)

23. !a1-d1 Je5-a5! (23... ᵐd2:e4? 24. Jd3-c4+ lf8-f7 25. ᵐd4-f3)

24. ýŞe1-e2?! Ja5:a2

25. ᵐd4-c2 Ja2-f7 [25... ᵐd2-b1!]? 26. Γf2-e3 (26. ýe2-f1 ᵐb1-a3!-+) 26... Γf8-g7 (26... Γh6:e3 27. ýe2:e3 ᵐb1-a3 28. Ja2:a3 Ja2:c2 29. !d1-d2 Jc2-c7 30. Ja3-d6) 27. Γe3-d2 ᵐb1:d2 28. !d1:d2 lf8-e8]

26. Γf2-h4 [26. Jd3-d5 ᵐd2:e4! 27. Jd5:f7+ ýg8:f7! (27... lf8:f7? 28. !d1-d8+ lf7-f8 29. !d8:f8+ Γh6:f8 30. Γf2:a7) 28. Γf2-d4 (28. !d1-d7+ ýf7-e6-+) 28... lf8-c8 29. ýe2-d3 ᵐe4-c5+ - +]

26. . . . ᵐd2:e4!

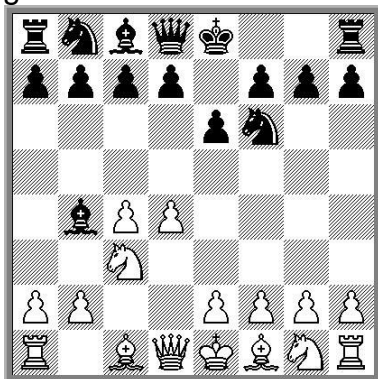
27. Jd3:e4 lf8-e8

28. !d1-d8 Jf7-c4+! 0-1

Nimtsoviç müdafiəsi

1. d2-d4 ♠g8-f6 2. c2-c4 e7-e6 3. ♠b1-c3 ♜f8-b4

A.Alyoxin – P.Keres
(Alyoxinin xüsusi şərh)

1. d2-d4 ♠g8-f6

2. c2-c4 e7-e6

3. ♠b1-c3 ♜f8-b4

4. ♔d1-c2 d7-d5 Bu gediş Nimtsoviç müdafiəsinin əsas ideyası – mərkəzdə fiqur mübarizəsi ilə uzlaşmır. Ancaq ağlar o qədər də fəal olmayan 4. Jc2 gedişini edib və d4 piyadasını müvəqqəti olaraq müdafiəsiz qoyduqları üçün mərkəzdə əks-oyun verən 4... d5 gedişi özünü doğruldur.

5. c4:d5 e6:d5

6. ♜c1-g5 h7-h6

7. ♜g5-h4 Ağlar f6 xanasındakı atı bağlama vəziyyətində saxlamağa çalışırlar, amma bu gedişdən sonra onlar kəskin mübarizədən yayınmaq iqtidarında deyillər.

7. ... c7-c5 Bu gediş Kotovla görüş zamanı (Moskva, 1940) mənim ağılama qəlmişdi və o vaxt əsasən 7. .. Fe6 gedişi ilə bağlı variantlarda yaxa qurtarmaq üçün edilmişdi. Elə həmin turnirdə bir neçə turdan sonra V.Mikenasla görüşdə mən 7. ... c5 gedişini etdim, 8. 0-0-0 gedişilə cavab verdi, debütdən ən yaxşı oyunla çıxdı və bir neçə qarşılıqlı səhvdən sonra qələbə qazandı. Görünür ki, Keres mənim Mikenasla oyunumun təəssüratı altında idi və ona görə də qısa tərəddüddən sonra uzun tərəfə qala qurdu. Yeri gəlmişkən əlavə edim ki, 7. ... c5 gedişini biz Raqozinlə hələ 1936-cı ildə təhlil etmişdik. Mən bu gedişi qətiyyətlə rədd etmişdim. Sonradan yadıma düşdü ki, c5 gedişini hələ UP SSRİ çempionatının yarımfinalında (Odessa, 1929) P.Lebedevlə görüşdə etmişdim, amma orada yalnız h7-h6 gedişi yox idi.

8. 0-0-0 ? İlk baxışdan güclü görünən bu gediş məğlubiyyətlə aparır, həqiqətən, inkişafdən geri qalmış şah cinahından (b1-h7 diaqonalı) qara fiqurların bilavasitə hücumları altına qoymaq ən risqdır. Mikenasla oyunda mən 8. ... 0-0 gedişi ilə görüşü davam etdirdim, amma bunun heç bir xeyri olmadı. 1940-cı ilin noyabr-dekabr aylarında isə mən qara fiqurlar üçün doğru yol tapdım. «64» qəzetinin yanvar nəmrələrindən birində (1941-ci il) dərc olunan Belavenets-Simagin oyununu gördə çox təəsüfləndim: il kiki gedişi simagin düzgün etmişdi. Çox güman ki, Keres həmin görüşü görməmişdi, yoxsa o, kələfin üçünü tapa bilərdi. Beləliklə, mən hər halda qabaqcadan hazırlanmış variantı tətbiq edə bildim.

8. ...   ♣b4:c3 ♠c3 bir nömrəli hədəfidir. Onu aradan götürmək lazımdır ki, mərkəzi xanalara çıxmaq, həm də «c» xəttini açmaq mümkün olsun.

9. ♠c2:c3   9. ♠:f6 J:f6   10. J:c3 ♠c6 gedişlərindən sonra da təşəbbüs qaraların tərəfində qalırdı, buna baxmayaraq ağlar oyunu məhz belə davam etdirməli idilər.

9. ...   g5 Əgər c3 xanasındakı atı aradan götürmək lazım idicə, f6 xanasındakı öz atamı isə mərkəzi xanaları müdafiə etmək üçün qoruyub saxlamalıydım. Piyada mövqeyinin zəiflədilməsinin ələ bir qorxusu yoxdur ki, hadisələr elə sürətlə inkişaf edir ki, artıq ön plana vaxt amili çıxır. Ağların şah cinahındakı hərəkətsiz qalmış fiqurları öz şahlarına köməyə çata bilmirlər.

10. ♣h4-g3   c5:d4! Bu gediş tələb olunurdu – «c» xəttini açmaq lazımdır. Qeyd etdiyim oyunda Simagin 10... ♠e4 gedişi etmişdi ki, bu da düzgün hücum planına uyğun deyildi.

11. ♠c3:d4   ♠b8-c6

12. ♠d4-a4   Bu geri çəkilmə yəqin ki, vəzirin hələ nisbətən yaxşı gedişidir. Ağlar c6-dakı atı bağlama vəziyyətinə salıb süni şəkildə «c» xəttini tutu r və qaralar atı bağlama vəziyyətindən çıxaranadək onları tempi itirməyə məcbur etməyə çalışırlar.

12. ...   ♣c8-f5 Qaralar nəzərdə tutduqları planı həyata keçirirlər: b1-h7 diaqonalı tutulub. İndi yalnız «c» şaquli xəttini ələ keçirmək qalır. Ən böyük təhlükə nədir, ilk növbədə nəyi dəf etməli? Əlbəttə, ağlar şahı taxtanın küncünə aparmaq üçün b1-h7 diaqonalını kəsməyə cəhd göstərməlidirlər, lakin bunun vaxt itirmədən etmək lazımdır. Əgər 13.f3 Jb6 14.e4 de

15. $\check{y}b1$ oynanılsa ağlar maddi itkilər bahasına şahı gizlədə bilsələr də, bu bəzi çətinliklərə gətirib çıxarır. Keresin seçdiyi yol həddindən artıq passivdir.

13. $e2-e3$ $!a8-c8$

14. $\check{y}f1-d3$ Keres şahın geri çəkilməsini təmin etməyə can atır – ilk baxışdan qəzə çarpmayan bu səhv dərhal oyunu razvyaskaya aparır. Ağlar məhz belə vəziyyətdə atı «c» şaquli xəttini qapamaq üçün yaxınlaşdırmalı idilər. Ədalət naminə deməliyik ki, 14. $\check{a}e2$ $a6$ 15. $\check{a}c3$ $b5$ 16. $J:a6$ $b4$ 17. $\check{r}b5$ $\check{r}d7$ gedişlərindən sonra ad qaralar maddi üstünlük qazanırdılar.

14. ... $\check{e}d8-d7$ Gizli şah etmək təhlükəsi yaranır. Artıq ağların yalnız bir yolu var.

15. $\check{c}c1-b1$ $\check{y}f5:d3+$

16. $!d1:d3$ $\check{e}d7-f5$ İndi bu bağlama vəziyyətindən yalnız maddi itkilər bahasına yaxa qurtarmaq olar.

17. $e3-e4$ $\check{a}f6:e4$

18. $\check{c}b1-a1$ O-O Əgər 18... $\check{a}c5$ oynanılsa topu xilas edən 19. $!e3+$ gedişi edilərdi.

19. $!d3-d1$ $b7-b5!$ Bu zərbə hücumu yekunlaşdırır. Qaraların atı $d4$ xanasını ələ keçirir, bu isə dərhal mat vəziyyətinə aparır.

20. $\check{e}a4:b5$ $\check{a}c6-d4$

21. $\check{e}b5-d3$ $\check{a}d4-c2+$

22. $\check{c}a1-b1$ $\check{a}c2-b4$

Ağlar təslim olur, onların şah cihandakı fiqurlar oyuna daxil olmağa imkan tapmadılar.

MITTELŞPİL NƏZƏRİYYƏSİ VƏ PRAKTİKASI

İnkişaf üstünlüyü

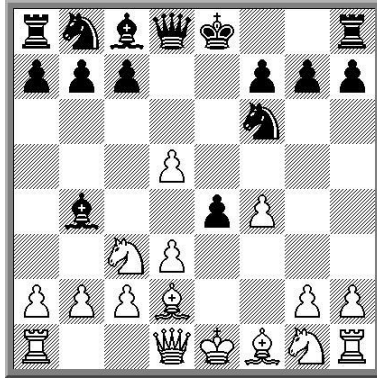
Mövqenin qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən amil fiqurların inkişaf olması, inkişaf üstünlüyüdür. Oyunda daha çox fiqur iştirak edərsə, müxtəlif hücum imkanlarına malik olmaq olar. Bu amil əsasən debüt mərhələsində daha əhəmiyyətlidir. Debüt nəzəriyyəsinin üç əsas strateji prinsipi vardır:

1. Fiqurların harmonik inkişafı
2. Mərkəz uğrunda mübarizə
3. üstünlüyə nail olan tərəf dərhal hücum təşkil etməlidir.

Bu debütün oynanılması qanunları XIX əsrin şahmat ustalarına bəlli idi. Bu prinsiplərin istifadə edilməsini Pol Morfinin oyunlarında görmək olar.

Con Şülten – Pol Morfi
Nyu-York, 1857

1. e2-e4	e7-e5
2. f2-f4	d7-d5
3. e4:d5	e5-e4
4. ♖b1-c3	♘g8-f6
5. d2-d3	♞f8-b4
6. ♞c1-d2	

6. ... e4-e3!! Morfi inkişafda üstünlüyü əldə etmək üçün piyada qurbanından istifadə edir, mərkəzi xəttləri açmağa çalışır.

7. ♖d2:e3 0-0!

8. ♖e3-d2 ♜b4:c3

9. b2:c3 ♜f8-e8+

10. ♖f1-e2 ♖c8-g4

11. c3-c4 c7-c6! d5 xanasındaki “zəiflikdən” yararlanaraq fiqurlarını inkişaf etdirməyə davam edir.

12. d5:c6 ♜b8:c6

13. ♗e1-f1 ♜e8:e2

14. ♜g1:e2 ♜c6-d4

15. ♞d1-b1 ♖g4:e2+

16. ♗f1-f2 ♜f6-g4+

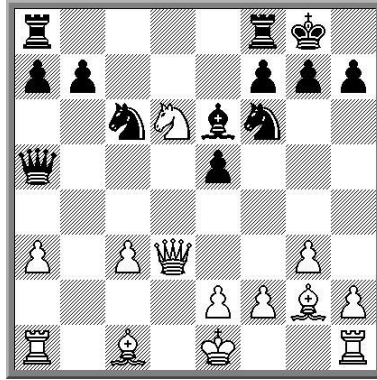
17. ♗f2-g1 ♜d4-f3+

18. g2:f3 ♞d8-d4+

19. ♗g1-g2 ♞d4-f2+

20. ♗g2-h3 ♞f2:f3+ 0-1

V.Topalov – V.İvançuk
Linares, 1999

İnkişaf üstünlüyünün müvəqqəti olduğunu yaddan çıxartmaq olmaz, bu üstünlükdən dərhal istifadə etmək lazımdır. Oyun planında itirilən templər (gedişlər) rəqib tez bir halda fiqurlarının inkişaf etdirməsi və mövqenin bərabərləşdirilməsinə səbəb olur

1. ... e5-e4! Bu növ mövqelərdə istifadə olunan tipik piyada qurbanı. Məqsəd mərkiz xəttlərin açılmasıdır (1...f8-d8 2.♠d6:b7)

2. ♠d6:e4 ♠f6:e4

3. ♖g2:e4 ♜a8-d8

4. ♘d3-c2 ♝c6-d4

5. ♞c2-b2 ♠d4:e2

6. ♗e1:e2 ♜f8-e8

7. ♞b2-b4 (7.♞h1-e1 ♞a5-h5+ 8.♗e2-f1 ♖e6-h3+

9.♗f1-g1 ♜e8:e4)

7. ... ♞a5-h5+

8. f2-f3 ♜f7-f5

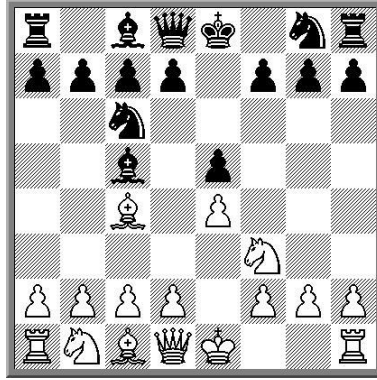
9. g3-g4 ♞h5-h3

10. g4:f5 ♖e6:f5

11. ♞b4-c4+ ♗g8-h8

12. ♞h1–e1   ♜e8:e4+ 0-1 (13. ♜f3:e4 ♞f5-g4+ 14. ♞e2-f2 ♞h3:h2+ 15. ♞f2-e3 ♞h2-g3x)

Martin – Xort
1908

1. b2-b4   Populyar Evans Qambiti. Ağlar b piyadasını qurban verərək c3-d4 piyada irəlləməsinə vaxt itirmirlər

1. ...	♞c5:b4
2. c2-c3	♞b4-a5
3. d2-d4	e5:d4
4. 0–0	d4:c3
5. Jd1–b3	Jd8-f6
6. e4-e5	Jf6-g6
7. ♞b1:c3	♞g8-e7
8. ♞c1–a3	♞a5:c3

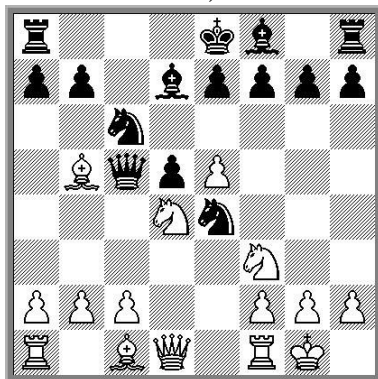
9. ♞b3:c3   0–0   Qaralar qalaqurmaqla şahı təhlükəli mərkəz xəttlərdən uzaqlaşdırdılar, lakin qaraların vəzir cinhindəki fiqurları hələdə inkişaf olunmayıblar. Daha harmonik inkişaf olunan ağların fiqur gücü tez bir zamanda əks cinahda şaha hücum edəcəklər.

10. ♞a1–d1	♞f8-e8
11. ♞f1–e1	♞a8-b8

12. ♠c4-d3 f7-f5 (12...Jg6-h5 13.♞e1-e4 ♞e7-g6
 14.g2-g4 Jh5-h3 15.♠d3-f1)
 13. e5:f6 Jg6:f6
 14. Jc3-b3+ ♙g8-h8(14...d7-d5 15.Jb3:d5+ ♞e7:d5
 16. ♞e1:e8+ ♙g8-f7 17.♞e8-f8+ ♙f7-e6 18.♠d3-c4 ♞c6-e7
 19.♞d1-e1+ ♙e6-d7 20.♞f3-e5+)
 15. ♠a3-b2 Jf6-f8
 16. ♞f3-g5 d7-d5
 17. ♞e1-e6 ♠c8:e6
 18. ♞g5:e6 Jf8-f7
 19. ♠b2:g7+ ♙h8-g8
 20. ♠d3:h7+ ♙g8:h7
 21. Jb3-h3+ ♙h7-g6
 22. Jh3-h6+ ♙g6-f5
 23. g2-g4+ ♙f5-e4
 24. Jh6-e3x

Nəcməddinov – Kamışov
Moskva, 1950

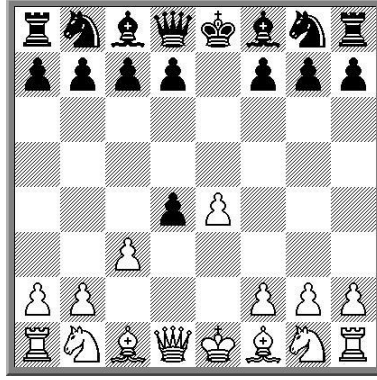

Ən çox edilən səhv – debüt hissəsində piyadaların vurulmasıdır, əsasən açıq mövqələrdə. Debütdə “temp” piyadadan önəmlidir.

1. ...   ♠c6:e5? (inkışafı tamamlaq üçün
1...e7-e6 geđiři daha yaxşı olardı)
2. ♠f3:e5   ♠d7:b5
3. ♠d4:b5   Jc5:b5
4. ♠f1-e1!   ♠e4-f6 (4...e7-e6 5.c2-c4! Jb5-a5
6. ♠e1:e4 d5:e4 7.Jd1-d7x)
5. ♠c1-g5   e7-e6
6. c2-c4   Jb5-a5 (6...d5:c4 7.♠g5:f6 g7:f6 8.a2-
a4 Jb5-d5 9.Jd1:d5 e6:d5 10.♠e5-g6+)
7. ♠g5:f6   g7:f6
8. ♠e5:f7   ♠e8:f7
9. Jd1-h5+   ♠f7-e7 (9...♠f7-g8 10.Jh5-g4+ ♠f8-g7
11.Jg4:e6+ ♠g8-f8 12.Je6-d6+ ♠f8-g8 13.♠e1-e7)
10. c4:d5   e6-e5
11. f2-f4   Ja5:d5
12. f4:e5   f6-f5
13. e5-e6   ♠e7-f6
14. h2-h4   ♠f8-c5+
15. ♠g1-h1   Jd5:e6
16. Jh5-h6+1-0

Nuxolm – Tartakover
Baden-Baden, 1922

1. e2-e4   e7-e5
2. d2-d4   e5:d4
3. c2-c3

Qambit varianlarla mübarizə vasitəsi kimi, qəbul edilmiş piyada qurbanını, müvafiq məqamda geri qaytarmaqdır. Fiqurların inkişaf etdirilməsi üçün piyada qurbanlarının sayı kifayət qədər çox olan Şimal qambitinə nəzər yetirək.

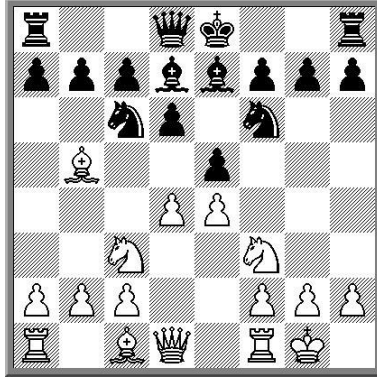
3. ...	d4:c3
4. ♖f1-c4	c3:b2
5. ♜c1:b2	d7-d5
6. ♜c4:d5	♜g8-f6
7. ♜d5:f7+	♞e8:f7
8. ♞d1:d8	♜f8-b4+
9. ♞d8-d2	♜b4:d2+
10. ♜b1:d2	♞h8-e8
11. f2-f3	c7-c5
12. ♜d2-c4	♞e8-d8 (qaraların endşpildə bir qədər yaxını mövqe tutublar. Növbəti gediş ♜b8-c6 edərək qaralar öz fiqur inkişafını tamamlamış olurlar)

Ərazi üstünlüyü

Ərazi üstünlüyə malik olan tərəf fiqurlarını harmonik inkişaf etdirir, və onların cinhdan-cinaha asanlıqla

keçidini təmin edir. Ziqbert Tarraş şahmat oyununda ərazi üstünlüyünə xüsusi yer ayırırdı. Onun fikirincə fiqurların “sıxılmış” mövqeyi artıq məğlubiyyətdən xəbər verir.

Tarraş – Şlexter
Leypsiq, 1894

1. ♠f1–e1! Tarraş, İspan müdafiəsdə Steynits quruluşunun effektiv olmadığını qeyd edirdi. ♠e1 gedişindən sonra qaralar məcburən mərkəzi xanaları təhvil verməli olurlar

1. ... ♝c6:d4 [1...0–0 2. ♖b5:c6 ♗d7:c6 3.d4:e5 d6:e5 4. ♗d1:d8 ♠a8:d8 (4...♠f8:d8 5. ♠f3:e5 ♗c6:e4 6. ♝c3:e4 ♠f6:e4 7. ♝e5-d3 f7-f5 8. f2-f3 ♗e7-c5+ 9. ♗g1–f1+-) 5. ♠f3:e5 ♗c6:e4 6. ♝c3:e4 ♠f6:e4 7. ♝e5-d3 f7-f5 8. f2-f3 ♗e7-c5+ 9. ♝d3:c5 ♝e4:c5 10. ♗c1–g5 ♠d8-d5 11. ♗g5-e7 ♠f8-e8 12. c2-c4+- Tarraş – Marko, Drezden, 1892]

2. ♠f3:d4	e5:d4
3. ♖b5:d7+	♗d8:d7
4. ♗d1:d4	0–0
5. b2-b3	♠f8-e8
6. ♗c1–b2	♗e7-f8

7. !a1–d1 Lövhnin böyük bir ərazisinə nəzarət, ağlara açıq aydın üstünlük verir. Ağların fiqurları fəaldır, və onları hücum etmək məqsədi ilə 3-cü üfüqi xətdə cəmləmək olar

7. ... Jd7-c6

8. !d1–d3 !e8-e6

9. !d3-e3 !a8-e8

10. h2-h3 Jc6-b6

11. Jd4-d3 c7-c6

12. ♡c3-a4 Jb6-c7

13. c2-c4 Ərazi üstünlüyü bir qədərdə genişləndirmək məqsədi ilə edilmiş dəqiq gediş.

13. ... ♡f6-d7

14. ŷg1–h1 f7-f6

15. Jd3-c2 ♡d7-e5

16. ♡a4-c3 ♡e5-f7

17. g2-g4 Jc7-a5

18. !e1–d1 Ja5-b6

19. h3-h4 ♡f7-e5

20. !e3-g3 ♡e5-f7

21. f2-f3 ♡f7-h8

22. ♡c3-e2 Jb6-c7

23. !d1–g1 Jc7-f7

24. ♡e2-d4 !e6-e7

25. g4-g5 f6:g5

26. !g3:g5 g7-g6

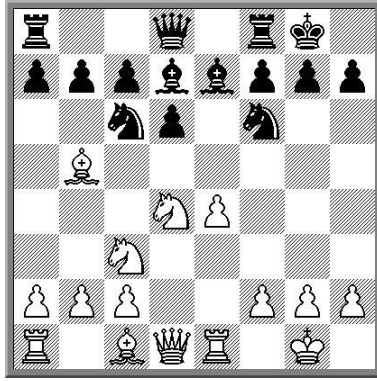
27. ♡d4-f5 !e7-e5

28. f3-f4 !e5:f5

29. e4:f5 ♠f8-g7

30. f5:g6 1-0

Teşşman – Nimsoviç
Karlsbad, 1907

Kiçik ərazisi olan tərəf mövqenin sadələşdirilməsinə çalışmalıdır, fiqurların dəyişilməsini təmin etməlidir. Kişik bir ərazidə çoxlu fiqurların səmərəli yerləşməsinə nail olmaq çətindir.

1. $\Gamma c1-g5$ $\alpha c6:d4$
 2. $Jd1:d4$ $\Gamma d7:b5$
 3. $\alpha c3:b5$ $\text{lf}8-e8$ Fiqur dəyişikləri nəticəsində qaralar üçün d7 xanası azad olundu. Qaraların növbəti oyun planı $\alpha d7$ və $\Gamma f6$ yerdəyişməsindən ibarətdir.

4. $\alpha b5-c3$ $\alpha f6-d7$
5. $\Gamma g5:e7$ $\text{le}8:e7$
6. $\text{la}1-d1$ $\alpha d7-b6$
7. $\text{le}1-e3$ $\text{le}7-e6$
8. $b2-b3$ $Jd8-g5$
9. $\text{le}3-g3$ $Jg5-e5$
10. $Jd4-d2$ $f7-f5$
11. $\alpha c3-d5$ $\text{la}8-c8$
12. $c2-c4$ $\alpha b6:d5$ (12...f5:e4? 13. $\text{lg}3-g5$)
13. $e4:d5$ $\text{le}6-e8$
14. $\text{lg}3-e3$ $Je5-f6$

15. $!d1-e1$ $\check{y}g8-f8$ “e” xətti üzrə ağır fiqurların dəyişilməsi planlaşdırılır. Bununlada ağların ərazi üstünlüyü öz effektivliyini itirir.

16. $g2-g3$ $b7-b6$

17. $\check{y}g1-g2$ ($!e3-e6$ $!e8:e6$ $!e1:e6$ $Jf6-f7=$

17. ... $!e8:e3$

18. $Jd2:e3$ $Jf6-f7$

19. $f2-f4$ $!c8-e8$

20. $Je3:e8+$ $Jf7:e8$

21. $!e1:e8+$ $\check{y}f8:e8$

22. $\check{y}g2-f3$ $\check{y}e8-f7$

23. $h2-h3$ $\check{y}f7-f6$

24. $\check{y}f3-e3$ $\check{y}f6-e7$

25. $b3-b4$ $a7-a6$ heç-heçə

Vəziyyətin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Şahmatda vəziyyətin təhlili və qiymətləndirilməsi insanda hansı təsüvvür yaradır? Oyun zamanı şahmatçının təfəkkür prosesi, birə bir kimyaçının ona tanış olmayan maddənin xassələrinin tapmağa çalışmasına bənzəyir. Nə vaxtsa kimyaçılar, “gözə yarı” təcrübənin və intuitsiyanın köməyi ilə, “bu hansı maddədir” sualına cavab tapırdılar. Daha sonra Mendelejev elementlərin periyodik cədvəlini kəşf etdi. Və indi kimyaçı belə edir: O maddəni elementlərə bölür, hansısa bir maddənin kəmiyyətini müəyyən edir və qarşısında duran maddənin adını düz deməyə imkanı olur. 150 il əvvəl, hətta ən yaxşı ustalar belə intuitsiyanın və əvvəlki görüşlərinin təcrübələri çərçivəsində problemləri vizual öyrənmə üsulu ilə həll etməyə çalışırdılar.

Buna baxmayaraq, obyektiv “elmi metodu” müəyyənləşdirən keyfiyyətli vəsait yox idi. Lakin sonradan Steynitsin nəzəriyyəsi ortaya çıxdı. Beləliklə də oyunçu qarşısına çıxan problemləri həll etmək üçün, mövqe nə qədər mürəkkəb olursa olsun təhlilində ona asanlıq təmin edəcək rəşional bir bazaya yiyələnmiş oldu.

Steynits nəzəriyyəsi müasir nəzəriyyələrin əsasını təşkil edir və kimyaçıların istifadə etdiyi elementlərin bölünmə üsulunu xatırladır. Təbii olaraq hər hansı bir mövqedə bütün elementlər eyni rola və eyni əhəmiyyətə malik deyil. Oyunçu bir dəfə bu elementlərin bir-birilə əlaqələri üzərində işləməyi bitidiyində sentezləşmə prosesi üzərində cəmləşir ki, bu da şahmatda ümumi qiymətləndirmə kimi tanınır. Qrossmeyster sentezləşmə işlərini tamamlayanda yəni, vəziyyəti qiymətləndirəndə növbəti addıma keçir və sonra olacaqlarla bağlı bir plan edir. Bu haqda daha irəlidə danışacağıq və hələki hər planın ələ alındığı vəziyyətlə sıx əlaqə olduğunu bildirməklə kifayətlənirik. Təhlil və qiymətləndirmə oyunçunun rəqib düşərgəsindəki zəif nöqtə tapmasını təmin edəcəkdir. Bundan sonra da fikirlər, o vəziyyətdəki ən kiçik detalların belə dəyərləndirdiyi və bunun nəticəsində də ortaya çıxan dərin bir plan sayəsində, bu zəiflikdən necə istifadə etməsi lazım olduğu üzərində cəmləşəcəkdir.

Elementlərin müəyyənləşdirilməsində nəzəriyyəçilər arasında mükəmməl bir uyğunluq yoxdur. Hər müəllifin öz siyahısı var. Bizə görə "mendeleyev"ın şahmat elementləri mənzərəsini" izləmək, bir mövqeyin təhlilini aparmağımızı təmin edəcək bütün kiçik hissələri ələ almaq üçün yetərli olacaq.

Elementlər siyahısı

Uzunmüddətli üstünlüklər:

- 1) Maddi üstünlüyü
- 2) Şahın zəif mövqeyi
- 3) Etibarlı piyadalar
- 4) Rəqibin zəif piyadaları
- 5) Rəqibin zəif xanaları
- 6) Rəqibin zəif cinahı
- 7) Piyada adacıqları
- 8) Güclü piyada mərkəzi
- 9) İki Fil üstünlüyü
- 10) Açıq şaquli xəttə yiyələnmək
- 11) Dioqanala yiyələnmək
- 12) Bir üfiqi xəttə nəzarət

Müvəqqəti üstünlüklər:

- 1) Rəqibin fiqurunun zəif mövqeyi
- 2) Rəqibin fiqurlarının vəziyyətindəki uyğunsuzluq
- 3) İnkişaf üstünlüyü
- 4) Fiqurların mərkəzə təzyiqi
- 5) Ərazi üstünlüyü

Sizə daha əvvəl Steynitsin, əgər bir mövqedə belə və ya elə bir üstünlüyə sahib olduğumuza dair özümüzdə tam etimadımız yoxdursa qazanca oynamamalıyıq danışığından bəhs etmişdik. Bu vəziyyətdə də bu sual qarşımıza çıxır: Bir üstünlük nəyə əsaslanır? Steynits buna olduqca ətraflı və konkret bir cavab verir: "Bir üstünlük, çox böyük tək üstünlüyə də gətirib çıxara bilər, hətta, bir çox kiçik üstünlüklərə də". Daha sonra gələcək işlərimiz üçün bizə çox mühüm olan bu yolu göstərir: "Mövqeli oyunçunun vəzifəsi kiçik üstünlükləri daimi üstünlüklərə

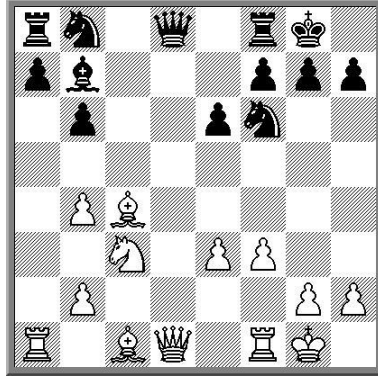
çevirməyə çalışmaqdır əks təqdirdə, yaxşı mövqedə olan oyunçu bu mövqeyini itirmə riski daşıyır".

Bu nəsihət elementlərin yalnız dəyəri ilə əlaqəli olmadığını, lakin müəyyən müddət üçün əlaqəli olduğunu vurğulayan, dəyərli bir nəsihətdir. Bəziləri uzunmüddətli və möhkəm, digərləri isə müvəqqəti və ya qısamüddətlidir.

Əgər bir piyada üstün olsaq, ya da rəqibimizin şah cinahı ciddi bir şəkildə zəifləsə, bu o deməkdir ki, bizim rəqib üzərində uzunmüddətli bir üstünlüyümüz var . Əgər oyun zamanı inkişaf üstünlüyümüz və ya rəqibimizin pis yerləşmiş bir fiquru varsa, deməli bu qısa müddətli bir üstünlükdür və daha sonra bu üstünlük ortadan qalxa bilər. Təbii ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz və uzunmüddətli kimi təsvir etmiş olduğumuz 12 element arasında və müvəqqəti olaraq tanımış olduğumuz beş element arasında düz xətt çəkmək mümkündür. Məsələn, açıq bir şaquli və ya dioqanal xəttin piyadaların dəyişilməsi üzündən bağlana və material üstünlüyü də bərabərliyə gətirib çıxara bilər, lakin ortaya qoyduğumuz bu fərqlilik bizə edəcəyimiz dəyərləndirmələrdə və qərar vermə zamanımızda yaxşı bir rəhbər olacaqdır.

Belə halları grossmeysterlərin oyunlarını təhlil edərək gözemleye biliriz. İndi isə bir nümunəyə baxaq:

Fişer-Spasskiy

Bondarevski qaraların 12... ♛c6 gedişi üçün belə yazıb:

“Qara fiqurların inkişafına çox əhəmiyyət verir. Məlum olduğu kimi, inkişaf üstünlüyü müvəqqəti bir üstünlükdür və bu üstünlük rəqibiniz inkişafını hər hansı bir maneəylə qarşılaşmadan bitərsə buxarlaşıb gedər. Oyunda da məhz belə olub. Digər tərəfdən də Fişerin mövqeyində olan bu amilləri asanlıqla görmək mümkündür: Fillər, açıq bir şaquli xətt və mərkəzin daha yaxşı vəziyyəti. Əgər ağlar e3-e4 gedişini reallaşıdırsa bilərsə bu vəziyyətdə həm b7 xanasındaki fil, həm də f6 xanasındaki at pis bir fiqur halına gələcək. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq 12... ♛d5 gedişini məsləhət bilərəm.”

Qaraların üstünlüyünün (inkişaf üstünlüyünü) ortadan yox olmasını, lakin ağların mövqeyinin, fiqurlarının dəyişməz və daimi üstünlüklərinin necə artdığını izləmək olduqca öyrədicidir.

12... ♛b8-c6 13. b4-b5 ♛c6-e5 14. ♠c4-e2 ♞d8-c7 15. e3-e4 ♜f8-d8 16. ♞d1-e1 ♞c7-c5+ 17. ♞e1-f2 ♞c5-e7

Vəzirlərin dəyişdirilməsində əsas olan amillər: Açıq bir “a” şaquli xətti, hərəkətləri məhdudlaşdırmış qara fil və f6

xanasındakı atı qısa bir müddətdə qaraların vəziyyətini pisləşdirir.

18. ♠a1-a3 ♣f6-e8 19. ♠c1-f4 ♣e5-g6 20. ♠f4-e3 ♣e8-d6
21. ♠f1-a1 ♣d6-c8

Qaraların vəziyyəti “a7” xanasındakı piyadanın zəifliyindən və fiqurlarının passivliyinə görə olduqca pisdır. Lakin daha əvvəl inkişaf üstünlüyünə malik olan qaraların bu müvəqqəti üstünlüyü daimi üstünlüyə çevirə bilmədi, bəlkə də heç fürsəti olmadı.

22. ♠e2-f1 ♠f7-f5 23. e4:f5 e6:f5 24. ♠a3-a4 ♠d8-e8 25. ♠e3-d2 ♠e7-c5 26. ♠f2:c5 ♠b6:c5 27. ♠a4-c4 ♠e8-e5 28. ♠c3-a4 ♠a7-a6 29. ♠a4:c5

Tək bir piyada belə ağların üstünlüyünü asanlıqla qələbəyə çevirməsinə bəs edir.

Elə isə şahmat oyununda üstünlük dediyimiz şey nədir? Bəlkə də, oyun içində (belə hallar nadirdir) bir elementin fəallığı o qədər çox artar ki, məhz bu vəziyyət şahmat oyununda taleyimizi həll edər. Məsələn, ağların yeddinci xəttə çatmış bir piyadası varsa, sadəcə, bu piyada belə ağları qələbəyə aparmağa yetərli ola bilər. Bundan başqa, oxuyucu çox yaxşı bilir ki, hücumu məruz qalmış və mərkəzdə qalmış şahın pis mövqeyi də oyunun taleyini müəyyənləşdirmək üçün yetərli amildir.

Bəzən elə hallar olur ki hər iki tərəfin vəziyyətində zəifliklər bir-birini tarazlayır. Belə mövqeləri bərabər vəziyyət adlandırırıq. Steynitsin şahmat nəzəriyyəsinə daxil olan “bərabər mövqelər” üçün qoymuş olduğu bu qayda az qala bir əsr əvvəl oynanmış oyunlarla özünü sübut etmişdir. İndi Steynitsin ortaya qoymuş olduğu şahmatın mövqeli qaydalarını riyaziyyatda, fizikada və digər elmlərdə qarşılaşdığımız tərzdə göstərmək üçün

uyğun bir vaxtdır. Bunu daha əvvəl heç kim tərəfindən edilməmiş olması bizim üçün təəccüblü bir haldır.

Steynitsin 4 qaydası:

1. Hücum hüququ yalnız üstünlüyə malik olan tərəfə aiddir və bu sadəcə bir haqq deyil, eyni zamanda bir vəzifədir. Çünki əks təqdirdə üstünlüyü itirmək riski var. Hücum rəqibin ən zəif nöqtəsinə olmalıdır.

2. Müdafiə edən tərəf müdafiə etməyə və güzəştlər etməyə hazırlıqlı olmalıdır.

3. Bərabər vəziyyətlərdə hər iki tərəf manevrlər edib oyunun balansını pozmağa çalışır. Hər iki tərəfin doğru oyunu başqa mövqelərə aparır.

4. Üstünlük özünü böyük bir üstünlük və ya bir çox kiçik üstünlüklər şəklində göstərə bilir. Mövqeli oyunçunun vəzifəsi bu kiçik üstünlükləri saxlayıb onları daimi üstünlüyə çevirməkdir.

Steynitsin bu 4 qaydası mövqeli mübarizələrdə hər bir oyunçu üçün yol göstəricisi ola bilər. Lakin bununla bərabər bu qaydaların yaradacaqları zərərləri də qeyd etməkdə fayda var: Rus məktəbi Steynitsin bu təlimlərinin və qaydalarının faydalarını qəbul etməklə yanaşı hər zaman bir mövqenin qiymətləndirməsini edərkən onun dinamik xüsusiyyətlərini də nəzərə alaraq konkret yanaşmaya üstünlük vermişdir.

Bir başqa praktik nöqtə isə: Şahmatda bir mövqeylə bağlı olaraq on yeddi ədəd element saydıq, amma oyun zamanı bir oyunçunun bu elementlərin hamısını hər zaman istifadə etməsi olduqca çətinidir. Burada qrossmeysterə kömək olan faktor hər mövqedə bu elementlərin hamısının etibarlı olmadığı həqiqətidir. Hər hansı bir mövqedə

fərqlilik göstərən beş və ya yeddi elementdən rahatlıqla istifadə edilir.

Biz bu üsulu təklif edirik; Qayda olaraq məhdud sayda birləşmiş elementi seçin. Aşağıda gördükləriniz praktikada faydalı olduğu sübut edilmiş elementlərin birləşmiş halıdır.

1. zəif xanalar və piyadalar
2. açıq xətlər
3. Mərkəz və köməkçi mərkəz
4. Fiqurların vəziyyəti

Fiqurların vəziyyəti dedikdə şahın mövqeyi, inkişaf, fiqurların uyğunluğu və bir fiqurun pis vəziyyətindən ibarətdir. Praktikada yalnız bu dörd elementi tətbiq etməyimiz lazımdır. Bunu o şərtlə etməliyik ki; Əgər başqa bir vəziyyəti götürsək, məsələn, iki fil deyək, o zaman bunu da qiymətləndirməmizə daxil etməliyik.

İndi turnirdə oynanılmış oyunlardan, təhlil və qiymətləndirmənin aparıldığı məsələləri müzakirə edək. Təbii olaraq bir çox amil oyuna qarışıq bir şəkildə daxil olur; Bir element üstünlük rəqibimizin başqa bir element üstünlüyü ilə qarşılanmış olur. Bütün bunlar hər bir elementinin əhəmiyyətinə görə qiymətləndirilməlidir. Ancaq bununla yanaşı bəzən bir element birdən çox böyük bir üstünlük verən əhəmiyyətə də malik ola bilər. İndi isə belə vəziyyətlərdə nümunələrə baxacağıq.

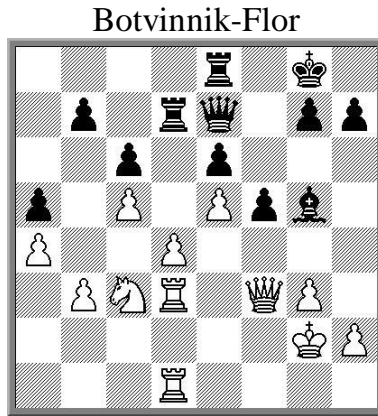
Zəif xanalar.

Piyadalar tərəfindən qorunmayan xanalar zəif xanalar adlanır. Təbii ki, praktik oyunlara nəzər yetirdiyimizdə həmən vəziyyətdən asılı olur. Əgər vəziyyətdə ciddi

zəiflik varsa, bir piyada tərəfindən qorunan xana yenə də zəif ola bilər.

Dahi şahmatçılar hər hansı bir vəziyyəti qiymətləndirərkən həm öz zəif xanalarına, həm də rəqibin zəif xanalarına diqqət etmək məcburiyyətindədir. Qiymətləndirmə əsasən belə başlayar: Bir çox zəif xanalar və ya hətta tək bir zəif xana o vəziyyətin ən önəmli özəlliyi ola bilər. Bu zəif xanaya yerləşmiş bir fiqur, rəqibin müdafiəsində gərginlikli vəziyyət yaradıb oyunun vəziyyətini dəyişə bilər.

Diaqramda bütün digər zəif xanaların və mövqeli amillərin "d6" xanasındaki "zəifliklə" müqayisədə arxa planda qaldığını görmək olar. "d6" xanasına yerləşmiş bir at oyunda həlledici rol oynayacaqdır. Botvinnik atını planlaşdırdığı yerə çatdırmağı hədəfləyir.

34. ♞c3-b1 ♞e7-f8 35. ♞b1-a3 ♠g5-d8 36. ♞a3-c4 ♠d8-c7
37. ♞c4-d6 ♞e8-b8 38. ♠a1-b1

Ağlar "d6" xanasındaki atına güvənərək vəzir cinahında hücumu başlayır.

38... Jf7-d8 39.b3-b4 a5:b4 40. !b1:b4 Γc7:d6

Atın bu xanadan götürülməsi lazım idi, lakin indi ağlar irəliləmiş qorunan keçid piyada əldə edir; Bu da mövqedə çox mühüm bir amildir.

41.e5:d6 Jd8-a5 42. !d3-b3 !b8-e8 43. Jf3-e2 Ja5-a8 44. !b3-e3 yg8-f7 45. Je2-c4

Ağlar taktiki bir zərbəni gözdən qaçırır və vəziyyəti bir qədər daha çətin hala gətirir. Şahı əvvəl “g1” xanasına oynasaydı planını rəqibin əks həmləsi olmadan asanlıqla həyata keçirə bilərdi.

45...b7-b5

Vəziyyətin pik nöqtəsi; Bu piyada “b6” xanasından keçərkən və ya “b5” xanasında belə qəbul olunsa ağlar açıq şahla material itirir.

46. Jc4-c2 !d7:d6

Səhv etmə növbəsi indi Flordadır , 46... !d7-a7 daha çox müqavimət göstərərdi; 47.a4:b5 !a7-a2 48. !b4-b2 c6:b5 49. yg2-h3 və birləşmiş piyadalar ağların qazancını təmin edər.

47.c5:d6 c6-c5+ 48. yg2-h3 c5:b4 49. Jc2-c7+ yf7-g8 50.d6-d7 !e8-f8 51. Jc7-d6 h7-h6 52. Jd6:e6+ yg8-h7 53. Je6-e8 b4-b3 54. Jd8:a8 !f8:a8 55.a4:b5 !a8-d8 56. !e3-:b3 !d8:d7 57.b5-b6 !d7-b7 58. yh3-g2 yh7-g6 59. yg2-f3 yg6-f6 60. !b3-b5 yf6-e6 61. yf3-e3 yŞe6-d6 62. ye3-d3 yd6-c6 63. yd3-c4 yc6-d6 64. !b5-d5+ yd6-c6 65. !d5-c5+ yc6-d6 66. yc4-b5 1-0

Zəif piyadalar.

Müxtəlif zəif piyada növləri vardır: Geri qalmış piyada, təcrid edilmiş piyada, çox irəliləmiş və bunun nəticəsində

də öz "ordusu" ilə əlaqəsini kəsilmiş piyada. Bunların hamısı, fiqurlar tərəfindən müvəqqəti qorunmuş vəziyyətdə olsalar belə zəif piyadalar olaraq qəbul edilirlər. Çünki fiqurlar piyadanı tərk edib gedə bilirlər.

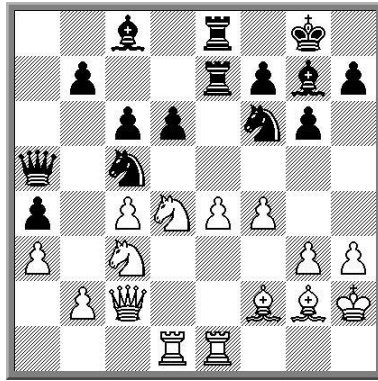
Bir piyadaya ancaq hücum edilə bilirsə zəif hesab etmək olar. Oxucu Bronşteynin Köhnə hind müdafiəsinin yaxşı tanınan variantından yaranan vəziyyət haqda dediklərinə çox diqqət etməlidir.

"Bu mərhələdə oxucuya, köhnə hind müdafiəsindəki d6 piyadasının sirrini açıqlamağın tam vaxtıdır. Hər nə qədər bu piyada açıq xətt üzərində və daimi təzyiqa məruz qalan bir vəziyyətdə olsa da, udulması çətin bir piyada olduğu sübut olunur.

Əslində "d4" xanasındaki atı geri oynayıb, piyadaya təzyiq etmək asan görünə də bu atın "b5", "c6", "e6" və "f5" xanalarını müşahidə missiyası var, eyni zamanda qaraların filini e6 xanasına gəlməsinin qarşısını alır. Atın "d4" xanasında olmasının böyük faydaları var. Ağlar ancaq özünü "a3", "Fe6" və "f5" hücumlarından qoruyacaq vəziyyətə gətirdikdə bu at yerindən tərpənilə bilər. Qaralar mövqeyini tam olaraq mütəşəkkil etmiş vəziyyətdədir. Məhz bu səbəblərlə d6 piyadasının zəifliyi aldadıcıdır.

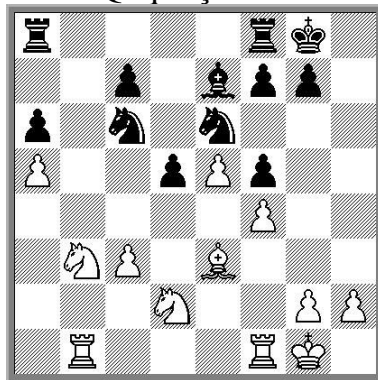
İllər boyu köhnə hind müdafiəsi zəif "d6" piyadasına görə şübhəli bir debüt kimi qəbul olunurdu".

Beləliklə, sizə zəif piyalara hücum etməyi məsləhət görürük, lakin bununla birlikdə, ən bariz piyada zəifliklərinə baxanda belə tənqidi və yaradıcı yanaşmaya malik olmağınız lazımdır.

1953-cü ildə Sürixdə oynanan Gligoric-Szabo oyunundakı həlledici mövqeyə baxaq. Bronşteyn bu vəziyyətlə bağlı belə şərh edir: “a5” xanasında olan piyada zəif olduğundan və “e5” ilə “f4” xanasındakı piyadaları ağ filin hərəkət sahəsinə məhdudlaşdırdıqları üçün qaraların vəziyyəti yaxşıdır”.

Qliqoriç-Sabo

25.♠d2-f3 ♠f8-b8 26.♠f3-d4 ♠c6:d4 27.♠b3:d4 ♠e6:d4
28.c3:d4 ♠e7-b4 29.♠b1-a1 ♠b8-b5 30.♠a1-a4 ♠a8-b8 31.♠f1-

a1 Γb4-c3 32. !a1-c1 !b5-b1 33. !c1:b1 !b8:b1+ 34. ŷg1-f2
!b1-a1

Qaraların üstünlüyü hər gediş daha da artır.

35. !a4:a1 Γc3:a1 36. ŷf2-e2 Γa1-c3 37. ŷe2-d3 Γc3:a5
38. h2-h3

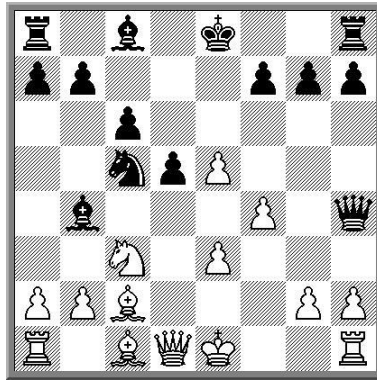
Ağ etüdvəri bir heç-heçə etmək şansını qaçırır: 38. Γe3-
d2 Γa5-b6 39. Γd2-b4! bu gedişdən sonra qara üçün artıq
mərkəzə çatmaq çox çətindir.

38... Γa5-e1 39. g2-g4 g7-g6 40. ŷd3-c2ŷ-f8 41. ŷc2-d1
Γe1-g3 0-1

Zəif xanalar.

Bu xanalar tərəflərdən birinin bir sıra eyni rəngli
xanalardan rəqibin fiqurlarının istifadə edəcəyi şəkildə
zəiflətdiyi zaman yaranır.

Diaqramdakı mövqedə ağlar, öz zəif xanalarına
rəğmən, olduqca cəsur və qəhrəmancasına mübarizə
ortaya qoydu; Ağ şah geri çəkilir, ən yaxşı şansı 12. Şe1-
f1 oynayıb, daha çox ağ xana zəiflətməməkdir. Amma
Makaqonov bu vəziyyətdə belə oynadı:

12.g2-g3 Bu həmlədən sonra Botvinnik şah cinahında yaranan yeni zəifliklərdən istifadə etməyə başladı.

12...Jh4-h3 13.ÿe1-f2 ♀b4:c3 14.b2:c3 ♀c8-f5

Oxucuya daima xatırlamağı tövsiyə edəcəyimiz bir plan: Rəqibinizin zəif xanalarını müdafiə edən filini dəyişməyə çalışın.

15.♀c2:f5 Jh3:f5 16.g3-g4!

Ağlar hər şeyə rəğmən şah cinahındakı zəif xanalardan xilas olmağa çalışır.

16...Jf5-e6 17.♀c1-a3! ♀c5-e4+18.ÿf2-f3 h7-h5 19.h2-h3 f7-f6! 20.c3-c4 h5:g4! 21.h3:g4 !h8:h1 22.Jd1:h1 0-0-0 23.♂a1-d1 f6:e5 24.c4:d5 c4:d5 25.♂d1-c1+ ÿc8-b8 26. Jh1-h4 !d8-e8 27.f4-f5 Je6-f7 28.♂c1-c2 g7-g6 29. ♀a3-b2 a7-a6 30.ÿf3-e2 ÿb8-a7!

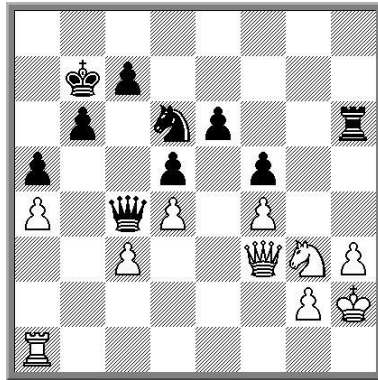
Və qaralar ağların şahına bir başa hücumla oyunu qazanır.

31.Jh4-h2 Jf7-f6 32.f5:g6 Jf6:g6 33.Jh2-g2 !e8-f8 34.♀b2:e5 !f8-f2+ 35.Jg2:f2 ♀e4:f2 36.♀e5-d4+b7-b6 37.♂c2-c7+ ÿa7-b8 38.♀d4-e5 ♀f2:g4 39.♀e5-f4 ♀g4-e5 40.♂c7-e7 Jg6-c2+ 41.ÿe2-e1 ÿb8-c8 42.♀f4:e5 Jc2:a2 43.♂e7-c7+ ÿc8-d8 44.♂c7-c1 a6-a5 45.♀e5-d4 b6-b5

46.İc1-a1 Jc2-b3 47.İe1-f2 a5-a4 48.İf2-f3 Jb3-c2 49.İf3-f4 İd8-d7 50.İf4-e5 Jc2-e4+ 51.İe5-f6 Je4-e7+ 52.İf6-g6 a4-a3 53.İa1-f1 b5-b4 54.İf1-f7 Je7:f7+ 55.İg6:f7 b4-b3 0-1.

Piyada adacıqları.

Yanaşı, birləşmiş bir piyada kütləsinin ən yaxşı piyada quruluşu olduğunu yenidən qeyd etməyimizin lazım olmadığını hesab edirəm. Belə bir vəziyyətdə hər piyada, yoldaşının varlığını arxasında hiss edib ondan lazımı dəstəyi və gücü alır. Piyadalar müxtəlif hissələrə bölündüyü zaman bu fərqli bir vəziyyət yaradır. Belə vəziyyətlərdə kömək imkanı yoxdur. Bu səbəbdən də çox sayda piyada adasına sahib olmaq oyunu itkiyə gətirən ciddi bir qüsurdur.

Diaqramdakı mövqeni qiymətləndirərkən Bronşteyn oyunla bağlı qeyd edir ki, "Ağların vəziyyəti yaxşı görünsə də, qaraların üstünlüyü daimidir və bunun əsas səbəbi fiqurun fəal olmasından çox, sahib olduğu yaxşı

piyada quruluşudur. Konkret olaraq bu şəkildə açıqlaya bilərik:

A) Bütün qara piyadalar bir-birinə bağlıdır, ağlarda isə piyadalar üç parçaya bölündüyündən zəifləyiblər.

B) Qaranın "d" və "f" piyadaları, e4 xanasında ata güclü bir mövqə təmin edir. Əgər ağlar, atları bu xanada dəyişərlərsə, qaralar keçici piyada əldə edər".

C) Əgər qara "a4" piyadasını udarsa, o zaman özünün "a" piyadası maneə olmaz bir şəkildə vəzirə çıxmağa doğru irəliləyə bilər. Ağın hal-hazırda keçici "h3" piyadası var, amma digər piyadalar tərəfindən dəstəklənmədiyindən bu piyadanın irəliləməsi mümkün deyil.

Bu mövqenin əsas xüsusiyyətləri, qaralar daim hücumda və ağların isə müdafiədə olmasıdır. Belə şərtlərdə ağın özünü müdafiə etməsi mütləq bir yerdə yarıdır".

40.ϣh2-g1 Jc4-b3 41.♠g3-e2 Jb3-c2 42.g2-g4

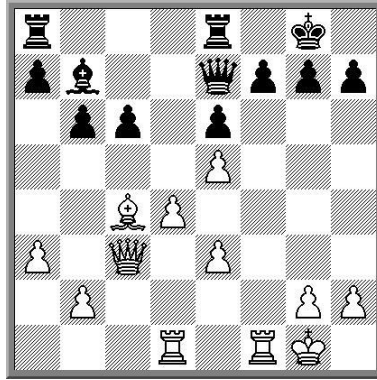
Ümitsizlikdən doğan cəsarət! Əgər qara !g6 və ♠e4 oynayarsa, Ağın təslim olacağını təsdiqləmək olar.

42...f5:g4 43.h3:g4 !h6-h4 44.!a1-c1 Jc2-h7 45.c3-c4 !h4-h3 46.Jf3-g2 Jh7-d3 47.c4:d5 ♠d6-e4 48.d5:e6 Jd3-e3+ 49.ϣg1-f1 !h3-f3+ 0-1

Açıq xətlər və diaqonallar

Açıq şaquli xətlərin oyunun gedişatı üzərindəki təsirlərini ətraflı bir şəkildə araşdırmaq o qədər də çox lazımlı deyil. Toplar ilə vəzir açıq xətləri, zəif piyadalara hücum etmək və rəqib cərgələrinə daxil olmaq üçün istifadə edirlər. Bir açıq xəttin nəzarətini ələ keçirmək böyük bir mövqə üstünlüyüdür.

Keres-Ştalberq

Diaqramdakı mövqedə, qaralar toplarını “c” və ya “d” xətlərində, ağlar isə “f” xəttində istifadə etmə imkanı vardır. Oyunda kəskin mübarizəyə şahid oluruq və zamanla “f” xəttinin, qaraların istifadəsində olacaq digər iki açıq şaquli xətdən daha çox önəm daşdığı ortaya çıxır”.

16...c6-c5 17.Jc3-e1 Γb7-e4 18.f1-f4 Γe4-g6 19.h2-h4 c5:d4 20.e3:d4 !a8-c8 21.Je1-e2 !c8-c7 22. !d1-f1 h7-h5 23.f1-f3 !e8-c8 24.Fc4-d3

Fili “f7” xanasını qorumaqdan məhrum edir. Beləliklə, topların təzyiqi daha da təhdid edici bir hal almağa başlayır.

24...Γg6:d3 25.f3:d3 g7-g6 26. !d3-g3 ŷg8-h7 27. !g3-g5 Je7-f8 28.Je2-e4 Jh7-h6 29.d4-d5

29.Tf6 şah cinahında ağır fiqurlarla blokada edilməsini təmin etdiyi üçün daha güclü bir gediş idi.

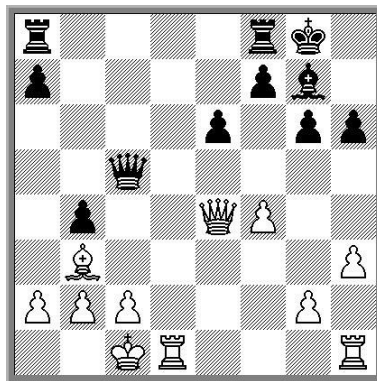
29...e6:d5 30.Je4:d5 Jh6-f8 31.e5-e6 Jf8-c5+ 32.Jd5:c5 b6:c5 33.e6:f7 ŷh7-g7 34.f7-f8J+ !c8:f8 35.f4:f8 ŷg7:f8 36. !g5:g6

Və ağlar qısa müddətdə oyunu qazandı.Son həmlələr belədi:

36...c5-c4 37.♟g6-g5 ♞c7-b7 38.♟g5:h5 ♞b7:b2 39.♞h5-c5 ♞b2-c2 40.♟g1-h2 ♟f8-e7 41.h4-h5 c4-c3 42.♞c5-c6 1-0

Açıq şaquli xətlərlə bağlı deyilənlərin böyük bir hissəsi, açıq dioqanallar üçün də keçərlidir. Mürəkkəb məqamlarda hər iki tərəfin imkanlarının qiymətləndirilməsində bir çox mühüm amil vardır və yalnız tək bir dioqanalın belə oyunu qazanmasına rast gəlinir.

Medina-Botvinnik

Botvinnik bu mövqedə , hər iki tərəfin şanslarını belə qiymətləndirir: "Aydındır ki, topların dəyişilməsi və material bərabərliyində də ağlar məğlub olmuş vəziyyətdədir. Çünki oyunun a1/h8 dioqanallı təzyiqinə qarşı ağların heç bir oyunu yoxdur. Oyunun əsas fikri taktiki bir incəliyə əsaslanırdı, belə ki: 21.♞d1-d7 ♝a8-d8 22.♞h1-d1 (22.♞d7:f7 ♜f8:f7 23.♞e4:e6 ♞c5-f5) 22...♞d8:d7 23.♞d1:d7 ♞c5-g1+ 24.♞d7-d1 ♜g7:b2+ gedişlərindən sonra qaralar maddi üstünlük əldə edir. Rəqibim bu gedişləri görürdü, lakin 40 dəqiqə düşündükdən sonra, heyrətamiz bir şəkildə bu vəziyyəti uyğun bir şəkildə qarşısını ala bilməyəcəyinə qərar verdi. Bu qərarındakı əsas amil, ♞e7-f6 gedişinin qarşısını ala bilməməsi idi."

21.♞d1-d7 ♝a8-d8 22.♞h1-d1 ♞d8:d7 23.♞d1:d7 ♞c5-g1+ 24.♞c1-d2 ♞g1-f2+

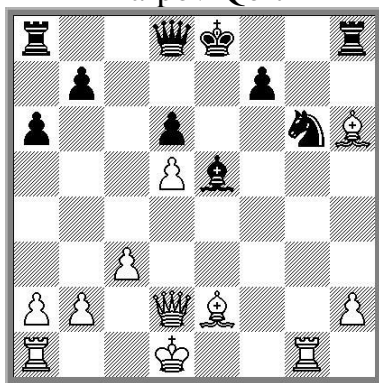
24...♜g7:b2 25.♞d2-e2 və 26.♞d7-d1 gedişindən sonra qara yalnız bir piyada artıq qalardı, lakin indi oyunu daha tez bitirir.

25.♞d2-d3 ♞f2-f1+ 26.♞e4-e2 ♞f1-:f4 27.♞e2-f3 ♞f4-e5 28.♞f3-b7 ♝a7-a5 29.♞b7-c6 ♞e5:b2+ 30.♞d3-e2 ♞b2-e5+ 31. ♞e2-f1 ♝h6-h5 32.♞d7-c7 ♞e5-f4+ 33.♞f1-e2 ♜g7-d4 34.♞c7-c8 ♞f4-e3 35.♞e2-d1 ♜d4-c3 36. ♝c8:f8+ ♞g8:f8 0-1

Üfüqi xətlərin əhəmiyyəti, adətən şaquli və dioqanallardan daha azdır. Ancaq yenə də bəzən, bir üfüqi kəskin manevrlərin keçirildiyi hallar ortaya çıxma bilər.

Diaqramı, yalnız süni bir təhlil deyil, lakin diqqətli bir şəkildə araşdırdığımız zaman görürük ki, ağların mütləq bir üstünlük təmin edən mövqeli elementinin olmasıdır. Bu mövqeynin əsas fikri, ağların üfüqi xətti çox yaxşı istifadə edə bilməsidir.

Karpov-Qort

22. !g1-g4! Jd8-f6 23. h2-h4! Jf6-f5 24. !g4-b4 Γe5-f6
25. h4-h5 ♞g6-e7 26. !b4-f4

“4”-cü üfüqi xətdəki top manevrləri olduqca təsirli və bizə o zamanın gənc çempionunun nə qədər dərin bir anlayışa sahib olduğunu göstərir. Sadə və açıq top həmlələri rəqib fiqurları arasında uyğunsuzluğa səbəb olur və xoşagəlməz bir çox təhdid yaradır.

26...Jf5-e5 27. !f4-f3!

Bu və bundan sonrakı həmlələr indi əsas faktorun “3”-cü üfüqi xətt olduğunu ortaya qoyur.

27...♞e7:d5 28. !f3-d3 !h8:h6 29. !d3:d5 Je5-e4 30. !d5-d3
Je4-h1+ 31. ♜d1-c2 Jh1:a1 32. Jd2:h6 Γf6-e5 33. Jh6-g5 1-0

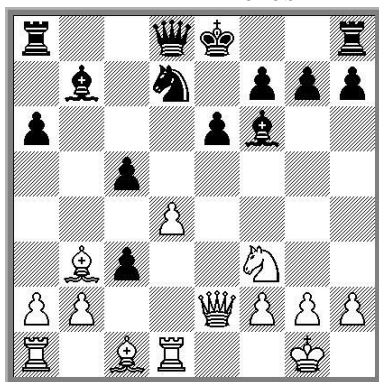
Keçici piyadalar.

Keçici piyada endşpildə ən vacib elementlərdən biridir. Mitteşpildə rolu da böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə bir piyadanın varlığı, ona sahib olanın mövqeyini üstün

olaraq hətta, bəzən də aşkar üstün olaraq istifadə etməsinə səbəb olan amil ola bilər.

Diqramdakı mövqedə xüsusilə inkişafından dolayı ağların üstünlüyü danılmazdır. Ağların demək olar ki, bütün fiqurları oyunda olduğu halda, qara şah mərkəzdə qalmış vəziyyətdədir. Smislov bu vəziyyətdən faydalanmaq üçün belə oynadı:

Smislov-Keres

14.d4-d5!

Piyada udulmur və 15.d5:e6 oynama təhdidi də var. Qaraya oyunu davam etdirmək üçün tək bir variant qalır.

14...e6-e5 15.b2:c3 0-0 16.♟f3-d2 ♜f6-e7 17.♞d2-c4 a6-a5 18.♞c4:e5 ♞d7:e5 19.♞e2:e5 ♜e7-f6 20.♞e5-g3

Ağın mərkəzdə qorxuducu keçici piyadası var. Smislov piyadasını vəzirə çıxmaq ümidindən daha çox rəqibində həyəcan yaratmaq məqsədilə mümkün qədər irəlilədir.

20...c5-c4 21.♜b3-a4 ♞d8-e7 22.♜c1-f4!

Bütün bu həmlələr keçici piyadanı dəstəkləmək məqsədi daşıyır. Əgər qara bu piyadanı 22...♞e7-a3 ilə almağa cəhd edərsə o zaman 23.♜a4:c6 ♜b7:c6 24.d5:c6

Ja3:c3 25.Jg3:c3 Γf6:c3 26.!a1-c1 və 27.!c1:c4 ağların böyük üstünlüyü yaranır.

22...!f8-d8 23.d5-d6 Je7-e4 24.!d1-e1 Je4-f5 25.d6-d7 h7-h5 26.!e1-e8+ ýg8-h7 27.h2-h4 !a8-a6 28.Γf4-g5 !d8:d7

Təslim olmağa bərabər bir gediş. Keçici piyadanın irəliləyişi olduqca təsirli oldu.

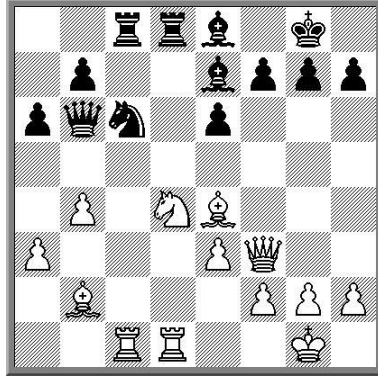
29.Γa4:d7 Jf5:d7 30.!a1-e1 !a6-d6 31.Γg5:f6 !d6:f6 32.Jg3-b8 !f6-f5 33. !e8-h8+ ýh7-g6 34.!h8-d8 Jd7-b5 35.!d8-d6+ ýg6-h7 36. !d6-d8 Jb5-c5 37.!e1-e3 Γb7-d5 38.!d8-h8+ Γb7-d5 39.!d8-h8+ ýh7-g6 40.Jb8-d8 Γd5-f3 41.!e3:f3 !f5:f3 42.g2:f3 1-0

İki fil üstünlüyünü.

Şahmatda vəziyyəti qiymətləndirmək üçün konkret mövqeni dəstəkləyənlər əsasən fillərin, fil-ata qarşı və ya iki ata qarşı üstün olduğunu qəbul etmirlər. Fillərin hər mövqedə üstün olduğunu irəli sürmək qətiyyənlə mümkün deyil, lakin çox vaxt iki fil üstünlüyünə malik olmaq daha yaxşıdır. Çünki mövqe sadələşdiyi zaman fillər uyğun dioqanalları ələ keçirirlər və bu mühüm mövqeli amil də oyunu qazanca aparır.

Diaqramda "İki fil üstünlüyünün gücünü" göstərən klassik nümunəyə baxaq:

Boqalyubov-Yanovskiy

İki Fil üstünlüyünü ələ keçirmək üçün qara piyada fəda edir:

19...♞c6-e5! 20.♞e4:h7 ♘g8:h7 21.♞f3-h5+ ♗h7-g8
22.♞h5:e5 ♞e7-f6 23.♞e5-h5 ♞e8-a4

Fillər təhdid edici həmlələrinə başlayırlar. Əsas dioqanalları ələ keçirərək ağların haradasa bütün fiqurlarını iflic edirlər.

24.♞d1-e1 ♞b6-d6 25.h2-h3 ♞a4-c2 26.♞h5-f3

26.♞h5-e2 oynamaq daha yaxşı olardı. 26...♞c2-a4
27.♞e2-h5 ilə həmlə təkrarı var.

26...b7-b5 27.♞f3-e2 ♞c2-a4! 28.♞e2-f3 ♞c8-c4 29.♞b2-a1 ♞d8-c8 30.♞c1-b1 e6-e5 31.♞d4-e2 ♞a4-c2 32.♞b1-c1 ♞c2-e4 33.♞f3-g4 ♞e4-b7

Filin bu manevri olduqca gözəl. Fillər bütün lövhədə nəzarətləri ələ alıblar.

34.♞c1:c4 ♞c8:c4 35.f2-f4

Bir fili dəyişmək ümidi ilə oynanılmış həmlə. Ancaq bu gediş yalnız şah cinahını zəiflədir.

35...♞d6-d2 36.♞g4-g3 ♞c4-e4 37.♞a1-c3 ♞d2-d5
38.♞c3:e5 ♞e4:e3! 39.♞g3-g4 ♞f6:e5 40.f4:e5 ♞e3:e5
41.♘g1-h2 ♞d5-d2

Ağların mövqeyi ümitsiz. Qaralar hal-hazırda iki fil üstünlüyünə malik olmasa da, geri qalan fiqurların qəribə mövqeyi onu qələbəyə aparmağa kömək edir. Üstünlüklərdə görülən bu cür fərqlər, iki fil ilə oynayarkən alışılmış bir faktdır. İki filin qarşısını almağa çalışan qorunan tərəf, başqa mövqeli elementlərdən bir çox güzəşt vermək məcburiyyətində qalır.

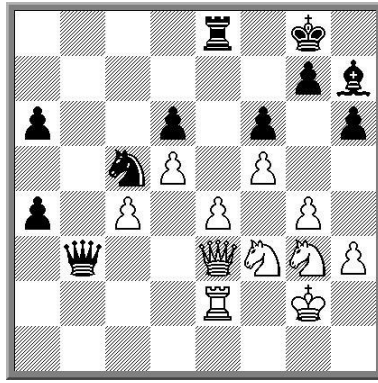
42.Jg4-g3 f7-f6 43.h3-h4 Γb7-d5 44.Jg3-f2 Γd5-c4 0-1

Fiqurların zəif vəziyyəti

Fiqurların aktiv olması, mövqeli mübarizənin ən mühüm və bəlkə də ən qəti nəticəyə çatdıran faktorlarından biridir. Bu səbəblə hər hansı bir mövqeni qiymətləndirərkən, fiqurların vəziyyətini də qiymətləndirmək olduqca həyati əhəmiyyət daşıyır. Bunu edərkən yalnız eyni anda bütün fiqurların lövhədəki vəziyyətini müzakirə etmək deyil, lakin hər bir fiquru bir-bir ələ alıb istifadə etmək lazımdır.

İndi diaqramda izləyəcəyimiz nümunədə, tək bir fiqurun necə bütün oyunun taleyini dəyişdiyini görəcəyik.

Kapablanka-Boqolyubov

Kapablanka bu mövqeni belə dəyərləndirir: "Qaraların vəziri, topu və atı hücum edən bir mövqedədir və ağların fiqurları daha çox hərəkət sahəsinə malikdir. Bütün ağ fiqurlar bir-birini müdafiə etmə mövqeyindədir və "c" ilə "e" piyadaları hədəf mövqesindədir. Hər iki fiquru qorumağın yeganə yolu ♘d2 oynamaqdır, lakin o zaman da qara ♞b4 oynayıb "a" piyadasını heç çəkinmədən irəlilədir.

İndiyə qədər hər şey qaraların xeyrinə göründü. Və bu vəziyyətdə başqa amillər olmasaydı, ağların mövqeyi tamamilə udurulmuş olardı. Ancaq ağların xeyrinə olan bir xüsusiyyəti var: h7 xanasında duran filin vəziyyəti. Bu fil bütünlüklə oyundan kənarında deyil, lakin onu oyuna geri qaytarmağın da bir yolu yoxdur. Buna görə də ağlar sanki bir fiqur çoxdur kimi oynayır".

36.♞f3-d4 ♞b3:e3 37.♞e2:e3 ♞e8-b8 38.♞e3-c3 ♞g8-f7
39.♞g2-f3 ♞b8-b2 40.♞g3-e2 ♞h7-g8 41.♞d4-e6 ♞c5-b3

Atlar e6 xanasında dəyişilərsə, qara filin "h7" və "g8" xanalarından çölə çıxma ümidi heç qalmaz. 41...♞c5:e4 42.♞f3:e4 ♞b2:e2+ gedişləri yaxşı deyil, çünki 43.♞e4-d3 ♞e2-h2 44.♞d3-d4 h6-h5 45.c4-c5 sonra iki fiqur tərəfindən

dəstəklənən piyada vəzirə çıxar; Ağların şah və atına qarşılıq, qara fiqurlar küncə sıxılmış vəziyyətdədir.

42.c4-c5 d6:c5 43.♠e6:c5 ♠b3-d2+ 44.♣f3-f2 ♣f7-e7
45.♣f2-e1 ♠d2-b1 46.♠c3-d3 a4-a3 47.d5-d6+ ♣e7-d8+
48.♠e2-d4 ♠b2-b6 49.♠d4-e6 ♠g8:e6

Axır ki, fil bir şey etdi, lakin ağlara qarşısı alınmaz piyadalar verdi.

50.f5:e6 ♠b6-b8 51.e6-e7+ ♣d8-e8 52.♠c5:a6 1-0

Fiqurların mövqeyindəki uyğunsuzluq.

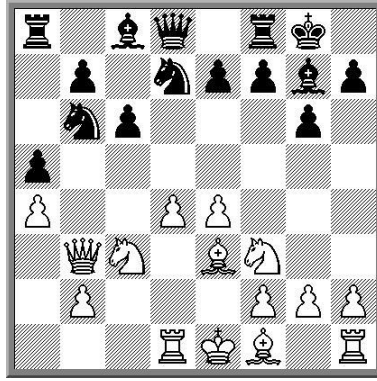
Tək fiqurun pis mövqeyinin bütün oyunun gedişini necə təsir etdiyini gördükdən sonra, növbə bir çox fiqurun pis mövqeyini öyrənməyə gəldi. Əlbəttə, bu olduqca ciddi bir qüsurdur və belə hallarda oyun itirilir.

İndi diaqramdakı mövqedə maarifləndirici oyuna baxaq:

Açıq görünür ki, qaralar fiqurlarını çox pis yerləşdirib. Fili c8 xanasından hələ tərپənməmiş vəziyyətdədir və atları da onun inkişafını əngəlləyir. Yalnız qaraxanalı fil yaxşı vəziyyətdədir; Açıq dioqanaldan təhdidlər edir, lakin təkbaşına nə edə bilər? Eyni zamanda ağların fiqurları ecazkar mövqelərindən dolayı fəxr duyurlar, xüsusilə irəliləməyə hər an hazır olan ağ piyadalar içində olduqları mövqedən dolayı çox təkəbbürlüdürlər. Botvinnike, fiqurların üstünlüyünü sübut edib və gözəl bir hücum ilə başa çatdırmağa, sadəcə, bir neçə həmlə etmək yetərli oldu.

Botvinnik-Yudoviç

11...Jd8-c7 12.Γf1-e2 Jc7-d6 13.♞c3-a2
 Veziri b4 xanasına getməyə icazə vermir.
 13...e7-e6 14.0-0 h7-h6 15.♞d1-c1 f7-f5 16.♞a2-c3 ♗g8-
 h7 17.♞f1-d1 f5:e4

Əks təqdirdə qaralar üst-üstə qalaqlanmış fiqurlarını həll edə bilməzdi, lakin indi də xətlər açıldı və qara şah böyük hücumə məruz qalır.

18.♞c3:e4 Jd6-b4 19.Jb3-c2 Jb4:a4 20.b2-b3 Ja4-a3
 21.♞f3-h4! Ja3-e7 22.♞h4:g6! ♗h7:g6 23.Γe2-h5! 1-0

Mərkəz.

Şahmatda bu elementin əhəmiyyəti o qədər böyükdür ki, kitabın bir bölümünü ayırısaq yenə də az olar.

Yeni başlayan bir oyunçunun beyninə, daha başlanğıc mərhələdə mərkəzi ələ keçirməsi və bütün gücləri ilə əlində tutması öyrədilmişdir. Bu prinsipin debütdən mittelspilə, daha sonra da endşpilə qədər həyata keçirilməsi izah edilmişdir.

Daha sonra mərkəzdə yaxşı bir nəzarətə malik olduqda cinahlardan hücum başlanmalı, əks halda rəqib mərkəzdə

gözlənməyən hücumla başlayacaq, bu halda da bizim hücumumuzun heç bir əhəmiyyəti olmayacaqdır.

Nəzəriyyəçilər tərəfindən mərkəzi maraqlandıran müxtəlif problemləri eşitmişik; Qədim ustaların necə hər bir mərkəzi yaxşı olaraq qəbul etdiklərini, buna qarşılıq bu əsrin ilk müasirləri də, mərkəzə fiqurlarla təzyiq etməyin, onu piyadalarla ələ keçirib qorumağın, zəifləyəcəyi və müdafiə edilməsi lazım ola biləcəyi üçün daha təsirli olacağını irəli sürüblər.

Mərkəzdə yaranan piyada quruluşu bütün oyunun ümumi xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Nəzəriyyədə beş növ mərkəz var.

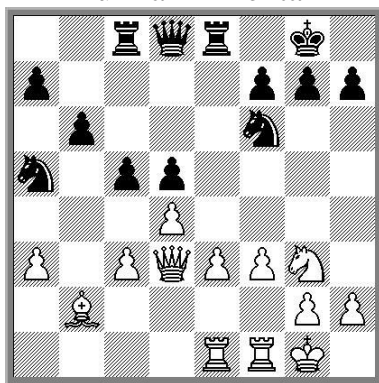
- 1) piyada mərkəzi
- 2) Sabit mərkəz
- 3) Açıq mərkəz
- 4) Qapalı mərkəz
- 5) Gərginlikli mərkəz

Piyada mərkəzi. Mərkəzdə iki və ya daha çox piyadamız olduqda və rəqibin isə mərkəzdə heç piyadası yoxdursa təbii olaraq bu piyadaları inkişaf etdirib rəqibimizin güclü nöqtələrini ələ keçirmək istəyərək. Rəqib də təbii ki, yolumuza maneələr qoyacaq və piyadalarımızı zəiflətmək və ya onları tamamilə ortadan qaldırmaq üçün fiqurları ilə hücum edəcəkdir. Beləliklə, mərkəzə fiqurlarla təzyiq problemi ortaya çıxır.

Bu problemin həlli real qiymətləndirməyə bağlıdır: Mərkəzdəki piyadalar güclü və yaxşı qorunurlarsa, o zaman piyada mərkəzi bizə mövqeli bir üstünlük təmin edir, lakin əgər piyadalar zəifdirsə, ciddi təhlükəli vəziyyət yaradır.

Ağlar mərkəz piyadalarını irəlilədə bilir.

Furman-Liliental

16.e3-e4 ♖a5-c4 17. ♜b2-c1 c5:d4 18.c3:d4 d5:e4
19.f3:e4 ♜c4-e5 20.Jd3-d2 ♜e5-g6

Ağların mərkəzi olduqca yaxşı qorunur və bu da onun üstün olmasını təmin edir. Syetnitsin ilk qaydasına uyğun bir şəkildə, ağ şah cinahında və mərkəzdə bir hücumu başlayır.

21.e4-e5! ♜f6-d5 22.♜g3-f5 ♜e8-e6 23.Jd2-f2 Jd8-d7
24.h2-h4!

Tipik bir hücum həmləsi: Bir cinah piyadası rəqib ərazisinə hücum edir və bu vəziyyət rəqibin qüvvələrində qarışıqlığa səbəb olur.

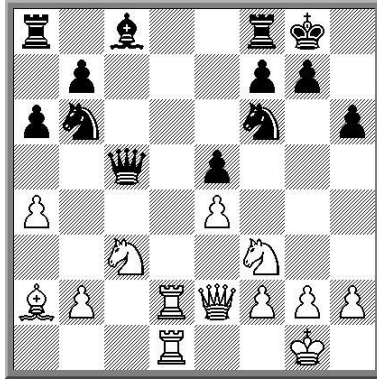
24... f7-f6 25.Jf2-g3 f6:e5 26.d4:e5 ♜d5-e7 27.♜f5-d6
♜c8:c1 28.♜e1:c1 ♜g6:e5 29.Jg3-f2 h7-h6 30.Jf2-f8+ ♜g8-
h7 31. ♜d6-f5 ♜e7:f5 32.Jf8:f5+ g7-g6 33.Jf5-f8 ♜e6-e8
34.Jf8-f4 h6-h5 35.♜c1-c3 ♜e8-e7 36.♜c3-e3 1-0.

Sabit mərkəz. Mərkəzdə hər hansı bir piyada hərəkəti yoxdursa, o zaman hər iki tərəf də fiqurlarını piyadaları tərəfindən qorunan xanalara yerləşdirməyi yoxlayacaq. Bu tərz oyunun əsası, mərkəzləşdirilmiş fiqurlar yaratmağa və

daha sonra bu fiqurların çərçivələrini cinahlara da yaymağa əsaslanır. Bu oyun tərzii xüsusilə M.Botvinnikin oyunlarında ustalıqla istifadə etdiyi bir üsuldur.

Diaqramda mərkəz piyadaları, “e4” və “e5” xanalarında qarşılıqlı bərkidilmişdir. Əgər hər fiqurun tək-tək vəzifələrini araşdırsaq nəticə, qaraların fiqurlarından sadəcə vəzirin fəal mövqedə olduğunu görürük. Ağlar “d4” xanasını güclü bir şəkildə qoruyarkən, qaralar tək aktiv fiqurunu dəyişmək üçün də tələsir:

Botvinnik-Sorokin

20. Je2-e3! Jc5:e3 21.f2:e3 Γc8-g4 22.a4-a5 ♖b6-c8
23.İd1-c1 Γg4:f3 24.g2:f3 ♙c8-e7 25.♙c3-d5 ♗e7-c6
26.♙d5:f6+ g7:f6 27.İd2-d7 İa8-b8 28.ÿg1-f2!

29.İg1+ ilə f7 piyadasına hücum edir. Qaralar güzəştə getməyə məcbur qalır.

28...♙c6:a5 29.İc1-c7 İb8-c8 30.İd7:f7 İc8:c7 31.İf7:c7+
ÿg8-h8 32.Γa2-d5 b7-b5 33.b2-b3

Ağlar çox üstün vəziyyətdədir və oyunu qazanmaq üçün şahını rəqib ərazisinə gətirməsi kifayət edir.

33...İf8-d8 34.ÿf2-g3 f6-f5 35.ÿg3-h4 f5:e4 36.f3:e4!

Düzgün gediş! Əhəmiyyətli olan piyadaların nə qədər gözəl göründüyü deyil, “d5” xanasındır!

36...!d8-d6 37.ÿh4-h5 !d6-f6 38.h2-h3 !f6-d6 39.h3-h4 !d6-b6 40.ÿh5-g4 !b6-f6 41.!c7-a7 !f6-b6 42.!a7-e7 !b6-d6 43.!e7-c7 !d6-f6 44.!c7-a7 !f6-b6 45.!a7-c7

Nəzarət vaxtının tamamlanması üçün gediş təkrarından istifadə edir.

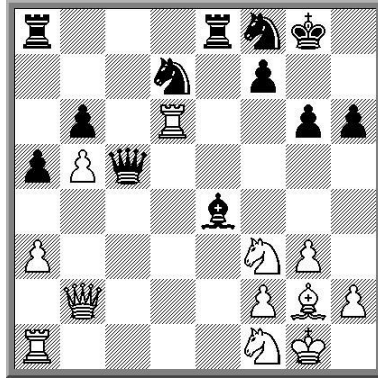
45...!b6-f6 46.ÿg4-h5 !f6-d6 47.Γh5-f7! !d6-f6 48.Γf7-g6 ♣a5:b3 49.ÿh5:h6 !f6-f8 50.!c7-h7+ ÿh8-g8 51.!h7-g7+ ÿg8-h8 52.Γg6-f7 !f8:f7 53.!g7:f7 ÿh8-g8 54.ÿh6-g6 ♣b3-d2 55.!f7-d7 1-0

Açıq mərkəz. Bu vəziyyət hər iki tərəfində, “d4”, “d5”, “e4”, “e5” xanalarında piyadası olmadıqda və ya bu ərazidə yalnız bir piyada olduqda baş verir. Bu halda qarşımızda açıq bir ərazi olduğunu nəzərə alsaq, bütün diqqətimizi fiqurların hərəkətləri üzərində artırmağımız lazımdır. Bunu fikrinizdən çıxarın; Belə vəziyyətlərdə piyadalarla cinahdan hücumlar etmək söz mövzusu deyil. Açıq mərkəzdə rəqibimizin mərkəzdən zərbə etmək ehtimalı o qədər çoxdur ki, cinahlardan edilən piyada hərəkəti məğlubiyyətə aparır.

Elə isə fiqurların hərəkətlərini vurğulayan göstərəcəyimiz bir nümunəyə baxaq:

Diaqramda aydın bir mərkəz görürük. Ağlar “d” xəttinə nəzarət edir, qaralarda isə vəzir “c” xəttindədir. İstedadlı usta, bir neçə fəal həmlə ilə fiqurların fəallığını ən üst səviyyəyə çıxarır və qara fiqurları heyrətə salır.

Reti-Kapablanka

24. ♖a1-d1 ♜a8-a7 25. ♜f1-e3 ♞c5-h5

♜e3-g4 gedişini əngəlləmək məqsədilə.

26. ♜f3-d4 ♜e4:g2 27. ♞g1:g2 ♞h5-e5 28. ♜e3-c4 ♞e5-c5

Vəzir bütün zəifliklərlə tək başına mübarizə aparır. Qaraların topları və atları çox passiv mövqedədir.

29. ♜d4-c6 ♜a7-c7 30. ♜c4-e3 ♜d7-e5 31. ♜d1-d5! 1-0

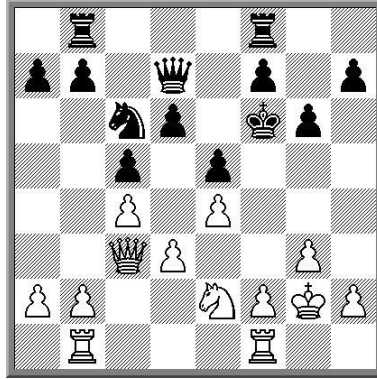
Qaralar tələyə düşdü və bu tələdən yalnız 31...♜e5-c4 oynayaraq çıxıb bilər, lakin bu halda ağlar belə həmlələrlə material qazanar: 32. ♜d5:c5 ♜c4:b2 33. ♜c5-c2 ♜b2-a4 34. ♜e3-d5 buna görə də qaralar təslim oldu.

Qapalı mərkəz. Qapalı mərkəz, bir-birlərini kilidləyən, şaquli xətləri bağlayan və dioqanalları kəsən piyada kütlələrindən ibarətdir. Qapalı bir piyada mərkəzinin açılma ehtimalı olmayanda, oyunçuların belə bir mərkəzdə, cinahlarda təzyiq edib, manevrlərlə hazırlıq görmələri lazımdır. Mərkəz bağlananda və oradan hər hansı bir qarşı hücum riski qalmayanda, cinah piyadalarının cəsur irəliləyişi daha etibarlı olur.

Diagram bu məsələdə olduqca öyrədici bir nümunə yaradır:

Qapalı bir mərkəz yaranacağını proqnozlaşdırdığından ağlar şah cinahında hücumu ilk başlayan tərəf olur.

Reti-Keres

20.f2-f4 ♟f6-g7 21.f4-f5 f7-f6 22.Jc3-d2 g6-g5?

Ciddi bir xəta. Qaralar "b5" piyadası ilə oynamalı idi. Şahın ətrafında aparılan bu piyada irəliləməsi əslində bir zəiflik yaratdı. Qaralar bir çox oyunda da sübut olunan bu qaydanı unutmamalıdır: "Daha zəif olduğunuz ərazidə piyada irəliləməsi etməyin".

23.g3-g4 b7-b5 24.h2-h4! h7-h6 25.♠f1-h1 b5:c4 26.d3:c4 ♝c6-d4 27.♞e2-c3 ♜f8-h8 28.♞h1-h3 ♜b8-g8 29.♞b1-h1

Ağların "h" xəttində ağır fiqurlarının hücumunun qarşısı alınmazdır.

29...Jd7-d8 30.♝c3-d5 g5:hg 31.♞h3:h4 ♟g7-f7 32.♟g2-f2 Jd8-f8 33.♞h4:h6 ♞h8:h6 34.♞h1:h6 Jf8-g7 35.Jd2-a5! 1-0.

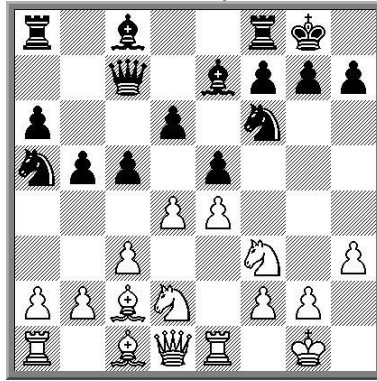
Oyunu bitirən gediş! Bir daha cinahdan hücum, lakin bu dəfə digərindən, vəzir cinahından.

Gərginlikli mərkəz. Bəzən gərginlikli bir mərkəzə "axıcı mərkəz" də deyilir: Gərginlik hər an həll oluna bilər. Əgər hər iki tərəfdə mərkəz piyadalarını dəyişərsə o zaman açıq mərkəz ortaya çıxır, lakin çox nadir olaraq hərəkətli mərkəz yaranır.

Oyunçuların gərginlikli mərkəz vəziyyətlərindəki planı, öz üstünlüklərinə yol açma biləcəyini ümid edəndə gərginlikli mərkəzdən, digər dörd mərkəz növündən birinə çevirmək üçün uyğun vaxtı gözləyib, manevrlər etməkdir.

Diaqramda bir mərkəz görürük. Hər hansı bir tərəfin zəifliyi və ya üstünlüyündən bəhs etmək çox çətinidir.

Boleslavskiy-Keres

Bu mövqe, Ruy-Lopezi izah edən hər hansı bir yazıda da yer alan nəzəri vəziyyətdir.

Keres mərkəz piyadalarını aradan qaldırmaq üçün məlum olan bir piyada üsulunun hazırlığını aparır və oyunda bu üsul olduqca uğurlu olur.

12...!f8-d8! 13.♞d2-f1 d6-d5

Fiqurların hərəkətliliyi yaxşı olduğundan mərkəzi açmaq qaralar üçün daha xeyirlidir.

14.e4:d5

14.d4:e5 d5:e4 15.♣f3-d2 oynamaq daha yaxşı idi.

14...e5:d4 15.c3:d4 ♠f6:d5 16.Jd1-e2 ♠c8-b7 17.♠f1-g3
c5:d4 18.♠f3:d4

Mərkəz təmizlənib, indi artıq açıq bir mərkəz var. Daha öncə dediyimiz kimi, artıq piyadalar heç bir rol oynamadığından, meydan fiqurlara qalır.

18...g7-g6! 19.♠c1-h6 ♠e7-f6 20.♠d4-b3 ♠a5-c4
21.♠g3:e4 ♠f6-b2

Qaraların indidən material üstünlüyü var.

22.♠b3-c5 ♠b2:a1 23.♠e1-a1 f7-f5! 24.♠c5:b7 Jc7:b7
25.♠e4-c5 Jb7-c6 26.♠c5-d3 ♠d5-c3 27.Je2-e1 Jc6-f6

Qaraların material üstünlüyü var və bundan doğru bir şəkildə yararlanılır.

28.f2-f4 ♠c3-e4! 29. ♣g1-h2 Jf6-c3 30.Je1-b1 ♠c4-d2
31.Jb1-c1 ♠d8:d3! 32.♠c2:d3 Jc3:d3 33.Jc1-c7 ♠d2-f3+! 0-1.

ENDŞPİL NƏZƏRİYYƏSİ VƏ PRAKTİKASI

Top sonluqları

Top sonluqlarına digər endşpil növlərinə nisbətən təcrübədə daha çox rast gəlinir.

Hətta şahmat məşqçilərinin arasında belə bir aforizm gəzir ki, kim top sonluqlarına yaxşı bələddirsə demək olar ki, o sonluq oynama texnikasına 50% bələddir. Həqiqətdə burada şahmatçı gərək çoxlu sayda standart-dəqiq vəziyyətləri bilməklə yanaşı, həmçinin top sonluqları üçün xarakterik olan xüsusi texnikaya bələd olmalıdır. Burada sadə mövqelərə xüsusi diqqət yetirməli, çünki, vəziyyət dəqiq xarakter daşıyır və oyunun taleyi hər bir gedişdən bilavasitə asılıdır.

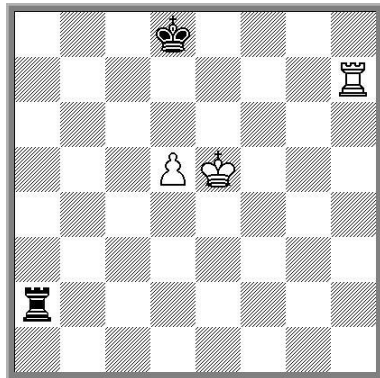
Top sonluqlarına praktikada çox təsadüf olunur. Bu sonluqlar mürəkkəb olduğundan güclü şahmatçılar da bəzən oyun vaxtı səhvə yol verirlər. Top sonluqlarını yaxşı oynamaq üçün onlara xas olan nəzəri vəziyyətləri bilmək vacibdir. Nəzəri vəziyyətlər dedikdə topla bağlı aşağıdakı elementlər nəzərdə tutulur.

1. Top və piyada – Topa qarşı (nəzəri vəziyyətlər).
2. Topla şaquli xəttin tutulması və ondan istifadə.
3. 2-ci və 7-ci üfiqi xəttlərin toplarla tutulması.

Top və piyada topa qarşı.

Top və piyada topa qarşı sonluğuna xüsusilə tez-tez təsadüf olunur. Piyada endşpilində olduğu kimi burada da şahın həlledici əhəmiyyəti vardır. Əgər zəif tərəfin

şahı piyadadan qabaqda durmuşsa, heç-heçəyə adətən, tez nail olmaq mümkündür.

Diaqramdakı vəziyyətdə qaralar növbəti gedişi 1... !a2-a5? oynamaqla 2. !ye5-e6! cavabına görə səhv olardı, ağlar istər 2... !a5-a6+ 3. d5-d6 – !yd8-c8 (əks halda matdır) 4. !h7-h8 !yd8-c7 5. d5-d6+ !yc7-c6 5. !h8-c8+ !yc6-b7 6. d6-d7 !a1-e1+ 7. !ye6-f5 (beləliklə ağ şah «d» şaquli xəttinə düşmədən qara topa yaxınlaşmaqla şah – dan yaxa qurtarır) gedişlərindən sonra oyunu udurlar.

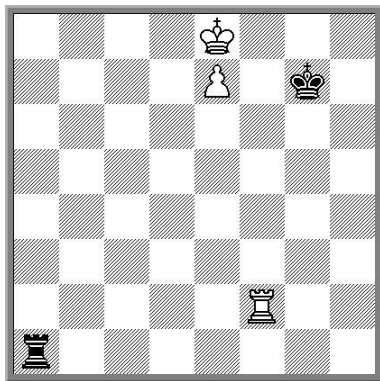
Qaralar 1... !a2-a5? əvəzinə 1... !a2-a6! oynamaqla və sonra piyada irəliləyincəyə qədər topu altıncı üfiqi xətdə hərəkət etdirməklə asanlıqla heç-heçə nail olurlar. Piyada irəliləyən kimi top dərhal aşağı enir və ağ şaha şah deyir: 1... !a2-a6 2. !h7-f7 !a6-b6 3. !f7-g7 !b6-a6 4. d5-d6! !a6-a1 (Əgər 4... !a6-b6?? oynanılırsa, o zaman !ye5-e6! Cavabı verilər) 5. !ye5-e6 !a1-e1+ 6. !ye6-d5 !e1-d1+ 7. !yd5-c5 !d1-c1+ 8. !yc5-b4 !c1-b1+ 9. !yb4-c5 !b1-c1+ heç-heçə.

Diaqramdakı vəziyyətdə növbəti gediş ağların olarsa, onlar 1. $\check{y}e5-e6$ oynayır və beləliklə qaraların yeganə 1... $!a2-d2!$ gedişi vasitəsilə heç-heçə nail olması xeyli çətinləşir. Məsələn: 2. $\check{y}e6-d6$ $\check{y}d8-c8$ 3. $!h7-h8$ $\check{y}c8-b7$ 4. $\check{y}d6-e6$ $\check{y}b7-c7!$ (Yaxud 4. $!h8-h7+$ $\check{y}b7-c8$, ya da 4. $!h8-d8$ $!d2-h2!$ 5. $\check{y}d6-e7$ $!h2-h7+$ 6. $\check{y}e7-e6$ $!h7-h6+$) 1... $!a2-d2!$ əvəzinə 1... $!a2-e2+?$ oynamaq özündən sonra gələn 2. $\check{y}e6-d6$ $\check{y}d8-c8$ 3. $!h7-h8$ $\check{y}c8-b7$ 4. $\check{y}d6-d7$ $!e2-g2$ 5. $d5-d6$ $!g2-g7+$ 6. $\check{y}d7-e6$ $!g7-g6+$ 7. $\check{y}e6-e7$ $!g6-g7+$ 8. $\check{y}e7-f6$ $!g7-d7$ 9. $\check{y}f6-e6$ $!d7-g7$ (əgər 8... $\check{y}b7-c6$ oynanırsa, 9. $!h8-c8+$ cavabı verilər) 10. $d6-d7$ gedişlərinə görə səhv olardı və beləliklə piyada gedib vəzirə çevrilərdi.

Qaralar 1... $!a2-d2$ oynamaqla həm də öz gedişi növbəsində də heç-heçə nail ola bilərlər, lakin 1... $!a2-a6!$ gedişindən sonra piyadanın irəliləməsinə qədər topu altıncı xətdə gəzdirmək üsulu yeni öyrənən şahmatçı üçün asan və aydındır.

Əgər zəif tərəfin şahı piyadadan ən azı iki şaquli xətt ayrı düşmüşsə (yaxud uzaqdırsa), belə hallarda öz şahı və topu ilə qorunan piyada maraqlı manevr vasitəsilə həmişə gedib vəzirə çevrilir; bu manevr şahmat ədəbiyyatında körpü adı ilə məşhurdur.

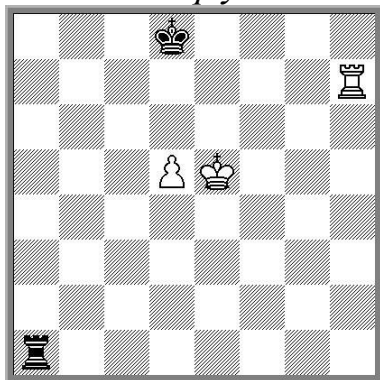
Bu növ sonluqlarda əsas mübarizə metodları piyadaların 5,6 və 7-ci üfqi xəttlərdə yerləşməsi ilə əlaqədardır və öyrənilməsi çox vacibdir, çünki top sonluqları bu cür sonluqlarla ümumiləşir. Bu halda körpü qaydasını və həmçinin Flidor qaydasını bilmək vacibdir.

Körpü qaydası aşağıdakı gedişlərlə yerinə yetirilir.

1. ♠f2-g2+ ♚g7-h7
2. ♜g2-g4 körpü qaydasına görə top 4-cü üfiqi xətti tutmalıdır.
2. ... ♜a1-f1
3. ♛e8-d7 ♠f1-d1
4. ♚d7-e6 ♜d1-e1+
5. ♛e6-d6 ♜e1-d1+
6. ♚d6-e5 ♜d1-e1+
7. ♜g4-e4 bu vəziyyət körpü vəziyyəti adlanır.

Flidor qaydası.

Bu vəziyyətdə qaralar ağların piyadasını vəzirə çevirməmək üçün qara şah piyadanın qarşısında dayanmalı, qara top isə 6-cı üfqi xətti tutmalıdır. Məqsəd ağ şahın 6-cı xəttə keçməsinin qarşısını almaqdır.

1... ♖a1-a6 2. d5-d6 ♜a6-a1 gedişlərindən sonra qaralar daimi şah elan etməklə oyun heç-heçə nəticələnir.

Əgər qaralar 1... ♖a1-e1 gedişini oynasalar, ağlar ♗e5-d6 gedişi ilə ağlar oyunu udurlar.

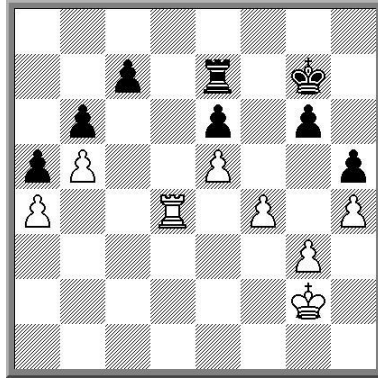
Şahmat nəzəriyyəsində bu qayda Flidor qaydası adlanır.

Topla şaquli xəttin tutulması və ondan istifadə.

Rəqib şahını taxtanın küncünə sıxışdırıb onu mat etmək üçün açıq şaquli xətləri toplarla tutmaq şahmat oyununda ən vacib şərtlərdən biridir. Bundan başqa toplarla 7-ci və 2-ci üfqi xəttə keçib piyadalara üfqi xətt boyunca hücum etmək vacib strateji elementlərdən sayılır.

Açıq xətlərdən aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə edilir.

1. Piyadalara arxadan hücum etmək (Tarraş prinsipi)
2. Toplarla rəqib düşərgəsində üfqi xəttə daxil olub, piyadalara arxadan hücum etmək və rəqib şahını irəli buraxmamaq.
3. Suqsvanq vəziyyəti yaratmaq üçün manevr etmək.
4. Açıq xəttə rəqib topunu buraxmamaq üçün.

Diaqramdan göründüyü kimi mövqə üstünlüyü ağların tərəfindədir.

Üstünlüyün əsas şərtlərindən biri topun açıq şaquli xəttə nəzarət etməsi və böyük ərazi üstünlüyünə malik olmasıdır.

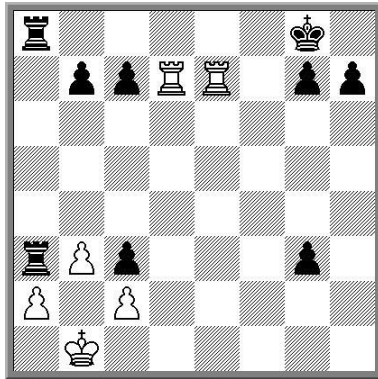
Gediş ağlarıdır. Plan – şah cinahında piyadaları irəliləməklə şaha yol açmaqdan ibarətdir.

1. $\checkmark g2-f3$ $\text{!} e7-f7$ 2. $g3-g4$ $h5:g4$ 3. $\checkmark f3:g4$ $\checkmark g7-h6$ qaralar bu gedişlə ağların planının qarşısını almağa çalışır, lakin suqsvanq vəziyyəti yarandığı üçün onlar uduzurlar. 4. $\text{!} d4-d2$ $\text{!} f7-e7$ 5. $\text{!} d2-d8$ (5... $\text{!} e7-f7$ 6. $\text{!} d8-e8$) $\checkmark h6-h7$ 6. $\checkmark g4-g5$ $\checkmark h7-g7$ 7. $h4-h5$ $g6:h5$ 8. $\checkmark g5:h5$ $\checkmark g7-h7$ 9. $\checkmark h5-g5$ $\checkmark h7-g7$ 10. $\text{!} d8-c8$ $\text{!} e7-d7$ 11. $f4-f5!$ $\checkmark g7-f7$ (11... $e6:f5$ 12. $e5-e6$ $\text{!} d7-e7$ 13. $\checkmark g5-f5+-$) 12. $f5-f6+-$

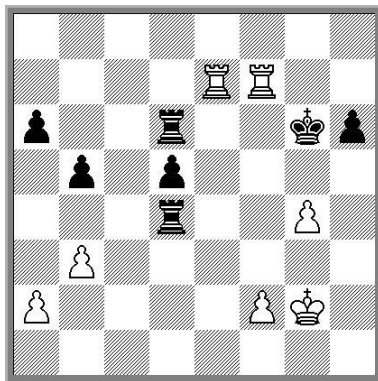
2-ci və 7-ci üfqi xətlərin toplarla tutulması.

Top sonluqlarında toplar 7-ci (ağlar) və 2-ci (qaralar) üfqi xətdə daxil olduqda və təhlükəli olur. Çünki, piyada zəifliyi məhz bu xətlərdən başlayır,

bundan başqa şahların müvafiq olaraq 7-ci və 2-ci üfüqi xəttə keçməsinin qarşısı alınır.

Diaqramda gediş ağlarındır. 1. le7:g7+ yg8-h8 (1... yg8-f8 2. lg7:h7 yf8-e8 3. ld7:c7 ye8-d8 4. lc7-g7+-) 2. lg7:h7+ yh8-g8 3. ld7-g7+ yg8-f8 4. lg7:c7 yf8-g8 5. lc7-g7+ yg8-f8 6. lg7:b7 yf8-g8 7. lb7-g7+ yg8-f8 8. lg7:g3 la3-a2 9. lh7-h8+ yf8-e7 10. lh8:a8 la2:a8 11. lg3:c3 +-

Gediş ağılarıdır. Taxta üzərində material bərabər olmasına baxmayaraq qaralar tezliklə məğlub olur.

1. $\checkmark g2-g3$!d6-c6 (1... !d4-e4 2. !e7-d7! !d6:d7 3. Tf7:d7 !e4-e6 4. !d7:d5 və ya 1... !d4-d3+ 2. f2-f3 d5-d4 3. $\checkmark g3-f4$!d6-f6+ 4. !f7:f6+ $\checkmark g6:f6$ 5. !e7-d7+-) 2. f3-f4 !c6-c2 3. !f7-g7+ $\checkmark g6-f6$ 4. g4-g5+! h6:g5 5. !g7-f7+ $\checkmark f6-g6$ 6. f4-f5+! $\checkmark g6-h6$ 7. !f7-h7x

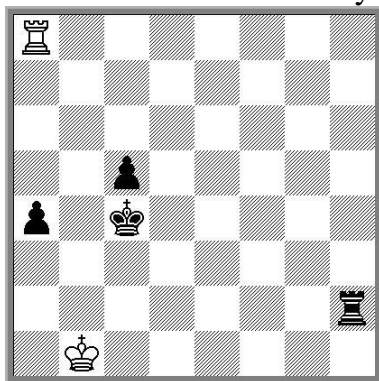
Top “f” və “h” piyadaları - topa qarşı.

“f” və “h” piyadalarına qarşı mübarizə bir çox çətinliklər yaradır. Nəzəriyyəçilər sübut edirlər ki, zəif tərəf aşağıdakı hallarda heç-heçə edə bilər.

1. Şahlat müvafiq olaraq 8-ci və 1-ci üfuqi xətdə qalmadıqları halda.

2. Eyni zamanda zəif tərəfin şahı piyadaların qarşısında olduqda.

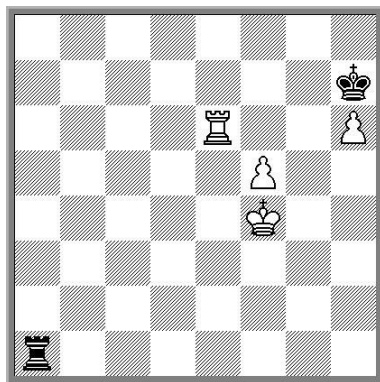
Aydın məsələdir ki, bu cür sonluqlar xeyli sayda müxtəlif mövqelər təşkil edə bilər ki, bunun da nəzəriyyəsini dəqiq təhlil etmək çətindir. Bu baxımdan biz aşağıda verilən misallarda sizi əsas ideyalarla tanış edəcəyik. Əvvəlcə güclü tərəfin qələbə qazandığı, sonra isə heç-heçə hallarını misallar üzərində öyrənək.

Gediş qaralarındır. Diaqramdan göründüyü kimi zəif tərəfin şahı 1-ci üfüqi xətdən çıxıb bilmir. Bu səbəbdən nəzəriyyəyə görə onlar uduzur.

1... ♗c4-b3 2. ♜a8-b8+ ♗b3-c3 3. ♗b1-a1 (3. ♜b8-g8 c5-c4 4. ♜g8-g3+ ♗c3-b4 5. ♜g3-f3 c4-c3+-) c5-c4 4. ♗a1-b1 a4-a3 5. ♜b8-g8 ♜h2-d2+

İndi isə zəif tərəfin heç-heçə etdiyi vəziyyəti təhlil edək.

Gediş qaralarındır. Qaralar heç-heçə etməlidir. Diaqramdan göründüyü kimi, zəif tərəfin şahı nəzəriyyədə qeyd edildiyi kimi, 8-ci üfüqi xətdə yerləşmişdir. Bu şərt heç-heçə üçün geniş imkanlar yaradır və dəqiq gedişlərlə heç-heçə etmək mümkündür.

1... ♜a1-a2 2. ♗f4-g5 (2. ♗f4-e5 ♜a2-e2) ♜a2-g2+ 3. ♗g5-f6 ♜g2-f2! Ağlara şahın f7 xanasına keçməsinə icazə vermək olmaz. 4. ♜e6-e3 (4. ♜e6-e7 və ya 4. ♜e6-e5 olarsa 4... ♗h7-h6=) 4... ♜f2-a2! 5. ♜e3-e6 ♜a2-f2=

ŞAHMAT ÜZRƏ MƏŞQÇİNİN XÜSUSİ BİLİK VƏ BACARIĞI

Şahmat məşqçisinin ustalığı

“Almaz almazla yonularaq brilliant olur”

D.Konetskiy

İnsanın heç bir cizgisini təbiət mükəmməlləşdirmir - o ancaq təməlini qoyur, insanı valideyinlər, pedaqoqlar, cəmiyyət mükəmməlləşdirir.

V.Suxomlinskiy

İllər öncə məşhur idman pedaqoqu V.İ.Alekseyev məşqçi ixtisasının kredosunu belə formalaşdırdı. “Məşqçi üçün ən əsas olan- səbr və bilikdi, lakin ən vacibi səbrdi”.

Bu sözlərin dərin məna kəsb etdiyinə dəfələrlə öz məşqçilik fəaliyyətlərində rast gələn və əmin olan məşqçilər çox olub. Çunki məşqçi şagirdini təkcə ustalığın sirlərinə yiyələndirmir, həm də onu hər nöqtəyi nəzərdən anlayır, onunla lazımı təcrübə və bilik əldə edərək birgə öyrənir. Bütün bunlar, müxtəlif turnirlərdə şahmatçının iştirakını təmin etmək, onu yarışlara hazırlamaq məşqçidən həm illər və tükənməz səbr tələb edir.

Əbəs yerə deyil ki, idman yerişi üzrə ikiqat olimpiya çempionu V.S.Qolubniçiy, məşqçi olaraq öz işində bu müdrik sözlərə əməl edirdi: “Müəllim, şagirdi elə tərbiyə et ki, sonra ondan öyrənmək olsun. Bu məşqçi- şagird sistemində olan qəliz bağlılığı maraqlı qeyd edib. Pedaqoji elmlər doktoru, keçmişdə üzgüçülük üzrə ölkə yığmasının

baş məşqçisi olan S.M.Vaytsexovski: “Məşqçinin istedadı təkrar olunmazdı, ancaq bununla belə bütün istedadlı rəhbərləri birləşdirən bir cəhət var: fikir və hisslərinin tələbələrə hiss etdirmədən, onları “idarə etmək”dir.

Burda gözəl görkəmli və şahmatçıların birliklərini (ittifaqını) xatırlmaq kifayət edir: Aydın Hüseynov, Azər Zeynallı, Elmar Məhərrəmov, Fikrət Sıdefzadə, Sərxan Quliyev, Aynur Sofiyeva, Firuzə Vəlixanlı və İlahə Qədimova və sair. Bilməy olmaz bu insanlar görüşməyədi onların idman ulduzları belə parlaq olardı, ya yox.

Məsələnin bir tərəfini V.Q.Zak kimi şəxsiyyətin fikri göstərir: “Çoxları elə sayır ki, yaxşı məşqçi hər kəsdən ən azı idman ustası edə bilər. Bu düzgün deyil, heç nədən heç nə alınmaz. Daha ehtimallıdır ki, pis məşqçi istedadı məhv edər. Ancaq antrasitdən brilliant heç kəs düzəldə bilməz...”

Qeyd etmək istəyirəm ki, çox istedadlı şagirdlər çox gec-gec gəlir burda bəxt lazımdır. Ancaq qabiliyyətli uşaq kifayət qədərdir və uşaq məşqçisinin əsas məsələsi ondan ibarətdir ki, bu uşaqları məktəb yaşlarında Ustalığa Namizəd səviyyəsinə yetişdirsin. Bu pilləyə çatan uşaqların sonrakı təkmilləşməsi çox vaxt məşqçidən asılı olmur.

Əgər şahmat pedaqoqu şahmat metodikasına bu sözün geniş mənasında, yiyələnib və fərqli etapları üçün yaxşı seçilmiş və işlənmiş tematik proqrama sahibdirsə, bu məqsəd yerinə yetirilə bilər.

Bütün sadalananlara sahib olaraq məşqçi şagirdin bacarıq və fərdi xüsusiyyətlərini, xarakterik çatışmayan

cəhətlərini nəzərə alaraq lazımı anda vaxtı vaxtında işin səmtini dəyişə bilər.

Problemin ikinci vacib hissəsi odur ki, güclü şəxsiyyəti ancaq güclü şəxsiyyət yetişdirə bilər. Dahi pedaqoq K.D.Uşinskinin sözlərini xatırlayaq: “Tərbiyədə hər şey müəllimin şəxsiyyəti üzərində qurulmalıdır, çünki tərbiyəvi güc ancaq canlı insan şəxsiyyətindən qaynaqlanaraq saçıla bilər. Heç bir nizamnamə və proqram, heç bir süni yaradılmış orqanizm, necə müəmmalı yaradılmış olursa olursa, tərbiyə işində əsl şəxsiyyəti əvəz edə bilməz.

Ancaq şəxsiyyət şəxsin inkişafı və təsdiqlənməsinə təsir edə bilər. Ancaq xasiyyət xasiyyət tərbiyələndirə bilər.

Üçqat olimpiya çempionu V.Salnikov və başqa məşhur üzgüçüləri tərbiyə edən, əməkdar məşqçi İ.M.Koşkin, deyirdi ki, onun özünün təkmilləşərək məşqçi-şəxsiyyəti səviyyəsinə çatmağı 15 il tutdu və bu proses çox gərgindi. Onun fikrincə müasir idmanda hər şeyi idmancının şəxsiyyəti həll edir, və məşqçinin əsas vəzifəsi güclü, sosial aktiv şəxsiyyət tərbiyə etdirməkdir.

O deyir: “Bəzi idman məşqçiləri öz qarşısında belə məqsəd qoymurlar. Onlar düşünürlər ki, saat hesabla, o az bir müddətdə ki onlar idmançı ilə ünsiyyətdədilər, idmancının mənəvi inkişafına təsir etmək mümkün deyil. Bu böyük bir səhvdir! Məşq və məşqçi ilə ünsiyyət, idmançı üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir, onların marağına və tələbatlarına cavab verir və buna görə idmancının formalaşmasına həlledici təsir göstərir.

Tərbiyə proses – mürəkkəb elmdir, hər təzə şagird ilə bu elmi yenidən dərk edirsiniz. Lakin: biri var sırası

idmancı tərbiyə etmək və tamamilə başqa bir anlamdı yüksək dərəcəli usta tərbiyə etmək.

Doğrudanda məşqçinin pedaqoji ustalığı çox şaxəlidi. Bunun fərqli nöqtəyi nəzərləri var.

Fərqli nöqtəyi nəzər və onu anlamaq üçün olan yanaşma bizi düzgün cavaba yaxınlaşdırır. Bununla bağlı məhşur ədəbiyatçı, şahmat ustası İ.Damskiy görkəmli şahmat məşqçisi V.N.Yurkovun yaradıcılıq yolu haqda danışarkən, dəqiq və bədii sürətdə izah etdi: “Nə idi onun əsas məşqçi gücü? Bəli, o gözəl analitik idi, debüt nəzəriyyəsini yaxşı bilirdi. Ancaq, mənə elə gəlir ki, əsas güc hər işlədiyi adamı çox incə, kəskin hiss etməyindədir. Onlar üçün tək-cə müəllim yox, qəlbinin genişliyi və səxavətilə, əsl dost olmağı idi. Mən hissələrimi sözlə ifadə edə bilmirəm. İstedadın təməli əməkdi, səbrdi, işinə olan maraqdı, bununla belə istedad nədir bunu heç kəs bilmir...”

Pedaqoji ustalığı nəzəri sualları A.A.Derkaç, və A.A.İsayevin “Pedaqoji məşqçi ustalığı” (Moskva şəh 1981 il) geniş monografiyalarında araşdırılıb. Onlar ilk dəfə məşqçinin əməyini sistem struktur yanaşma nöqteyi nəzərindən gözdən keçirirlər.

Müəlliflər məşqçinin məşqçi ustalığın III səviyyəsini qeyd edirlər: yüksək, normal və qənaətbəxş. Şahmat məşqçisində müxtəlif komponentlərin qarşılıqlı asılığın vəhdəti olmalıdır: qrupun məqsəd və vəzifələrinin işlənməsi, qoyulan məqsədin və məsələlərin planlaşdırma, reallaşdırılması konkret fəaliyyətin təşkili və s. xas olmalıdır. Bu cür məşqçinin ustalıq kriteriyaları bunlar da bilər.

a) bilik, bacarıq, vərdişlərin keyfiyyəti və şagirdlərin tərbiyyə səviyyəsi, yəni onun əməyinin psixoloji nəticələri.

b) yüksək idman nəliyyətlərinə gətirən fəaliyyət üsullarına malik olmaq, yəni onun əməyinin nəticəsi.

Bu nəticələrin yüksək olması üçün məşqçi gərək düzgün yönəlmiş müxtəlif fərqli pedoqoji şəraitdə uşaqların fərdi göstəricilərini araşdıraraq inkişaf etdirsin. Əlbəttə ki, məktəb klassik pedaqogikası, idman pedaqogikasına daha yaxındır. Məşqçinin professional ustalığının formalaşması elə bu atmosferdə həyata keçməlidir. V.A.Suxomlinskiyin fikrincə məşqçilik pedaqoji mədəniyyətinin əsas cəhəti “hər uşağın mənəvi dünyasını hiss etməkdir” uşağa o qədər vaxt və mənəvi güc həsr etmək lazımdır ki, o hiss etsin onu yaddan çıxarmırlar və onun problemlərinin və hər bir incəliyini onunla bölürlər.

Məşqçiliyin yüksək dərəcəsinə çatmaq qəlizdir, son illər məşqçilik fəaliyyətinə daha çox tələblər qoyulur. Bu onunla əlaqədardır ki, məşqçiyə verilən təlimat, əsasnamələr və əmrlər məşqçini asılı vəziyyətə salır. Xüsusən “dərin” və “universal” qərarlar eyni zamanda bütün idman növlərinə tətbiq edilir, şərtlər qoyulur. Öncədən müzakirə aparılanda, normativ aktlar tərtib olunanda isə həmin idman növünün qabaqcıl ixtisasçı və məşqçiləri cəlb edilməmişdilər? Uzun illərdən sonra bu addımların törətdiyi nəticələrdən təcüblənməmək olmaz.

Məşhur şahmat məşqçisi L.A.Qratval belə deyirdi: “İntizam” anlayışı indi birmənalı edilir, sanki, biz yaradıcılıq prosesi ilə deyil, mühasibat yoxlaması ilə məşqçülük. Bu halda əlbətdə ki, şagirdin özünə

nəzarətindən söhbət gedə bilməz, bunsuz isə çəkilən əziyyət vaxt itirməydən başqa bir məna kəsb etmir.

Bu təlimat və əsasnamələri tərtibdən insanlar unutmamalıdırlar ki, bu sənədlərlə minlərcə məşqçi işləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məşqçilərdən təkcə yarışlarda nailiyyət tələb edilmir, eyni zamanda dəqiq idman növündə ustalıq tələb edirlər.

Öz parlaq məşqçilik karyerasını bitirərək V.Q.Zak qeyd edir ki, məşqçilik peşəsi qiymətləndirilməyən peşələrdən biridir. Lasker deyirdi: “İnsan cəkdiyi zəhmətə görə yox, təəssüf ki, məşqçini işinin nəticəsinə görə qiymətləndirirlər”. Sevindirici haldır ki, Zak sözünün sonunda qeyd edir: paradoksal olsada, o xoşbəxt idi və öz sənətini heç bir başqa sənətə dəyişməzdi. Hətta belə bir imkan olsaydı öz keçdiyi yolu yenədə əvvəlcədən keçərdi.

Şahmat məşqçinin ustalığı çox çətin xasiyyətlidi, çünki tədris-məşq prosesində saya sığmaz bir sıra məntiqi qarşılıqlı bağlılıqlar ilə şərtləndirir.

Onu yüksəltmək üçün nəzəri, metodik və təcrübi fəaliyyətin birliyi lazımdır. Ustalığın vacib funksional kriteriyalarını qeyd edək:

1) Şahmatın nəzəri və təcrübi əsaslarına sahib olmaq (hər mərhələyə uyğun);

2) Şahmat məşqçinin vasitə, forma və metodlarına malik olmaq;

3) Qrupda tədris – tərbiyəvi işin sistemi;

4) Nəzarət sistemi, dərs və məşqlərdə yükün miqdarı;

5) Şahmatçının individual hazırlığında onun şəxsi xüsusiyyətlərini üzə çıxartmaq bacarığı;

6) Öz məşqçi fəaliyyətinin təhlili, səhv və uğursusluqlarından nəticə çıxarmaq bacarığı yəni

fəaliyyətinin vaxtında inkişafa doğru yönəldərək yenidən qurmaq bacarığı:

Məşur şahmat pedaqoqu A.A.Akmentinş öz məşqçi fəaliyyətini daha da konkret ifadə etdi.

-Məşqçiyə şahmat kitablarını təkrarlamaq olmaz.

-Məşqçi şagirdə düşünmək, müstəqil işləmək axtarib tapmaq vərdişini aşılamalıdır.

-Qiymətli daşlar tək tək yonulur, hər şagirdə fərdi yanaşmaq lazımdır.

Çox vaxt məşqçi gənc idmançılarla kifayət qədər ünsiyyətdə olmur, tərbiyəvi iş qurmaq yerinə çalışır, gənc idmançıya daha çox şahmat biliyi, bacarığı versin. Baxın A.A.Akmentinşin şagirdi usta A.Klovanə nə yazır: Ola bilsin ki, əsas sirr ondadı ki, o həmişə və indi də şagirdləri üçün etibarlı bir dayaqdır. Şagirdləri ilə tək məşqdə yox həmdə oxuduğu məktəblərdə, evlərində onlardan tez-tez xəbər tutur, vacib yarışlarda yol yoldaşı olur.

Məşqçinin şəxsi keyfiyyətləri - onun uğurlu fəaliyyətinin şərtləri

Məşqçinin şəxsi keyfiyyətlərinin onun iş fəaliyyətinin effektivliyinə təsir edir. Bura məşqçinin şəxsi müsbət cəhətləri (şahmat məşğələlərinə davamlı maraq, işinə görə cavabdehlik hissi) daxildir, şahmatda inkişaf etmək və bütün bunları şagirdlərin maraq və biliklərini artırmaq naminə olmalıdır.

Məşqçinin xasiyyətinin müsbət cəhətləri də çox böyük əhəmiyyət kəsb edir: xoşxasiyyət, ədəb, qayğıkeşlik, tələbkarlıq, ədalətli olmaq, təmkinlik, diqqət, inad, cəsarət.

Məşqçi bu sadalanların heç olmasa yarısına sahib olsa, öz inkişafı və təhsili üzərində çalışsa, o uğur yolundadı. Bütün bu cəhətlərlə sahib olmaqla, öz şagirdlərini tərbiyə edə bilər.

Bu cür məşqçidə bilik inama çevrilir onun şəxsiyyəti harmonik olaraq söz və hərəkətlərin birliyini təşkil edir. Buda ona gənc qəlbləri fəth edir, gənclər üçün nümunə olur onlara yol göstərir. Dahi pedaqoq V.A.Suxomlinskiy məhz bu barədə yazırdı:” Müəllimin nüfuzu onun beyni və ruhunun yaradılışıdır. Kollektivdə öz ideyaları prinsip və məsləklərini təsdiq etmək bacarığıdır”.

V.A. Suxomlinskiy pedaqoqun hərəkəti, davranışı və danışığının harmonik birliyindən irəli gələn tərbiyəni güclü vasitə hesab edir.

*Məşqçi-müəllimin fəaliyyətinin psixoloji-pedaqoji
xüsusiyyətləri.*

Müxtəlif tədris vasitə və dərslikləri ilə müstəqil işləmə vərdişi olan, və şahmata böyük marağı olan tələbələr şahmat ədəbiyyatı seçdikdə bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Hansı şahmat ədəbiyyatını təklif etmək olar? Əlbəttə ki, ilk növbədə klassik şahmat ədəbiyyatına müraciət etmək lazımdır. Bunların içərisində E.Lasker və X.R.Kapablankanın dərsliklərini təklif etmək olar. Bundan əlavə A.Zeynallı və P.Əliyevin «Şahmat aləminə səyahət», Ş.Quliyevin «Azərbaycan şahmat tarixindən səhifələr», İ.Mayzelis və M.Yudoviçin, N.Juravlyovun dərsliklərini məsləhət görmək olar.

Bütün bunlara baxmadan məşqçi-müəllimin canlı sözü olmadan, yalnız kitabların köməyi ilə şahmatı öyrənmək, bir qayda olaraq müəllimin rəhbərliyi altında keçirilən məşğələlərə nəzərdən daha effektivdir. Bu onunla şərtlənir ki, müəllim hər zaman şahmatçının fərdi qabiliyyətlərini, marağını, onun imkanlarını nəzərə ala bilər və bunun sayəsində də nəinki ona uyğun şahmat ədəbiyyatı, həmçinin uyğun rəqib seçə bilər ki, bu rəqiblə oynamaq yeni başlayan üçün həm xeyirli, həm də maraqlı olacaqdır. Təcrübəli müəllimlər, o cümlədən məşğələləri elə keçirlər ki, bu məşğələ prosesi zamanı öz yetirmələrində bu oyuna olan marağı daha artırır. Onlar yetirmələrinin imkanlarını nəzərə alaraq məşğələlər üçün uyğun materiallar seçir, həll etmək üçün oyunun müxtəlif mərhələlərinə aid şahmat məsələləri təklif edir və bu

vasitə ilə ardıcıl olaraq getdikcə daha mürəkkəb və çətin məsələlər seçərək şahmat strategiyasının əsaslarını aşırırlar. Eyni zamanda dərslərin daha canlı və maraqlı keçməsi üçün turnirlər təşkil edir ki, bu oyunlar da praktiki oyun vərdislərinin artmasına zəmin yaradır. Belə oyunlar zamanı şahmatçılar o cümlədən oyunun bir sıra psixoloji tərəflərini də dərk etmiş olurlar. Onlar görürlər ki, rəqiblərindən bir qismində şah üzərinə hücum daha yaxşı alınır, digərləri sonluğu daha yaxşı oynasalar da, məsələn, sadə mövqeləri yaxşı oynamaqlarına baxmayaraq kəskin mövqələrdə özləri itirirlər. Bu müşahidələr şahmatçıda yavaş-yavaş oyuna psixoloji yanaşmanı formalaşdırır. Əlbəttə ki, şahmatçı özü də öz imkanlarını və bacarığını qiymətləndirir, öz oyunlarında olan çatışmayan cəhətləri üzə çıxarır, ən başlıcası isə öz üzərində daha çox işləmək lazım gəldiyini, oyununda olan hansı çatışmayan cəhətləri birinci növbədə aradan qaldırmalı olduğunu başa düşür.

Şahmat psixopesaqogikasının əsas məsələləri

A.S.Makarenko deyirdi ki, şagirdlər müəllimlərini onların ciddi və quru olduqlarına və hətta irad tutma xasiyyətlərinə görə bağışlaya bilərlər, lakin öz işini pis bildiklərinə görə bağışlamazlar. Əlavə edək ki, şəxsiyyətin psixologiyasını bilmədən müvəffəqiyyətə nail olmaq mümkün deyil, çünki hər bir məşqçi, sözün geniş mənasında, psixoloqdur. “Şahmat üzrə məşqçi təkcə şahmatı sevən insan olmamalıdır; o, hər şeydən əvvəl, müəllim-psixoloq olmalı və bəzi tibbi-bioloji məsələlər

üzrə ciddi biliklərə malik olmalıdır, yəni şahmat oyununun insan psixikasına və sağlamlığına necə təsir göstərdiyini aydın təsəvvür etməlidir. Söhbət hər şeydən əvvəl, ondan gedir ki, şahmat oyunu və ona olan həvəs fayda gətirməlidir, sağlamlıq vəziyyətinə mənfi təsir göstərməməlidir” (V.Malkin).

Hətta məşqçi yaxşı idrak nəzəriyyəsinə malik olsa, metodiki cəhətdən yaxşı hazırlanmış olsa belə, psixoloji komponentləri, məsələn, yaşı, cinsi, idmançıların sağlamlıq vəziyyətini və fiziki inkişafını nəzərə almadan, öz fəaliyyətində müvəffəqiyyətsizliyə uğrayar, bu da sevindirici hal deyil.

Məşqçi öz işində psixoloji biliklərin geniş kompleksindən istifadə etməlidir. O, ən azı tanınmış psixoloqların elmi əsərlərinin bir qisminin əsasları ilə tanış olmalıdır. “İdmanın psixopedaqogikası” adlı kitabda, onun müəllifi tanınmış psixoloq Q.D.Qorbunov yazır: “Məşqçinin psixoloji bilikləri həmişə əməlidir, onların praktiki yönlüyünə ən yüksək qiymət verilə bilər. Çünki məşqçi fəaliyyəti adlanan bu praktiki fəaliyyətdə biliklər, hətta ən dərin biliklər belə müvəffəqiyyətə zəmanət vermir.

Məşqçinin psixologiya sahəsindəki nəzəri biliklərinin dərinliyi onun fəaliyyətində öz əksini tapmadığı halda, bu, çox az insanları maraqlandırır.

İxtisaslı məşqçi öz şagirdlərini, idman məşğələləri və yarışları məsələlərinin həllində onlara təsirin ümumi şərait imkanlarını dərindən bilir”.

Məşqçinin psixoloji hazırlığının əsas komponentləri aşağıdakılardan ibarətdir: psixoloji təhsil, şagirdə təsir etmək bacarığı və müxtəlif pedaqoji vəziyyətlərdə özünü

idarə etmək bacarığı. Bu, məşqçinin öz fəaliyyətinə olan münasibətinin çoxplanlı sisteminin ən mürəkkəb məsələlərindəndir. Lakin onların əsas xarakteristikalarına və onların tərkib hissələrinə dair biliklər olmadan pedaqoji iş son dərəcə çətin olar.

Digər tərəfdən, psixoloji kompleksi mənimsəmə məşqçiyə şagirdə ən müxtəlif vəziyyətlərdə müsbət təsir etməyə imkan verir. Bu, “İdmanın psixopedaqogikası” adlı kitabda daha aydın verilir: “Məşqçi idmançıya praktiki olaraq, həyatının istənilən anında bilavasitə və ya vasitə ilə təsir edir. Lakin bunu o, əksər hallarda, bəzi psixoloji xüsusiyyətləri təxminən bildiyi halda, etməyə məcbur olur. Bu, məşqçini öyrənməyə, sınaqdan keçirməyə, səhvlərə yol verməyə, yoxlamağa və təsirin yeni-yeni variantlarını və yollarını axtarıb tapmağa məcbur edir. Məşqçinin idmançılar və fəaliyyət şəraitləri haqqında bilikləri nə qədər dərin və dəqiq olarsa, o zaman məşqçi tərəfindən təsir də bir o qədər düzgün və səmərəli təşkil olunmuş olar. Öyrənmə - məqsəd deyil, lakin pedaqoji fəaliyyətdə hər şey bundan başlayır. Psixoloji biliklər sistemi idmançının dərk etməsinə və anlamasına kömək edir”.

Bu və bundan sonrakı bölmələrdə təlim və tərbiyənin psixoloji aspektlərinə aid olan əsas məqamlar göstəriləcəkdir. Lakin gənc idmançıların şəxsiyyətinin formalaşmasının ümumi və fərdi xüsusiyyətlərini öyrənməzdən əvvəl, məşqçinin psixoloji fəaliyyətinin məsələlərini nəzərdən keçirək. Bura daxildir: məşqçi fəaliyyətinə psixoloji hazırlıq, peşəkar işin əvvəlində adaptasiyanın bir neçə səviyyələri və şəxsiyyətin müxtəlif psixoloji vəziyyətləri. Bu məsələlər daha ətraflı

A.A.Derkaçın və A.A.İsayevin “Məşqçinin pedaqoji ustalığı” adlı kitabında təsvir edilmişdir. Şahmat üzrə məşqçinin işində vacib olan əsas məqamlar burada qısaca olaraq nəzərdən keçiriləcək.

Bunun üçün, onun müvəffəqiyyətli fəaliyyətinin əsas zəmini olan uzunmüddətli psixoloji hazırlıq xarakterik olmalıdır. Bu cür hazırlıq strukturuna daxildir: şahmat fəaliyyətinə bir məşqçi-müəllim kimi müsbət münasibət; vacib olan bilik, bacarıq və vərdislər; məşqçi şəxsiyyətinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri; xarakter, qabiliyyətlər, iradi keyfiyyətlər, temperament və s.

Şahmat üzrə məşqçinin bu cür müsbət hazırlığı olmadan, şagirdə fərdi yanaşma həyata keçirərkən onun şəxsiyyətinə təsir etmək mümkün olmaz. Kitabın müəllifləri qeyd edirlər: “Məşqçinin psixoloji hazırlığı – onun fəaliyyət səmərəliliyi üçün çox mühüm zəmindir. Hazırlıq vəziyyəti məşqçiyə öz vəzifələrini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirməyə, biliklərindən, təcrübədən düzgün istifadə etməyə, özünə nəzarəti qoruyub saxlamaq və gözlənilməz maneələrin ortaya çıxdığı zaman özünü dəyişdirmək imkanı verir... Hazırlıq, şəxsiyyətin psixi vəziyyəti kimi, idman və pedaqoji məsələlərin həlli zamanı müəyyən davranışa məşqçinin daxilən özünü hazırlaması, fəal və məqsədə uyğun hərəkətlərə hazırlıqlı olmasıdır”.

Nə gizlədək, şahmat üzrə bəzi məşqçilər bu cür hazırlığa malik deyil. Onlar, məşqçi fəaliyyətinə hazırlığı əmək şəraitinə cəld adaptasiya və ustalıq səviyyəsinin yüksəlməsi üçün həlledici amil kimi şahmat üzrə tanınmış pedaqoqların təcrübəsinə müraciət etməlidirlər. Onları bir-birindən fərqləndirən öz peşəkar məsələlərinin dərk

edilməsi, onların əhəmiyyətinin qiyməti, peşəkar şərəf və məsuliyyət, optimizm və ruhlanma, qüvvəsinin səfərbər edilməsi və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olarkən şübhələrin öhdəsindən gəlməkdir.

Onlar üçün xarakterik olan, xüsusi pedaqoji, idman və ümumi qabiliyyətlərin inkişafını müəyyən edən yaradıcı hazırlıqdır. Əlbəttə, hər birinin güclü və zəif tərəfləri var. Lakin fəaliyyət və məşqçi təcrübəsinin əldə edilməsi nəticəsində aparıcı müsbət komponentlər ön plana keçir. Burada aşağıdakılar ayırd edilir: ümumiləşdirmə qabiliyyəti, təlim-tərbiyə prosesində pedaqoji qanunauyğunluqların təzahürü, məşğələlərin yaradıcı və müxtəlif keçirilmə xarakteri, müxtəlif məsələlərin həllinin, istər məşğələlərdə, istərsə də məşğələlərdən kənar operativlik, məşğələ və turnir gedişində həllin genişliyi və asanlıığı, təlimin müxtəlif metodiki fəndlərinin və pedaqoji təsir vasitələrinin istifadə edilməsi.

“Məşqçinin pedaqoji ustalığı” adlı kitabda ustalığın müxtəlif səviyyəsindən olan məşqçilərin xüsusi pedaqoji və idman qabiliyyəti xarakteristikasının maraqlı analizi verilmişdir. Məşqçilərdə pedaqoji yönlülük, iş məsuliyyət və uşaqlara məhəbbət aydın görünür. Onlar öz həmkarlarının psixoloji-pedaqoji biliklər və təcrübəsini mənimsəməyə səy göstərirlər. İş yoldaşları ilə münasibətdə kifayət qədər özünütənqid və prinsipiallığı ilə fərqlənirlər.

1. Orta ustalıq səviyyəli məşqçiləri qabiliyyətin bütün növlərinin kifayət qədər yüksək inkişaf səviyyəsi xarakterizə edir, lakin aparıcı komponentlər, əsas etibarilə, təfəkkür fəaliyyətinin analitik qabiliyyətindən ibarətdir. İşə lazımi məsuliyyəti ilə, pedaqoji ixtisasına və uşaqlara

olan məhəbbəti ilə fərqlənən məşqçilər yeniyetmə və iş yoldaşları ilə çox çətin iş münasibətləri qura bilirlər. Belə ki, onlar ustaların təcrübəsinə nəzərə çarpacaq dərəcədə əhəmiyyət vermir, elmin nailiyyətlərini qiymətləndirmirlər. Özünütənqid ruhunda deyillər, işindəki çatışmamazlığı gizlətməyə çalışırlar.

2. Aşağı ustalıq səviyyəli məşqçiləri xüsusi qabiliyyətlərin inkişaf müxtəlifliyi xarakterizə edir. Onlar həmkarlarının qabaqcıl təcrübəsinə və elmin psixoloji-pedaqoji nailiyyətlərini çətinliklə dərk edirlər. Bununla belə, onlarda öz işinə, uşaqlara qarşı məhəbbət aydın təzahür edir, lakin onların xüsusi meylləri yalnız idman fəaliyyətinə yönəlmişdir. Gənc idmançılarla, valideynləri və məktəbin müdiriyyəti ilə daim münasibətə edir, özünütənqiddən uzaqdırlar, həmişə nədən isə narazıdırlar, deyirlər, hər şeyin səbəbini işlərindəki çətinliklərdə görürlər.

Elə düşünmək olar ki, bu analiz şahmat məşqçiləri üçün öz fəaliyyətini dərk etməsi və qiymətləndirməsi üçün faydalıdır. Lakin bu xarakteristikaları təcrübədə hər zaman bu cür dəqiq müəyyən etmək mümkün olmur.

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, yüksək ustalıq səviyyəsinə malik olan məşqçilərin yüksək zehni inkişaf səviyyəsi, orta və aşağı ustalıq səviyyəsinə malik olan məşqçilərlə müqayisədə, daha inkişaf etmiş xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Bu cür intellektual qabiliyyətlər və xüsusiyyətlər olmadan şahmat üzrə məşqçinin işindəki pedaqoji məsələlərin həllini həyata keçirmək çox çətin olardı. Bu əsas xüsusiyyətlərə aşağıdakıları aid etmək olar: nəticə çıxarmaq bacarığı, müstəqillik və mülahizə yürütmək yetkinliyi, ağıl, təfəkkür tezliyi, yaxşı yaddaş,

sözlərlə asan və sərbəst fikir söyləmək, mücərrədləşdirmə və məntiqi ümumiləşdirmə bacarığı, eləcə də analitik bacarıq.

A.A.Derkaçın, A.A.İsayein fikricə, yüksək ustalıq səviyyəli məşqçilərə xarakterik olan intellektual xüsusiyyətlərin formalaşdırılması – məşqçi ixtisasına müvəffəqiyyətlə yiyələnmənin psixoloji zəminlərindən və onlara psixoloji hazırlıq amillərindən biridir.

Bu cür hazırlığın formalaşdırılması üçün ən mühüm şərt şahmat məşqçisinin pedaqoji prosesin real şərtlərinə adaptasiyadır (fəaliyyətə daxil olma). Tədqiqatçılar adaptasiyanın iki növünü ayırd edirlər: yaradıcı və formal. Formal adaptasiya zamanı məşqçi pedaqoji prosesin əsas məqsədlərini nəzərdən qaçıraraq, yalnız idman nəticələri əldə etmək məqsədilə təlim-tərbiyə prosesinə uyğunlaşır. Yaradıcı adaptasiya nəticəsində məşqçi pedaqoji ustalığın əsaslarına dərinlən və möhkəm yiyələnir, yaradıcı təfəkkürü formalaşdırır, bu halda təlim-tərbiyə prosesində yüksək fəallıq göstərir.

Kitabın müəllidləri və bir sıra tədqiqatçılar adaptasiyanın 5 səviyyəsini ayırd edirlər. Bunlar şahmat məşqçisi üçün onun fəaliyyətinin əvvəlində xarakterikdir. Adaptasiya səviyyələrini aşağıdakı kimi formalaşdırmaq və xarakterizə etmək olar:

1. Mənfi səviyyə - bu səviyyədə məşqçi şahmat təliminin və uşaqların tərbiyəsinin metod və formalarına malik deyil; öz fəaliyyətini təhsis etmir; özünüidarə, öz-özünə təhsil alma ehtiyacı yoxdur; idman marağı üstündür və tərbiyə fəaliyyətinə müsbət münasibəti yoxdur; idrak fəallığı zəifdir, tədqiqat metodlarına münasibəti mənfidir. Bu cür şahmat məşqçisi özünə qarşı kifayət qədər tələbkar

deyil, işini pis planlaşdırır və təlim-tərbiyə prosesi məqsədlərinin müəyyən edilməsində çətinlik hiss edir.

2. Passiv səviyyə - bu səviyyədə şahmat məşqçisi təlim-tərbiyə işinin forma və metodlarını formal olaraq mənimsəyir, lakin öz fəaliyyətini kifayət qədər təshih etmir; özünüidarə, öz-özünə təhsil almada zəif ehtiyacı vardır; daha zəif şagirdlərin idman nəticələrinə kifayət qədər laqeyd yanaşır. Bu cür məşqçi süst olur, məşğələlərdə və turnirlərdə passivlik göstərir, hərəkətləri və reaksiyaları ləngdir və əksər hallarda, dəqiq deyil.

3. Aktiv səviyyə - bu səviyyədə şahmat məşqçisi öz işinə müsbət yanaşır; şahmatın təlim və tərbiyəsinin metod və formalarına mükəmməl yiyələnməyə səy göstərir; öz fəaliyyətini kifayət qədər yaxşı təshih edir; özünüidarə, öz-özünə təhsil almada ehtiyac hiss edir; təlim-tərbiyə prosesində orta idrak fəallığı göstərir. Bu cür məşqçi gümrahdır, fəaldır və şəndir. Məşğələlərdə və turnirlərin keçirilməsində məhsuldar iştirak edir, şagirdlərin partiyalarını savadla nəzərdən keçirir və analiz edir, öz fəaliyyətinin analizini edir.

4. Aktiv-məhsuldar səviyyə - bu səviyyədə şahmat məşqçisi öz fəaliyyətinə müsbət və məsuliyyətlə yanaşır, şahmat təlim-tərbiyəsinin forma və metodlarını dərinlən mənimsəyir; öz fəaliyyətini tez təshih etməyi bacarır; özünüidarə, öz-özünə təhsil almada sabit ehtiyac hiss edir; təlim-tərbiyə prosesində yüksək idrak fəallığı göstərir. Öz fəaliyyətində kifayət qədər məhsuldardır, diqqətlidir, səbirsizlik göstərmədən diqqətini cəmləşdirə bilir. Onun hərəkətləri dəqiqdir, sözü əməli ilə eynidir. Özünü təkmilləşdirməyə səy göstərərək, öz şahmat fəaliyyətini hərtərəfli analiz edir.

5. Yaradıcı səviyyə - bu səviyyədə şahmat məşqçisi fəaliyyətinə, bütövlükdə dərk edərək yanaşır və onu yaxşı təshih edir; şagirdlərin psixoloji və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, şahmat təlim-tərbiyə işinin forma və metodlarına yaradıcı yanaşır; özünüidarə, öz-özünə təhsil almada sabit ehtiyac hiss edir, öz əməyini yüksək tələb və özünütənqidlə qiymətləndirir; ən yaxşı pedaqoji təcrübəni tətbiq etmək üçün yüksək idrak fəallığı və səy göstərir; məşğələlərin və turnirlərin yüksək məhsuldarlığı ilə tədqiqatın müasir metodlarından istifadə edir. Uşaqlarda nəinki idman bacarıqları, eyni zamanda şəxsiyyətin struktur xüsusiyyətlərini də inkişaf etdirir, uşaqlara özünü dərk etməyi, analiz etməyi və nəticə çıxarmağı öyrədir.

Birinci fəsildə artıq şahmat məşqçisinin psixoloji hazırlığından bəhs edilmişdir. Bu, kifayət qədər vacib məsələdir, çünki məşqçidən savayı, kimsə bunu həyata keçirə bilməz. Təəssüflər olsun ki, şahmatda məşqçiyə qarşı münasibətdə çox vaxt belə bir prinsip zəfər çalır: “Boğulanın xilasını – onun öz əlindədir”. Bu istiqamətdə aparılan iş həddən artıq vacibdir. Psixoloq Q.D.Qorbunovun fikricə, bu, yenə də məşqçinin özünün şəxsi fəaliyyətidir, həyatın, işin, təhsilin və münasibətin əsas sisteminin qurulmasında onun yaradıcılığıdır. Bu, psixi vəziyyətlərin özünüidarəsinin bir hissəsini özündə birləşdirən peşəkar özünütərbiyədir.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, məşqçinin psixi vəziyyəti bilavasitə onun şəxsiyyətinin psixi prosesləri və xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Onlar orada yaranır və daha sonra onun davranışına, iş qabiliyyətinə, məşqçinin fəaliyyət hazırlığına və sonda onun nəticələrinə təsir göstərir.

Məşqçinin psixi vəziyyətinin strukturuna görə intellektual, emosional və hərəki tərəflərini ayırd etmək olar.

1. İntellertual tərəf – bu və ya digər pedaqoji hərəkətlərin dərk edilməsi, eləcə də məşqçinin onlar üzərində diqqətinin cəmləşdirilməsidir; təlim-məşğələ məsələlərinin və tərbiyə məqsədlərinin müəyyən edilməsidir; qarşıdakı işin fikrən layihələşdirilməsi və gücün paylaşdırılmasıdır.

2. Emosional tərəf – müsbət (ruh yüksəkliyi, gümrəhliq, inam və s.) və mənfi (yorğunluq, həvəssizlik, süstlük və s.) emosiyalardan ibarətdir.

3. Hərəki tərəf – özünü məşqçinin fəaliyyət və hərəkətlərindəki mütəşəkillikdə, dəqiqlikdə, cəldlikdə, məqsəduyğunluqda və ya lənglikdə, boş-boşuna vurnuxmada, hərəkətlərin qeyri-dəqiqliyində göstərir.

“Məşqçinin pedaqoji ustalığı” kitabının müəlliflərinin fikricə, bütün psixi vəziyyətlərin hamısı, vəziyyətdən asılı olaraq 4 qrupda birləşə bilər. Onlar da məşqçinin gənc idmançılarla işində onun praktiki fəaliyyətinin keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müəlliflər onlara aşağıdakı xarakteristikaları verirlər:

1. Fəal müsbət psixi vəziyyətdə məşqçi şəndir, gümrəhdır, diqqəti cəmləşmişdir, hərəkətləri fəaldır, dəqiqdir, tez əsaslı qərarlar qəbul edir. Bu, qarşıda gələn pedaqoji fəaliyyətə psixi və yaradıcı hazırlıq vəziyyətidir.

2. Passiv müsbət psixi vəziyyətdə məşqçi, bütövlükdə, yerinə yetiriləcək işə müsbət yanaşır, lakin kifayət qədər səfərbər edilməmişdir, kifayət qədər hərəkətli deyil, diqqəti tam olaraq sabit deyil, hərəkətləri

dəqiq deyil. Şəraitin birdən dəyişməsi, gözlənilməz suallar məşqçidə müvəqqəti çaşqınlıq və ya pərtlik yarada bilər.

3. Fəal mənfi psixi vəziyyətdə məşqçinin işə və ya onun yerinə yetirilmə şərtlərinə qabaqcadan mənfi rəyi olsa da, o, canlanır. Lakin onun diqqəti cəmləşməmişdir, hərəkətləri cəld olsa da, kifayət qədər təşkil edilməmişdir, hərəkətlərində tələsir, buna görə də tez-tez səhvlərə yol verir. Bu vəziyyətdə məşqçi gözlənilməz amillərin təsiri altında birdən iş qabiliyyətini itirə bilər.

4. Passiv mənfi psixi vəziyyətdə məşqçi qarşıdakı işə həvəssiz yanaşır, süstdür. Hərəkətləri ləngdir, dəqiq deyil. Bu vəziyyətdə məşqçinin fəaliyyəti az səmərəli olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, məşqçi mənfi psixi vəziyyətlərin neqativ nəticələrinin öhdəsindən gəlmək üçün o, şahmat pedaqogikasının bilikləri ilə silahlanmalı, müxtəlif vəziyyətlərdə öz pedaqoji fəaliyyətində özünə əmin olmalı və onların müəyyən ardıcılığına səy göstərməlidir. Bu halda, o, pedaqoji vəziyyətlərin analizində özünü təkmilləşdirməlidir.

Müəlliflər məşqçilərin məşğələlərə psixoloji hazırlığına və məşğələ qabağı emosional həvəyə diqqət yetirirlər. Təcrübəli şahmat müəllimi məşğələnin əsas məqamlarını fikrən “gözünün önündə canlandırır”. Bu, müsbət hazırlığın psixi vəziyyətinin lazımi səviyyəsinə nail olmaq üçün vacibdir. Bundan əlavə, belə məşqçinin müəyyən emosional həvəsi və yaradıcı əhval-ruhiyyəsi vardır. Hətta ayrı-ayrı məşqçi-ustalar məşğələnin bütövlükdə emosional strukturunu planlaşdırma bilərlər. Bu cür yanaşma məşqçiyə bilavasitə şahmat məşğələlərinin gedişində müvəffəqiyyətlə improvizasiya etməyə, ağılla zarafat

etməyə, çətini asan etməsinə, möhkəm mənimsəməsinə imkan verir.

“Məşqçilərin sorğusu göstərmişdir ki, məşqlərin müvəffəqiyyətlə keçirilməsinə aşağıdakılar kömək edir: material haqqında yaxşı biliklər, gümrah əhval-ruhiyyə, məşğələnin düşünülmüş planı, fiziki sərbəstlik hissi, məşğələlərdə sərbəstlik, təlim metodlarının düzgün seçimi və onların müxtəlifliyi, məşqçinin öyrənilən materiala emosional münasibəti, intonasiya zənginliyi, ifadəli mimika, danışıqda jestlərdən istifadə”.

“Məşqlərin keçirilməsini çətinləşdirən amillər aşağıdakılardan ibarətdir: özünün bilik və bacarıqlarına inanmama, işə laqeyd yanaşma, məşğələlərin zəif kompozisiyası, hərəkətlərin məhdudluğu, gənc idmançıların təklif edilmiş tapşırıqlar sistemini canlandırmaq bacarığının olmaması, təlim metodunun eyni cür olması, materialın izahı zamanı məşqçinin tonunun bayağılığı”.

(A.A.Derkaç, A.A.İsayev).

ŞAHMATÇININ HAZIRLIQ VƏ MƏŞQ METODLARI

Debütlərin öyrənilməsi metodikası

Debüt şahmat oyununun müqəddaratını həll edən əsas hissələrdən biridir. Debüt şahmat oyununda 10-15 gediş və bəzi hallarda debütün xarakterindən asılı olaraq 10-20 gediş intervalında nəzərdə tutulur. Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, debütdə nəzəri variantları *mittelspillə* əlaqələndirib birlikdə öyrənmək daha əlverişlidir, çünki debütün ideyası və məzmunu bilavasitə *mittelspillə* bağlıdır.

Şagirdlər debüt variantlarının əzbərlənməsinə aludəçilik göstərməməlidir, belə ki çoxlu sayda debüt variantlarını əzbərləmək və yadda saxlamaq çox çətinidir. Bu baxımdan şagirdlər əsasən debütün ideyasını və strategiyasını, onun mittelspillə bağlılığını öyrənməyə çalışmalı və bu ideyanı mittelspillə əlaqələndirməlidir. Çünki, debüt mittelspildə yarana biləcək tipik metodların, planların, əməliyyatların və kombinasiyaların ilkin təməlidir.

Şagirdin oynadığı oyun ilə göstərilən canlı görüşlərin təhlil və müqayisə edilməsi debüt prinsiplərinin, onun strategiyasının düzgün öyrənilməsinə imkan yaradır. Bütün yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, debütün öyrənilməsinin asan olması üçün nəzəri variantları öyrənməli, canlı görüşlər isə bu variantlara uyğun olaraq seçilməli və izah edilməlidir. Oyunda yaranan tipik ideyaları, əməliyyatları və kombinasiyaları çətinlik çəkmədən öyrənmək üçün oyunların bir çoxunun qısa şərhinə diqqət yetirilməlidir.

Bütün bunlar şagirdin sərbəst və yaradıcılıq qabiliyyətinin gücləndirilməsi və inkişaf etməsi üçün zəruridir.

Variantların hesablanma texnikası

Şahmatçada hesablama texnikası bacarığı ən başlıca keyfiyyətlərdən biri hesab edilir. Bu mövzu ətrafında olan misallarda namizəd gedişlərin seçimində buraxılan səhvlərin aradan götürülməsi və həmçinin hesablama zamanı başlıca olaraq nəzərdən qaçmış gedişləri tapmaq bacarığının şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi və gücləndirilməsi göstərilmişdir. Misalların həlli zamanı namizəd gedişlərin axtarılması diapazonunu

genişləndirməyə, variantların hesablanmasından öncə bir gediş üzərində yox, bir neçə namizəd gedişlər üzərində fikirləşməyə və ardıcıl olaraq tətbiqinə çalışmaq lazımdır. Hesablama texnikası bacarığını gücləndirmək üçün namizəd gedişlərin seçimi ilə variantların hesablanmasına minimum vaxt sərf etmək vacib şərtidir. Bəzən şahmatçılar variantları hesablamazdan əvvəl namizəd gedişlərin seçimində səhvə yol verirlər. Məsələn: tutaq ki, yaranmış hər hansı bir mövqedə oyunu davam etdirmək üçün 3 namizəd gediş var və bu gedişlərin hər hansı birinin tətbiqi mümkündür. Şahmatçı seçim zamanı bu namizəd gedişlərin ikisi üzərində dayanır və üçüncü namizəd gediş onun nəzərindən yayınır. Hansı ki, bu gedişi tətbiq etməklə üstünlük əldə etmək olar. Şahmatçı bundan fərqli olaraq birinci namizəd gedişi tətbiq etməklə variantı sayır və heç bir üstünlük əldə etmədiyindən, ikinci namizəd gedişin üzərində düşünür və variantı hesablayır. İkinci namizəd gedişin tətbiqi ilə hesablanan variantdan sonra heç bir üstünlük əldə etmədiyini gördükdə, yenidən 1-ci və 2-ci namizəd gedişlərin tətbiqi ilə başlanan variantları bir neçə dəfə təkrar hesablayır. Sonda isə heç bir üstünlüyə nail olmur və bu hesablama çoxlu vaxt itkisinə səbəb olur. Nəticədə şahmatçı seytnota düşür və sonda mövqeni kəskin dəyişdirməyən bir gediş edir. Bu zaman şahmatçının səhvi mövqenin tələb etdiyi 3-cü namizəd gedişlər sırasına daxil etməməsidir. Yuxarıda göstərilən çatışmamazlıqları aradan götürmək üçün şahmatçı ilk öncə variantları hesablamamışdan qabaq yaranmış mövqedə tələb olunan ən ehtimal namizədləri gedişləri tam müəyyənləşdirməlidir. Bu namizəd gedişlərin hər birini ardıcıl tətbiq etməklə ayrı-ayrılıqda variantları axıradək

hesablamalıdır. Sonda isə lazım olan sərfəli variantları seçməlidir. Bu yolla vaxta qənaət etmək olar. Hesablama texnikası bacarığına çoxlu sayda misallar üzərində məşqlər etməklə nail olmaq olar. Şagirdlərin bu mövzu ətrafında daha da təkmilləşməsi üçün hesablama texnikasını (variantların uzağa, dəqiq və çoxşaxəli hesabını) budaqlanmış ağac hesabı variantları üzərində öyrənmələri məqsədə uyğundur.

Debüt, mittelşpil və endşşpil hissələrinin öyrənilməsində kompyuterdən istifadə

Bildiyimiz kimi əsrimiz XXI əsr elm və texnika əsri, yüksək texnologiya əsridir. Hazırda həyatımızı kompütersiz təsvir etmək çətindir və demək olar ki, hər bir ailədə kompüterdən istifadə olunur. Kompüterdən ən çox idmançılar əsas da şahmatçılar daha çox istifadə edir. Çünki, şahmatçılar oyunun debüt, mittelşpil və endşpil hissələrini məhz kompüterin köməyi ilə daha yaxşı mənimsəyə bilirlər. Oyunun hissələrinin öyrənilməsi zamanı kompüterin rolu əvəzsizdir. Belə ki, kompüter vasitəsilə həm nəzəriyyəni, həm də şahmatçıların oyunlarına baxaraq onların debütdə hansı varianta daha çox üstünlük verdiklərini, eləcə də mittelşpil və endşpildə həm düzgün oynamalarının şahidi olur və onlardan nümunə götürməyə çalışırıq. Kompüter vasitəsilə oyunun hissələrini təhlili ilə həm düzgün gedişləri tapmaq olur, həm də hansı gediş səhvdir onu asanlıqla öyrənmək olur. Canlı oyun zamanı kompüter proqramların köməyi ilə oyunun əvvəlindən sonunadək ən güclü gedişləri göstərir ki, bu da şahmatçının müsbət mənada inkişafına kömək edir. Eyni zamanda kompüter proqramları olan

“Chessbase” və “Chess Asistant” vasitəsilə hər bir şahmatçının debüt, middelspil və endşpili necə oynadığını öyrənmək olar.

Kombinasiya görünümü və variantların hesablanması texnikasının inkişaf etdirilməsi üçün mövqelərin seçilməsi prinsipi

Şahmat ədəbiyyatında çox işlənən bir neçə məhfumu (termini) nəzərdən keçirək. Tez-tez belə ifadələrlə təsadüf edilir: «sürətlə udur», «daşların dəyişdirilməsini sürətləndirir», «piyada sürətlə vəzir olmağa gedir», «heç-heçəni sürətləndirirdi». Şahmat ədəbiyyatında sürətlə - məcburi, hökmən deməkdir. Variant ümumi ideyanı özündə birləşdirən bir sıra gedişlərə deyilir. Əgər bu gedişlər rəqibi məcburi – zəruri gedişlər etməyə məcbur edirsə, belə variant sürətli variant adlanır. Piyadanın, keyfiyyətin yaxud daşın qurban verilməsilə müşayiət edilən sürətli variant kombinasiya adlanır. Kombinasiya özünün gözlənilməzliyi və gözəlliyi ilə bizi heyran edir. Dörd-beş gedişə mövqedə tam çevriliş, necə deyərlər partlayış baş verir. Kombinasiya şahmatçıdan parlaq fantaziya, düşüncə, iti ağıllıq tələb edir. Görkəmli rus şahmatçıları Çiqorin və Alyoxin müqayisə edilməz kombinasiya ustaları idilər. Onlar çox gözəl «kombinasiya etmə müşahidəsinə» malik idilər. Formalarına görə riskli oyun, qurban vermə və hücum etmə xas olan şahmatçılar kombinasion stilə məxsus şahmatçılar adlanır. Qurban vermədən vəziyyətin yaxşılaşdırılması nail olmaq ideyası ilə birləşdirilən bir sıra gedişlər manevr adlanır. Manevr daşın qurban verilməsini tələb edən kombinasiyaya nisbətən daha az risk tələb edir, ona görə də tez bəhrə

vermir. Bəzən manevr mövqeyin cüzi yaxşılaşmasına, növbəti manevr isə daha çox yaxşılaşmasına səbəb olur, nəhayət nəticədə bir oyunçunun mövqe üstünlüyü rəqibin maddi itkisinə səbəb olur. Beləliklə, manevrli oyunda da qələbə çalmaq mümkündür. Qələbəyə manevr etmə yolu ilə nail olmaq istəyən şahmatçılar mövqe oyun formasına məxsus şahmatçılar adlanırlar. Bu iki oyun formasını bir-birinə qarşı qoymaq, yaxud onların birini daha üstün tutmaq doğru deyildir. Onlar bir-biri ilə sıx sürətdə bağlıdır. Dahi rus şahmat mütəfəkkiri Çiqorin deyirdi: «Kombinasiyalı və mövqeli oyunu bir-birinə qarşı qoymaq nə deməkdir? Onları heç bir-birindən ayırmaq olarmı? Hər bir mövqedə mümkün olan kombinasiya gizlənir və hər bir kombinasiya mövqedən doğur». Buna görə də birisi haqqında: bu şahmatçı mövqeli oyun formasına məxsusdur dedikdə, şahmatçının yalnız yaradıcı zövqü, onun ürəyinə daha çox yatan mübarizə üsulu nəzərdə tutulur, bu heç də o demək deyil ki, o, kombinasiyanın, yaxud manevrin əhəmiyyətinə qiymət vermir. Əgər kombinasiyalı oyun parlaq fantaziya, cəsarət, risq tələb edirsə, mövqeli oyun özünün məntiqliyi ilə, mövqeyin dərinədən anlaşılması ilə, rəqibin daşlarının əl-qolunu bağlamaq (onların hərəkətini məhdudlaşdırmaq) bacarığı ilə diqqəti cəlb edir.

Demək olar ki, kombinasiyalı və mövqeli oyun bir birini tamamlayır: mövqeli manevrlik həlledici kombinasiya keçirmək üçün əsas yaradır; kombinasiya sərfəli mövqeyə (vəziyyətə) gətirib çıxarır. Şahmatçı yalnız o zaman usta oyunçu olar ki, o həm incə manevr, həm də təsirli kombinasiyanı eyni məharətlə bacarsın, yalnız bundan sonra onun forması ahəngdar olar. Şahmat

strategiyası hər şeydən qabaq uduş planının yaradılmasından ibarətdir. Şahmat taktikası şahmat oyunu vasitələrilə: piyadaların irəliləməsilə, daşların inkişaf etdirilməsilə, dəyişmələrlə, manevrlərlə, kombinasiyalarla strateji planın həyata keçirilməsilə həyata keçirilir. Taktika strategiyanın bir hissəsidir. Hər bir oyunda strateji plan tərtib etmək lazımdır (məslən, rəqibin şahına hücum etmək planı). Bu plan əsasında bir sıra manevr etmə yolu ilə arzu edilən vəziyyət yaranır; bu vəziyyət də planın məntiqli şəkildə sürətlə həyata keçirilməsi- qalibiyyətlə nəticələnən kombinasiyalı zərbədən ibarət olacaqdır. Yeni öyrənən şahmatçı birinci növbədə kombinasiya etməyi öyrənməlidir. Bu onun şahmat fantaziyasını inkişaf etdirər, onu dəqiq və cəsarətli olmağa alışdırar, ona hər iki tərəfin mümkün olan variantlarını hesablamağı öyrədir. Kombinasiya gözəl təsiriylə, nisbətən sadə olub tez nəticə verməsilə yeni öyrənən şahmatçı tərəfindən çox yavaş-yavaş, illər ərzində qazanılır. Əgər yeni öyrənən şahmatçı kombinasiyalı oyun sənətinə yiyələnmədən rəhbər göstəricilərdən oxunulmuş mövqeli oyun qanunlarını dərhal mexaniki olaraq tətbiq etməyə başlarsa, o zaman bu onu yalnız sağlam olmayan dogmatizmə, birtərəfliliyə, yaradıcı fantaziyanın solğunlaşmasına və nəhayət diqqətsizlik edib «hədəf daş itirməyə» aparıb çıxarar. İlk çağlarda yeni öyrənən şahmatçı mövqeli oyunun üç əsas amilini mənimsəməlidir, bu amillər kombinasiya qurmağa imkan yaradır: açıq xətlər, qüvvəli, zəif xanalar və piyadaların yerləşməsi (şahmatçıların dediyi kimi piyada skeleti). Üzərində heç bir piyada olmayan şaquli, yaxud diaqonal xətlərə açıq xətlər deyilir (piyadanın varlığı daşların hərəkətinə maneçilik törədir). Açıq xətlər hücum

keçmək üçün yoldur! Çox vaxt oyunçu hücum zamanı yalnız xətti açmaq üçün, özünün hücum edən daşlarının yolunu təmizləmək üçün piyadanı, yaxud daşı qurban verir. Sakit mövqe oyunu zamanı açıq xəttə yiyələnmənin də çox zaman həlledici əhəmiyyəti olur. Əgər açıq xətt rəqibin daşı tərəfindən tutulmuşsa, o zaman daşınızı ona qarşı qoymaq (onu neytrallaşdırmaq), yaxud açıq xətti daşınızla kəsmək olar. Məsələn Te1 gedişinə cavab olaraq, qaralar topları dəyişdirməyi təklif etməklə (Te8 oynamaqla) xətti neytrallaşdırma bilər, yaxud Fe4 oynamaqla xətti kəsə bilər. Lakin əsas məsələ heç də təkəçə açıq xəttə malik olmaq deyil, həm də orada, ümumiyyətlə rəqibin mövqeyində zəif və qüvvəli nöqtələrin mövcud olmasındadır. Mühüm strateji əhəmiyyətli olan xanalar nöqtə adlanır. Oyunun ortasında və sonunda piyadaların düzülüşünün böyük əhəmiyyəti vardır. Piyada skeletinin xarakteristikası üçün bir sıra xüsusi istilah işlədilir. Məsələn, təcrid edilmiş piyada, qoşalaşmış piyadalar, qarşısında düşmən piyadası olmayan piyada keçici piyada adlanır. Geri qalmış və təcrid edilmiş piyadalar, xüsusən qoşalaşmış piyadalar mövqeyin ciddi zəifləməsinə səbəb olur, çünki onları müdafiə etmək çətinidir. Təcrid edilməmiş cütləşmiş piyadaların zəifliyi yalnız oyunun axırında aydın görünür. Keçici piyadanın mövcud olması, xüsusən qorunan keçicinin olması ciddi mövqe üstünlüyü hesab olunur. Oyun oynarkən, mümkün olan kombinasiyanı həyata keçirməkdən başqa, əsas mövqe amillərini də nəzərdə tutmaq və onunla məsələn, rəqibin piyadalarının yerləşdiyi yeddinci (qaralar üçün ikinci) üfüqi xəttə keçmək olmazmı; zəif nöqtəyə hücum etmək, yaxud fiqurlarla taxtanın mərkəzində qüvvətli nöqtədə

möhkəmlənmək olmazmı; rəqibin piyadalarına hücum etmək üçün onları qoşalaşdırıb təcrid etmək olmazmı; piyadanı vəzirə çevirmək üçün keçici, yaxud qorunan keçici, piyada yaratmaq olmazmı. Bəzən keçici piyada bütün daşların sadəcə olaraq dəyişdirilməsi zamanı da qələbəni təmin edir.

Görüşlərin təhlilinin əhəmiyyəti

Şahmat oyunu zamanı şahmatçılar arasında keçirilən görüşlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, oyunu təhlil edərkən oyun zamanı edilən səhvləri görür və həmin gedişin əvəzinə hansı məqbul gedişin edilməsini axtarıb tapılır ki, gələcəkdə həmin səhvlərə bir daha yol verilməsin.

Eyni zamanda güclü iki şahmatçının da oyunlarının təhlili maraqlı və öyrədici xarakterlidir. Çünki, güclü şahmatçılar da bəzən kobud səhvə yol verirlər.

Görüşləri təhlil edərək düzgün debütlər seçmək və səhvsiz gedişlər edib qələbə qazanmaq olar.

Şahmatçı nə qədər çox oyun təhlil edirsə bir o qədər çox təhlil etmə bacarığı yüksəlir. Və oyunu düzgün qiymətləndirmək bacarığı artır. Hansı gedişin zəif hansı gedişin güclü olduğunu dərk edir.

Şahmatçı görüşə hazırlaşarkən rəqib oyunlarını da təhlil etməlidir. Belə olan halda o rəqiblərinin demək olar ki, müəyyən mənada zəif cəhətlərini qismən də olsa bilir və oyun zamanı bundan maksimum yararlanmağa çalışır.

TƏLİM METODİKASI

Müxtəlif yaşlı uşaqlarda təlim xüsusiyyətləri

Müasir dövrümüzdə ümumtəhsil məktəblərinin mühüm vasitələrindən biri də təfəkkürün tərbiyə edilməsidir. Ümumtəhsil və peşə məktəblərində edilmiş islahatlar təlim-tərbiyə prosesinin təsirini artırmaq üçün bütün imkan və ehtiyatlarından istifadə edilməsinə yönəlmişdir.

Buna baxmayaraq tərbiyə sahəsində hələ də bütün pedaqoji ehtiyatlarından tam şəkildə istifadə edilmir. Belə az istifadə edilən vasitələrdən biri də intellektual – oyun idman növləridir.

A.S. Makarenko yazırdı: «Oyun uşaqlara sevinc gətirir. Bu sevinc yaradıcılıqdır, qələbədir, estetikdir? Bunun fərqi yoxdur. Yaxşı iş də eynilə bu cür sevinc gətirir. Bu baxımdan oyundan onunla fərqlənir ki, işdə məsuliyyət var, oyunda isə bir qədər də çox məsuliyyət vardır. Fərq ondadır ki, əməkdə ictimai məqsəd həyata keçirilir – maddi və mədəni sərvətlər yaradılır. Oyunun məqsədi isə başqadır. O, ictimai məqsədlərlə birbaşa deyil, bilavasitə bağlıdır.

Görkəmli pedaqoq V.A. Suxomlinski haqlı olaraq deyirdi ki, əqli qabiliyyətlərin və yaddaşın tərbiyəsini şahmatsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Əqli mədəniyyətin mühüm bir hissəsi kimi şahmat məktəb həyatına mütləq daxil edilməlidir.

Yeni təfəkkürün tərbiyə edilməsində şahmat mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şahmat heç də tək-cə oyun deyil. Şahmat fikri oyandırır, inkişaf etdirir, ən başlıcası isə onu məşq etdirir. Şahmat əqlin gimnastikası olmaqla

məktəblilərdə təfəkkürün inkişafına səbəb olur. Şahmat həm də böyük iradi qüvvə nümayiş etdirməyi, psixoloji gərginliklərə dözməyi tələb edən mübarizədir. Şahmat üzrə ilk dünya çempionu B.Steynits demişdi: «Şahmat mənən zəif adamlar üçün deyil». Bundan əlavə şahmat oyun zamanı həyata keçirilən kombnasiyalardan, onların ideyalarının dərinliyindən, zənginliyindən və gözəlliyindən zövq almağa imkan verir.

Fərəhlə qeyd etməliyik ki, son illər respublikamızda şahmat geniş təbliğ olunmaqla bərabər şahmat ümumtəhsil məktəblərində də bir fənn kimi keçirilməyə başlamışdır. Artıq Azərbaycanda bütün məktəblərdə məşqçi-müəllimlər şahmat dərslərini keçməyə başlamışlar.

Şahmat məktəblilərdə xarakterin zəruri müsbət keyfiyyətlərini üzə çıxarır və inkişaf etdirir. Dördüncü dünya çempionu Aleksandr Alyoxin deyirdi ki, «şahmatla yanaşı mən öz xarakterimi tərbiyə etmişəm. Şahmat ən əvvəl obyektiv olmağı öyrədir. Həyatda olduğu kimi, şahmatda da öz səhvlərini və çatışmamazlıqlarını başa düşdükdən sonra böyük usta olmaq olar».

Şagirdlər bir-birləri ilə şahmat taxtası arxasında ayləşərkən qələbəyə inadkarlıqla can atırlar. Onlar dərk edirlər ki, şahmat sahəsində müvəffəqiyyət qazanmaq istəyən hər bir kəs ilk növbədə bir sıra müsbət keyfiyyətləri özündə tərbiyə etməlidir. Bunlarsız gərgin mübarizə aparmaq qeyri mümkündür.

Şahmatın təfəkkür tərbiyəsindəki rolunu çox zaman intellektual funksiyaların inkişafı ilə əlaqələndirirlər. Görkəmli alim Q.Leybnits deyirdi ki, şahmat düşünmə və əqli nəticələr çıxarmaq qabiliyyətini təkmilləşdirməyə xidmət edir. Məşhur alman şairi Höte deyirdi: «Şahmat -

əqlin sınaq daşdır». Şahmat oyununun ən başlıca üstünlüyü onun ardıcıl, məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirməsidir. Şahmat güclü gedişləri, effektiv kombinasiyaları tapmağı, konkret görüşdə və ya bütövlükdə qələbəyə nail olmağı öyrədir. Bu isə bir qayda olaraq təsadüfün deyil, ümumi planda birləşdirilmiş, ardıcıl olaraq həyata keçirilən müəyyən əməliyyatların nəticəsidir. Hətta yeni başlamış şahmatçılar da vəziyyətdən asılı olaraq bir-biri ilə ümumi ideya ilə bağlı olan bir neçə gedişi qabaqcadan görməyə məcbur olurlar. Bu baxımdan akademik Q.Klaus deyirdi ki, şahmat ardıcıl məntiqi təfəkkürün əla məktəbidir. Şahmatın bu tərəfi bizim dövrümüzdə, işdəki mənəvi amillərin fiziki amillərə nəzərən daha yüksək olduğu bir vaxtda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şahmat fiqurlarının hər birinin məhdud konkret dəyəri olduğundan, onun riyazi olaraq formalaşdırmaq mümkündür. Bütün bunlar şahmatçının hər hansı bir verilmiş dayaq nöqtəsinə əsaslanaraq məntiqi nəticələr yolu müəyyən son nəticələrə can atmasına imkan verir. Məntiqi təfəkkürü məntiq dərsləri ilə deyil, şahmat vasitəsilə məşq etdirmək daha asandır. Məlumdur ki, digər təlim vasitələrinə nəzərən insan oyun prosesində daha həvəslə və daha məhsuldarlıqla öyrənir.

İnformasiya axınının sürətlə artması ilə səciyyələnən müasir dövrdə bütün faktiki əldə olan materialların nəzərdən keçirilməsi insanların imkanları hüdudlarından kənarıdır. Buna görə də ümumiləşdirmə və seçmə metodlarından istifadə etmək zəruridir. Bu mənada şahmatdan alınan məntiqi təhlil metodu çox faydalıdır. Bu problem üzrə aparılan bir çox sosioloji tədqiqatlar göstərir

ki, şahmat fəaliyyəti məhz bu nöqteyi baxımdan olduqca tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Şahmat sahəsində qazanılan müvəffəqiyyətlər yüksək təfəkkürün intizamı ilə şərtlənir və uzun müddətli, dayanıqlı, intensiv, həcmə kifayət qədər geniş diqqətin olmasını tələb edir. Tamamilə aydındır ki, ardıcıl güclü gedişlərlə oyunu qələbə üçün kifayət edən əlverişli vəziyyətə gətirmək olar. Lakin ani olaraq, qısa müddətdə diqqəti yayındırmaq, zəiflətmək, buna qədər gərgin zəhmət nəticəsində qazanılmış bütün üstünlükləri tez bir zamanda əldən verməyə səbəb olur. Yüksək nəticələrə nail olan şahmatçı rəqiblərindən şahmat nəzəriyyəsini və qanunlarını daha dərinləndirən bilməsi ilə deyil, diqqətini uzun müddət toplaya bilmək qabiliyyətinə malik olması ilə fərqlənir. Dünya çempionu M.Botvinnikə görə şahmatçı müəyyən bir gedişi, variantı hesabladığı zaman heç də şahmat taxtasının 64 xanasının hamısını görmür. Ümumi 20-30 fiqurdan hesablamada yalnız 3-6-sı iştirak edir. Şahmat təcrübəsinin təhlili göstərir ki, qeyd olunan obyektiv çətinliklər şahmatçıda müəyyən anlarda diqqətin digər istiqamətə yönləndirilməsi və bu istiqamətlərdə paylanması qabiliyyətini inkişaf etdirir. Həyat prosesində müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli olan bu xüsusiyyət – həyatın çətin anlarında çox şeyi və kifayət qədər daha dərinləndirən «görmək qabiliyyəti» şahmat mübarizəsi şəraitində yaxşı məşq etdirilir.

Şahmatın yaddaşa da müsbət təsiri şübhəsizdir. Şahmat təcrübəsi göstərir ki, kim daha çox bilir və oyun zamanı bu biliklərdən yadda saxlamaq deyil, məntiqi olaraq, başa düşərək yadda saxlamaq daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Şahmat görüşünün ortasında – mittelspildə və

sonunda – endşpildə mütləq olaraq identiq, eyni mövqelərə olduqca az təsadüf edilir. Buna görə hər bir variantı son gedişinədək əzbərləməyə heç də ehtiyac yoxdur. Sadəcə olaraq strateji və taktiki ideyaları dərk etmək, başa düşmək, müxtəlif vəziyyətlərdə ayrı-ayrı gedişləri deyil, əvvəldən qavranılmış plan və kombinasiyaları tətbiq etmək daha vacibdir. P.Rudikin, J.Roxlinin və başqalarının psixoloji tədqiqatları sübut edir ki, şahmatçılar hərfi yadda saxlama deyil, müəyyən məntiqi əlaqələrə istinad edirlər. Şahmat həm də təsəvvür proqnozlaşdırma proseslərinin inkişafına da böyük təsir göstərir. Şahmatda edilən hər bir gediş heç də «bəxtim gətirər» və ya «bəlkə rəqib görməz» prinsiplərinə arxalanaraq edilmir. Hər şey qabaqcadan ölçülüb-biçilir. Mümkün ola biləcək əks gedişlər, planlar nəzərə alınır. Bu zaman isə öz imkanlarını şişirdilmiş, rəqibin imkanlarını isə saymaz yana baxmaq halları yol verilməzdir. Şahmatda ümumi strateji planlar mütləq real, konkret vəziyyət nəzərə alınmaqla qurulmalıdır. Bu tələb şahmatçılarda irəlini görə bilmək prosesinin praktiki olaraq məqsədyönlüyünü və reallığını şərtləndirir.

Müasir dövrdə həyatın müxtəlif sahələrində vaxt çatışmazlığı halları olduqca aktualdır. Şahmatda da belə hal, vəziyyət vardır və o seytnot adlanır. Çox zaman bu vəziyyət obyektiv vəziyyətdən asılı deyil, qətiyyətsizliyin, zəif iradəliliyin və özünəintizamlamanın, yəni subyektiv amillərin nəticəsində yaranır. Bütün bunlar şahmatda olan seytnotla sıx bağlıdır. Burada həmin hal vəziyyətin obyektiv olaraq mürəkkəb olmasının nəticəsi kimi deyil, şahmatçının özünə inamsızlığının, qətiyyətsizliyinin, məsuliyyətdən qorxmasının, qərara gələ bilməməyin, eyni

bir variantı dəfələrlə yoxlamağın nəticəsi olaraq yaranır. Seytnotun əsas səbəbini şahmatçının xarakterinin xüsusiyyətlərində, hər şeydən əvvəl isə iradi keyfiyyətlərinin və təfəkkürünün tənqidiliyinin aşağı olmasında axtarmaq lazımdır.

Ümumiyyətlə intuitsiya, xüsusi hal isə şahmat intuitsiyası təfəkkür prosesinin bir hissəsidir. Məntiqi təhlildən fərqli olaraq intuitiv həll fikri əməliyyatların yalnız son nəticəsinin dərk edilməsi kimi başa düşülür ki, bu zaman son nəticəyə gətirən ilkin axtarışlar prosesi dərk edilməmiş qalır. Səkkizinci dünya çempionu M.Tal yazırdı ki, intuitsiya müxtəlif adamlarda müxtlif şəkildə təhlükə hissi, bir başqasında isə bu və ya digər fiqurun harada və necə daha yaxşı yerləşdirilməs intuitsiyası güclü inkişaf etmişdir. İntuitsiya heç də sirli qabiliyyət deyildir. O, həyat həqiqətləri və məntiqi təfəkkürdən doğur. İntuitsiyanın əsasında qabaqcadan toplanmış həyat təcrübəsi, biliklər, vəziyyətin əvvəlcədən məntiqi təhlili durur. Bu baxımdan şahmat oyunu intuitiv təfəkkürün inkişaf etdirilməsi üçün qiymətli vasitədir. Şahmat mübarizəsi yolu heç də düz, hamar deyildir, bu yol enişli, yoxuşludur. Şahmatçının həyat yolu sıçrayışlar və təəssüf ki, həm də labüd enişlər yoludur. Xarakterin dayanıqlığı isə məğlubiyyətlərə olan münasibətdə özünü daha açıq şəkildə biruzə verir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, məğlubiyyətlərə 3 növ reaksiya tipi təsir göstərir. Birincisi, məğlubiyyətdən ruhdan düşənlər, ikincisi, məğlubiyyətin heç bir təsir göstərmədiyini, yəni məğlub olmamışdan qabaqki hallarını saxlayanlar və nəhayət üçüncüsü, məğlubiyyətdən ruhdan düşməyənlər, əksinə daha fəal mübarizəyə ruhlananlar. Şahmat təcrübəsi

göstərir ki, məğlubiyyətdən məyus olmamaq, ruhdan düşməmək möhkəm iradənin, həyat fəallığının və özünütənqidin nəticəsidir.

Beləliklə, şahmat həyat üçün vacib olan bir xüsusiyyətin-özünütənqidin, özünüdəketmənin inkişaf etdirilməsi üçün güclü bir vasitədir.

Bütün deyilənlər şahmatın tərbiyə prosesində olduqca böyük rol oynamasına sübutdur.

Təlimin qarşısında duran məsələlər

Məlumdur ki, dərslərdə müəllim – məşqçinin işi təkcə proqram üzrə nəzərdə tutulmuş materialı deməklə bitmir. Bu öz işinə qarşı böyük məsuliyyətsizlik olar. Əsas məsələ bu proqramda nəzərdə tutulmuş biliklərin (daha da genişləndirilməsi perspektivləri yolları nəzərə alınmaqla) elə deyilməsidir ki, onu şagirdlər öyrənib, mənimsəyib və öz gələcək fəaliyyətlərində tətbiq edə bilsinlər. Bu baxımdan biliklərin möhkəmləndirilməsi prinsipi çox vacibdir. Burada əsas hədəf öyrədilmiş materialın şagirdlərin yaddaşında daha da möhkəmləndirilməsi, həkk edilməsidir. Orta məktəblərdə şagirdlərin biliklərini və onların dərsi mənimsəmə səviyyəsini müəyyən etmək üçün imtahanlardan referatlardan, dərslərdəki yoxlayıcı suallardan və s. istifadə edirlər (ustalarla görüşlər, oyunların təhlili, blits turnirlər, tapşırıqların fərdi təhlili) .

Təhsil sistemində tərbiyə etmək prinsipi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bədən tərbiyəsi və o cümlədən şahmat biliklərinin kamilləşdirilməsi də istisna deyildir. Dərslərdə məşqçi tədris prosesinin elə qurub aparmalıdır ki, o şahmatçılarda güclü xarakterliyi və mübarizlik

keyfiyyətlərini yaradıb, inkişaf etdirsin. Bu keyfiyyətlərini isə təkcə şahmat yarışlarında deyil, həmçinin təhsildə, eləcədə həyatda onun üçün çox lazımdır.

Dərslərin mütəşəkkilliyi, dərnyə yazılanların dərse davamiyyəti, nizam intizamlısı çox vacibdir. Məşqçinin pedoqoji ustalığı və özünə qarşı tələbkarlığı şahmat dərslərinin tərbiyəedici xarakter daşınmasına birbaşa təsir edən amillərdir.

*Tədris proqramlarının əhəmiyyəti.
Mövcud dərş proqramlarının qısa şərhi.*

Əvvəllər adətən şahmatın tədrisi prosesi müəllim-şagird münasibətlərini əhatə edirdi. Burada müəllim rolunu adətən şahmatçılar icra edərtilər, çox vaxt onlar özləri şahmatı öz-özlərinə öyrənmişdilər və ya yaxın qohumlardan biri onları öyrətmiş və heç bir xüsusi pedoqoji təhsil sahibi deyildirlər. Təbi ki, onlarda bu işi bildikləri kimi çox vaxt systemsiz və dağınıq formada icra edirdilər. Bu dövrdə, bir qayda olaraq, şagirdlər onların özlərinin ixtiyarına tapşırılmışlar. Hər şey onların işgüzarlığından, istedadından, düşükləri muhitdən, inadkarlıqlarından asılı idi. Yəni bir növü şagirdlər - öz-özünə öyrənirdilər.

Bu günsə şahmatın tədrisi bir çox ölkələrdə Gürcüstan, Türkiyədə tam olaraq, ABŞ, Kanada, Almaniya, Rusiyanın bəzi vilayətləri və s. məktəb sisteminə daxil edilmişdir. Digər yüzdən çox ölkədə isə xüsusi şahmat məktəbləri fəaliyyət göstərir. Burada isə köhnə çalışma sistemi ilə yanaşı (müəllim-şagird, fərdi) qruplarla iş üsulu-metodu inkişaf edir. Bu isə məktəb

sistemində qruplarla işləyərkən istifadə olunan metodikaya uyğun bir metodiki təlimatın zəruriliyini aktual edir. Bu istiqamətdə son zamanlar FİDE özüdə müəyyən işlər görməyə başlayıb. Məsələn: son dövrlərdə FİDE özünün nəzdində uşaq komissiyası yaradaraq bu sahədəki proseslərə təsir etmək üçün səylərini artırır. Hətta Golenişevin proqramı əsasında (xüsusəndə 1 cildin əsasında) ingilis dilində bir proqram çap edilib kəsib (3 dünya) dövlətlərin federasiyalarına paylanmışdır.

Şahmatın tədrisi prosesində əsasən müxtəlif yaş qruplarına aid məktəblilər (az yaşlılardan yuxarı yaşadək) iştirak edirlər. Bu yaşda isə uşaqların beyni hər bir yeni fikrə, biliyə qarşı çox həssas olurlar. Onların əqli cəhətdən yükləndirilməsi zamanı çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Bu məşqlər həm məzmunca, həm də həcmcə düşünülmüş, hesablanmış və əməli nöqtəyi-nəzərdən sınaqdan çıxmış olmalıdır. Şagirdləri abstrakt anlayışlarla müxtəlif kitablardan yığılmış hər bir qeyri-adi fikrlə yükləyib yormamağa çalışmaq lazımdır. Məhz buna görə də bu vacib işdə, yəni şahmatın tədrisində digər bilik sahələrin tədrisi zamanı müəyyən edilmiş pedoqoji normalara riayət edildiyi kimi bir normativ sistemin hazırlanıb tətbiq edilməsinin çoxdan zamanı çatıb. Bu isə digər tədris sahələrində olduğu kimi dərslər proqramlarını və ona riayət edilməsini, sinif jurnalının və hər bir şagirdin dərslər davranışına dair gündəliyin aparılmasını və orada lazımi qeydlərin vaxtlı-vaxtında edilməsini və s... bu kimi xarakterik atributların icrasını ortaya qoyur.

Şahmatın məktəblərdə (ümumiyyətlə qruplarda) tədrisinə yaxın keçmişdə başlanmasına baxmayaraq bu

cür tədris proqramları artıq 40 ilə yaxındır ki, mövcuddur. Bu fəsil onlardan ən məşhurlarının şərhini əhatə edir. Qolenisev, Roxlin, Kostev proqramları ilə biz ayrıca geniş (müəyyən mənada demək olar tam olaraq) tanış olacağıq. Digərləri haqda isə qısa, yalnız onların əsas xarakterik xüsusiyyətləri nöqtəyindən söhbət açacağıq. İndi keçək bu hazırlanıb ictimaiyyətin diqqətinə təklif edilmiş proqramların şərhinə.

Qrossmeysterlərlə birgə

Bu üsul haqda detallarla yazılmasa da məşhur «Qrossmeysterlərlə birgə» kitabını oxuduqda bu metodun çox hissəsinə bələd olmaq olar.

Bu üsul indi çox məşhurdur. Bəzən ona «xallı (mükafatlı) şahmat»da deyirlər. Burada məşqçi-müəllim müəyyən xarakterli (mövzular, texniki fəndlər, debütlər və s. üzrə bölünmüş) diaqramlar seçib toplayır və onları şagirdlərinə verirlər və həllin səviyyəsinə görə onları xallarla mükafatlandırırırlar. Təbii, debüt üzərində işləyərkən bu metodun təsirliliyi çətin ki, əhəmiyyətli səviyyədə olsun. Amma, mittelşpili, sonluğu öyrənərkən, həmçinin kombinasiya texnikası üzərində işləyərkən, müəyyən dövrü hazırlıqdan sonra idmançının hansı səviyyədə, formada olmasını ayırd etmək üçün nəzarətli testlər keçirərkən bu sistem əvəzsizdir. Məlum olduğu kimi şahmat oyunu ilk gedişdən son gedişədək davam edən ideyalar mübarizəsini özündə əks edən bir mübarizədir.

Qort+Yansa və ya test üsulunun digər çatışmayan cəhəti kimi bu mübarizənin tam xarakterini deyil, yalnız bir və ya bir neçə epizodunu əhatə etməsidir. 1971-ci ildə Çexoslovakiyada çıxan «Metodiki bulle-ten»in №5 nömrəsində V.Yansa çap etdirdiyi «Şahmat qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi (müəyyənləşdirilməsi) üçün testlər» adlı məqalədə bu metodun, hətta şagirdlərin şahmat istedadlarının müəyyən edilməsi üçün də yararlı olduğu iddia edilir. Amma, bu metodun böyük üstünlüyü və yararlılığında var. Demək olar ki, bütün məşqçilər bu usula qisməndə olsa muraciət edirlər. Məsələn, elə təkcə onu demək kifayətdir ki, etüdlərin tapşırıq kimi verilməsi bütün məşqçilərin arsenalında var.

Zak V. Q.

Məşhur Leningrad (indiki Sank-Peterburq) pionerlər evində uzun illər (1946-1986) məşqçi işləmiş Zak V.Q. Sovet dövrünün ən məşhur məşqçilərindən biridir. V.Korçnoy, B.Spasski, A.Koçiev, L.Volpert və s. kimi böyük şahmatçılar şahmatda ilk addımlarını onun rəhbərliy altında atmışlar. V.Q.Zak qruplarda dərslər keçməyə başlayan və onun teoriyasına və praktikasına dərinlən bələd olan az saylı şəxsiyyətlərdən biri idi. O öz fikirlərini «M.Lasker», «Böyüklər üçün kiçiklər haqda», «Mən şahmat oynayıram», «Tərəqqi (inkişaf) etmənin yolları», (bütün kitablar rus dilindədir) kitablarında şahmat ictimaiyyəti ilə bölüşür.

O proqram üzrə qruplarda dərslərin tərəfdarı idi. Onun işlərindən asanlıqla görmək olar ki, bu dərslərdə o pedaqogikanın, didaktikanın prinsiplərinə

əsaslanırdı. Amma, onun xüsusi müəllim fəndlərinin olduğu da işlərindən aydın görünür. Məsələn, o uşaqlara «ara» gedişlər olan, taktiki həll tələb edən mövqelər verib bu «ara» gedişləri tapmaq qabiliyyətinə görə onların istedadının səviyyəsini, xarakterini, meylini müəyyən edirdi. Onun aşağı yaş qruplarının təşkili zamanı şagirdlərin sayı haqda da qəti fikirləri vardı. Aşağı yaş qruplarında 10-12 (nadir hallarda 14), yuxarı yaş qruplarında 8-10 və 6-8-ə endirməyi məsləhət edirdi. Məsləhət edirdi ki, şagirdlər arasında 2 yaşdan çox fərq müvafiq deyil. O, qrupları yaşa görə bölürdü 8-10, 10-12, 12-14 və s.

Qiyabi məktəblər

Təxminən XX əsrin ortalarında məktəblərdə, özfəaliyyət dərəcələrində, yaradıcılıq saraylarında və s. şahmatın qruplarda tədrisinə başlanıldı və məktəblər 3-4 illik dövrü əhatə edən proqramlara əsasən fəaliyyət göstərirdilər. Bu məktəblərdə şahmatı oynama qaydaları öyrədilirdi, onun təməlini təşkil edən biliklər (vəziyyətin qiymətləndirilməsi, hesablama texnikası, standart sonluq mövqeləri və s.) haqdakı anlayışlara dair ilkin məlumatlar verirdilər. Həmçinin şahmatçının idmançı olduğu ona izah olunurdu və turnir qaydaları ilə tanış edilirdi. Ən başlıcası isə sonda şagirdlərə öyrədilirdi necə təkbəşinə (müstəqil) olaraq öz işini qura bilər, bu çətin işin üsulları öyrədilirdi (Bunlar haqda biz gələcəkdə geniş danışacağıq). Sonradan isə bu məktəbi bitirən şahmatçı özünün inkişaf etdirmə yollarını tapıb öz üzərində təkbəşinə çalışmalı idi. İndi haqqında danışacağımız qiyabi məktəblər bu «ilkın şahmat məkəbini» bitirib və özünün istedadlılığını bir çox şahmat yarışlarında təsbitləmiş gənc şahmatçılarla işləmək, onları diqqətsiz qoymamaq üçün yaradıldı. Bu məktəbin və ya bu cür təhsil sisteminin banisi M.M.Botvinnik idi. Bu məktəblər il boyu fəaliyyətdə olmurdu. Rəhbər-məşqçinin nəzərində seçilmiş 6-8 (bəzən daha çox) oyunçu-şagird və müəllim-məşqçi il ərzində 2-3 dəfə 10-15 günlüyə bir istirahət ocağında, pansionatda (çox vaxt istirahət yerlərində) sesiyaya yığılardılar. Sesiya onlara müxtəlif mövzularda (bəzən hətta məşqçinin özü yox, onun dəvət etdiyi digər mütəxəssis) mühazirələr oxunurdu. Onların sualları dinlənilib, cavablandırılırdı və onların oyunlarına

baxılırdı, tövsiyələr verilirdi. Sonra onların hər biri üçün növbəti sessiyayadək fərdi iş planı təqdim olunurdu və müəllim və şagirdlər növbəti sessiyayadək ayrılırdılar. Bu məktəblər sovet dövründə yarandı M.Botvinnik, L.Poluqayevski, A.Pançenko-Y.Svesnikov, Q.Kasparov, A.Karpov məktəblərini sadalaya bilərik. Amma Sovet dövləti dağıldıqdan sonra məlum oldu ki, bu cür məktəblər heç də ucuz bir tədbir deyil və maliyyə lazımdır.

Bir müddət Q.Kasparov sponsorlar hesabına məktəbini inkişaf etdirdi sonra buraxdı. Sonra M.Dvoretzki bir müddət sponsorlar hesabına və ya şagirdlərin valideynləri hesabına öz məktəbinin fəaliyyətini canlandırma bildi. Amma, bu da qısa müddətli oldu. Məlum oldu ki, bu cür həcmli işləri bir nəfər görə bilməz. Ya dövlət səviyyəsində, ya böyük şirkət səviyyəsində kömək lazımdır. Son zamanlar bu iş Avropada yenidən bərpa olunur. Rusiya, Türkiyə, Yunanıstan, İsrail, və s. kimi ölkələrdə şahmat federasiyası ildə bir neçə dəfə şahmatçılar üçün təlim-məşq toplantıları təşkil edir və burada dərs vermək üçün özlərinin qabaqcıl məşqçilərini və xarici ölkələrdən mütəxəsislər dəvət olunurlar. Fransa, Almaniya, İspaniya kimi ölkələrdə bu işi məşhur klublar öz üzvləri, tərəfdarları üçün (məsələn, Fransada NAO, Nansi; Almaniya «Bayer» və s.) təşkil edirlər. Son dövrlər klub şahmatının inkişaf etməsi ilə əlaqədar olaraq bu sistem ehtimal var ki, yenidən dirçəlsin.

Y.Q. Roxlin

I proqramın müəllifi Roxlin Yakov Qerosimoviç idi. Düşünürəm burada müəllif haqda bir neçə söz demək yerinə düşərdi. Roxlin Y.Q. sovet dövrünün məşhur məşqçilərindən idi. 1946-58-ci illərdə Rusiya Federasiyasının idman komitəsində dövlət məşqçisi vəzifəsində çalışmışdır. Beynəlxalq dərəcəli hakim, yarışma üzrə beynəlxalq usta və Sovet ittifaqı idman ustası kimi rütbələrin sahibi idi. 2 dəfə (1927 və 1929) SSRİ çempionatının finalında iştirak etmişdir. Bütün bunlarla yanaşı o idman (xüsusən şahmat) pedaqogikası sahəsində görkəmli alimlərdən biri idi. Pedaqoji elmlər namizədi və P.Lesqaft adına Leninqrad Bədən Tərbiyəsi və İdman İnstitutunun dosenti idi. V.Alatortsev, V.Raqozin ilə birgə SSRİ-də institutda ilk şahmat kafedrasının (Leninqrad (*indiki Sank-Peterburq*) P.Lesqaft adına İdman və Bədən Tərbiyəsi İnstitutunda) yaradıcısıdır. 10-dan çox kitabın müəllifidir.

Bizim burada oxucuların diqqətinə çatdıracağımız proqram 1977-ci ildə çap olunmuş «Gənc şahmatçı» kitabından götürülüb. Bu proqram həmin dövrdə ümumtəhsil məktəbləri və pionerlər sarayında fəaliyyət göstərən şahmat dərnəklərinin aparıcıları üçün metodiki proqram vəsaiti kimi nəzərdə tutulmuşdur. Şahmat üzrə 3-illik dövr üçün nəzərdə tutulmuş bu məşğələlər proqramı o dövrdə SSRİ maarif nazirliyinin baş məktəblər idarəsinin təsdiq etdiyi standart proqrama tam uyğun olaraq hazırlanmışdır. SSRİ şahmat federasiyası və baş məktəblər idarəsi tərəfindən bəyənilmişdir.

Proqramın özünün sizin diqqətinizə çatdırmaqdan əvvəl onun bəzi xüsusiyyətləri və ondan necə istifadə etmək qaydaları haqda bir neçə məqam ilə tanış olaq.

Yeni fəaliyyətə başlayan məşqçi-müəllimi belə bir sualın maraqlandırılması təbiidir: – Mən gəldim məktəbə, hələlik orada şahmat dərniyi, qrupu heç nə yoxdur, mən işi sıfırdan necə başlayım? –Roxlin bu suala cavab axtararkən ilk dövrlərdə məktəbdə ayda bir dəfə aşağıdakı tip qruplar üçün tədbirlər təşkil edərək bu yolla uşaqları cəlb etməyi tövsiyyə edir. Uşaqlarda maraq oyatdıqdan sonra isə bu tədbirləri ayda iki dəfə də etmək olar. Yaxşı olardı ki, şahmata bələd olan məktəbin müəllimlərindən biri bu işin təşkilini himayədarlığa götürərdi.

A) Başlanğıc qruplar – Hələ şahmatı oynamağı bacarmayan, amma maraqlananlar üçün. Burada hədəf şagirdlərə şahmat oyununun əsas oyun qaydalarını öyrətməkdir.

B) İnkişaf qrupları – Şahmat nəzəriyyəsinin elementar (sadə) prinsipləri ilə tanış və yarışlarda iştirak təcrübəsi olanlar üçün .

C) Qarışıq turnirlər keçirmək. Burada yeni başlayan həvəskarlar və dərəcəli şahmatçılar birlikdə çıxış edirlər. Həmçinin oyun üçün verilmiş vaxt adi reqlamentdən azaldılmış olur.

Ç) 10 -15 nəfərə qarşı keçirilən eyni vaxta oyun seansları.

Bunu keçirmək üçün məktəbin dərəcəli, aparıcı şahmatçılarından birini yaxud da hansısa ustalardan birini dəvət etməli.

D) Şahmat gecələri keçirməli; Burada son şahmat-idman dünyasındakı xəbərlər (ölkə çempionatında,

beynəlxalq turnirlərdə) qrossmeysterlər və ustaların naliyyətləri onların nəticələri və yaxşı oyunları haqda söhbət açılır.

SSRİ maarif nazirliyinin baş məktəblər idarəsinin təsdiq etdiyi 3 illik şahmat üzrə tipik məşğələlər proqramında illər üzrə tədris məşğələlərinin saatları belə bölünüb:

I il –144 saat (nəzəriyyə 64, təcrübə 80);

II il –144 saat (nəzəriyyə 84, təcrübə 60);

III il –216 saat (nəzəriyyə 136, təcrübə 80)

Dərslər xüsusi cədvəl üzrə I və II ildə həftədə 2 dəfə keçirilir və hər dərs 2 saat davam edir. III ildə isə həmçinin həftədə 2 dəfə dərslər keçirilir, amma dərs 3 saat davam edir. Bu proqramın yerinə yetirilməsi və əlavə təsnifat yarışlarındakı çıxışlar bir qayda olaraq IV, III və II dərəcəli gənc şahmatçılar yetişdirməyə imkan verir. Bu gənc şahmatçılar nəzəri biliklərə və idman yarışlarında iştirak etmək təcrübəsinə malik olurlar, həmçinin şahmat ədəbiyyatı ilə müstəqil (fərdi) işləməyi bacarırlar.

Hər bir ilin sonunda şagirdlər test-imtahan verirlər. Həmçinin onlar üçün xüsusi yarışlarda iştirak etmək imkanı verilir ki, onlar növbəti idman dərəcəsini almaq üçün nəzərdə tutulmuş normativi yerinə yetirmək imkanına malik olsunlar. Nəzərə almalı ki, bu saatlara və mövzulara bölünmüş 3 illik proqram formal olaraq qəbul edilməməli, məşqçi bu prosesə yaradıcı yanaşmalıdır. Belə ki, zaman keçdikcə həyat dəyişir və inkişaf edir hər dövrün şahmatının öz qəhrəmanları var. Odur ki, nümunələrin yeniləri ilə əvəz olunması pedaqogika, psixologiya, didaktika və s. kimi əlaqəli elmlərdəki inkişafı izləyib onların tətbiq edilməsi kimi

vacib məsələlər müəllim-məşqçinin diqqətindən yayınmamalıdır. Həmçinin iş prosesində bir müddətdən sonra qrupda geridə qalanlar fəal liderlər olur. Geridə qalanları diqqətdən kənar qoymaq düzgün deyil. Məşqçi onlar üçün əlavə vaxt ayırmalı səviyyələrinə uyğun və müvafiq tapşırıqlar verməlidir. Yəni dərslərin planlaşdırılması qrupun yaş, ümumi inkişaf səviyyələrini nəzərə almaq lazımdır.

Burada əsas prinsiplərdən biri-dərs proqramının bütövlüyü və ardıcılığı qorunmaqla və şagirdlərin tələbatlarına, qabiliyyətlərinə uyğun olmaq şərti ilə məşqçi dərs materialının tədrisi prosesində fərdi yanaşma hüququna malikdir.

Adətən aşağı yaşlılar (8-10) şahmatla sadəcə maraqlanırlar onlara fərdi yanaşma və müxtəlif şahmata dair maraqlı tarixi əhvalatlar və s. kimi üsullarla onlarda şahmata sevgi oyatmaq olar. 10-12 yaşlı uşaqlar üçün xarakterikdir analiz etməyə sövq, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün inadkarlıq, dözümlülük və s. kimi xüsusiyyətlər. Yuxarı yaş qruplarındakı şahmatçılara isə differensivləşdirilmiş münasibət tələb olunur. Belə ki, onlarda özünü göstərmək, irəli getmək, yoldaşından geri qalmamaq, turnirlərdə fəal iştirak kimi istəklər oyanmışdır. Bunları söndürməmək üçün ehtiyatla və tarazlı, ölçülmüş şəkildə onların suallarını cavablandırılmalı.

Həmçinin bir çox vacib məsələnidə xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məsələn: ümumtəhsil məktəbində şahmat üzrə iş planı və məktəbdənkənar əlavə müəsisələrdə (xüsusi şahmat məktəbləri, dərnekleri) olan iş planı fərqli olurlar. Məktəblərdə bildiyimiz kimi kütləvi-təhsil sisteminin müxtəlif formaları bəzən bir-

biri ilə sintez, bəzən isə spesifik şəkildə tətbiq edilir. Məktəb sistemində şahmat adi fənlərdən biri, özündə birinci dərəcəli olmayan, kimi çıxış edirsə, məktəbdənkənar dərəcədə isə əksinə şahmat aparıcı fəndir. Burada, dərəcəli gənc şahmatçıların sistemli şəkildə hazırlaşdırılması işi gedir. Pilləli şəkildə sağlam rəqabətin hökm sürdüyü mühit yaradılır. Bu gənc qabiliyyətli şagirdlərin içindən birinci dərəcəlilər yetişirlər. Sonra bu dərəcəli şahmatçıların arasında öz növbəsində yaranan rəqabətin nəticəsində ustalar və onların içində mövcud olan mühitdəki rəqabət ab-havası qrossmeysterlərin yetişməsinə imkan yaradır. Məhz onların arasındakı, sözün yaxşı mənasında yaranan (yada ağıllı şəkildə yaradılmış) rəqabət onların içindən dünya çempionları və ya o səviyyədə oyunçuların yetişməsinə şərait yaradır.

İndi isə şahmat dərəcəyi üçün lazım olan təhcizat bazası haqda bir neçə kəlmə deyək:

Bir şahmat dərəcəsinin fəaliyyət göstərə bilməsi üçün aşağıdakı ləvazimatlar və şərait lazımdır.

- Turnir zalı və sinif otağı (və ya otaqları olan bir yer);

- 20 şahmat stolu;

- 25 ədəd turnir oyunları üçün şahmat dəsti və 10 ədəd kiçildilmiş formatda şahmat dəsti (yüngül oyun üçün);

-15 şahmat saati;

- 3 maqnit fiqurları ilə dərs nümayiş taxtası (90x90 sm);

- turnir cədvəllərini, məlumatları (elanları), şahmat bulletinlərini, divar qəzetini asmaq üçün divar lövhəsi;

- Dünya çempionlarının və qabaqcıl məşhur grossmeysterlərin əkslərinin qalereyası;

- Şahmat ədəbiyyatı və inventarını saxlamaq üçün şkaflar. Kitabların arasında müasir metodiki vəsaitlər; dahi şahmatçıların oyunlarının toplumu, debüt və endşpilə dair məlumat mənbələri, dərsliklər, həmçinin dövrü (cari) mətbuatın dərcələrindən nümunələr («64» jurnalı, «New chess», «informer», «Şax», «Peterburqskiy vestnik» və s.) olmalıdır;

- Oyunları yazmaq üçün çap edilmiş blanklar, yazı məlumatları və digər şeylər;

- Həmçinin sinifin yaxşı işıqlandırılması və gigiyenik şərait böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əgər dərnək elə böyük deyilsə onda (10 şahmat stolu, 15 dəst şahmat, 8 şahmat saati, 1 nümayiş taxtası, minimum şahmat kitabxanaçılığı (yəni mümkün qədər kitab və materialların miqdarını minimuma endirməklə), oyunlar yazmaq üçün blanklar, turnir cədvəlləri və s. ilə də kifayətlənmək olar.

Y.Q.Roxlin öz proqramı haqda belə yazır: «Bu təlimatda şahmat oyununun mərhələləri, onların nəzəri əsasları bizim tərəfimizdən aşağıdakı ardıcılıqla öyrənilir: endşpil, mittelspil, debüt və bununla yanaşı onların oyundakı qarşılıqlı əlaqəliyi bu bütün tədris boyuncadır. Tədris edilən mövzuların konkret və dəqiq izahı üçün məşqçi bacarıqla seçilmiş materialdan (qrup üzvlərinin hazırlıq səviyyəsinə müvafiq olaraq) nümunələrdən istifadə etməlidir hansı ki, bizim nümunə kimi verdiyimiz ilyustrasiyalardan asılı olmayaraq kifayət miqdarda olmalıdır». /əd.№5.səh.16/

Müəllif bu proqramın metodiki quruluşunun 2 üsulunun olduğunu xüsusi vurğulayır: xətti və qarışıq. Bu üsullar (metodlar) arasındakı fərqlər təkcə nəzəri materialın məzmununda deyil (o əslində bütün labüd bilikləri əhatə etməlidir), həmçinin onun mövzular və bölmələr üzrə uyğun (müvafiq) olaraq paylanmasıdır.

- Xətti üsulda dərsə aid olan material müəyyən edilmiş proqram üzrə tədricən genişləndirilir və mürəkkəbləşdirilərək axıra çatdırılır. Bu üsul öz sturukturuna görə bir qədər orta məktəbdə xarici dili öyrənməyi xatırladır.

- Qarışıq üsulda şahmat oyununun 3 (endşpil, mittelspil, debüt) mərhələsi, ikinci tədris ilindən başlayaraq mexaniki olaraq ard-arda deyil hissələrlə, inkişafda öyrənilir. Bu da dərsləri daha rəngarəng və maraqlı edir. Eyni mövzuya bir çox yerdə (məs: endşpildə və ya mittelspildə, debütdə) rast gəlinə bilər. Burada həmçinin onun məzmunu əməli oyunlar, etüdlər, tapşırıqlar, çalışmalarla daha da dolğunlaşdırılır. Bəzi hallarda hətta proqram üzrə irəli getmə dayandırılır və geriyyə qayıdılır ki, onlar daha dərinliklə öyrənilsin. Bu bir növ məktəb tədris kursunda tarix elminin öyrənilməsinə bənzəyir.

Xətti və qarışıq tədris üsullarının əyani formada aydın olması üçün Roxlin aşağıdakı sxematik nümunəni verir.

Xətti tədris üsulu: Mövzu. Top Sonluqları.

Məşğələ A. Top və piyada topa qarşı (ümumi qeydlər). Zəif tərəfin şahını kəsmə metodu. Piyadanın 7-ci xətdə olmasının təhlükə və üstünlükləri. Heç-heçə uğrunda mübarizə. Filidor mövqeyi.

Nümunələr.

Məşğələ B. Top və piyada (kənar və mərkəz) topa qarşı. Şah taxtanın ayrı-ayrı müxtəlif yerlərində olarkən.

Məşğələ C. Top və 2 piyada topa qarşı. Qələbə qazanmaq üsulları. Heç-heçə halları.

Məşğələ Ç. Top və 2 piyada top və piyadaya qarşı.

Məşğələ D. Top və 2 piyada top və 2 piyadaya (ayrı-ayrı cinahlarda) qarşı.

Məşğələ E. Çoxpiyadalı top sonluqları (aralanmış və əlaqəli piyadalar olanda).

II. Qarışıq tədris üsulu

1-ci qarışıq

Məşğələ A. Top və piyada topa qarşı. Zəif tərəfin şahını kəsmə metodu.

Məşğələ B. Top və 2 piyada topa qarşı. Şahların müxtəlif cür mövqələrdə dayandığı hallar, hansı ki, qələbəyə və ya heç-heçəyə şərait yaradır.

Məşğələ C. Mittelspil mövqe və kombinasiyaları. Güclü və zəif xanalar. Nümunələr.

Məşğələ Ç. Fiqurun nisbi gücü. Variant, kombinasiya, qurban.

Məşğələ D. Şahmat oyununun başlanğıcı. Təşəbbüs uğrunda mübarizə. Mərkəz və cinahlar.

Məşğələ E. Debüt və onun xarakteristikası. Debütün əsas problemləri. Debütlərin təsnifatı. Əsl (ciddi, həqiqi) və ötəri (aldadıcı, yalan, çaşdırıcı) təhdidlər.

2-ci qarışıq

Məşğələ A, B. Top və 2 piyada top və piyadaya qarşı. Xarakterik sonluqlar, etüdlər.

Məşğələ C.Ç. Mövqe və kombinasiya. Şah mərkəzdə. Hücüm və müdafiə.

Məşğələ D.E. İspan oyununun əsas variantı.
(1e4.e5.2Af3.Ac6.3Fb5-a64.Fa4.Af6)

3-cü qarışıq

Burada dərnək üzvlərinin diqqətinə yenidən təkrarən artıq qismən öyrədilmiş mövzular, amma bir qədər mürəkkəb formada çatdırılır. Burada isə analizin və müstəqil düşünmək qabiliyyətlərinin rolu xüsusi dolğunluqla ortaya qoyulur. /əd.№5.səh.17/.

Proqramda I il üçün 38 əməli (təcrübəvi) və nəzəri məşğələ, II il üçün 2 qarışıq üsulu üzrə bölünmüş 19 məşğələ və III il üçün isə 2 qarışıq üsul üzrə bölünmüş 26 məşğələ nəzərdə tutulub.

Hər bir mövzu üçün saatların sayı bu öyrənilən mövzunun (materialın) həcmindən mürəkkəbliyindən və bu mövzunun necə yadda qalması, dərk edilməsindən asılı olaraq müəyyən edilmişdir.

Birinci ildə tədris üçün təxminən bütün mövzular 2 saatlıq məşğələlərə bölünüb. Amma II və III tədris illərində mövzular mürəkkəbləşdiyi üçün onlara ayrılmış saatlar 4-16 saat arasına təsadüf edir.

Bu bölgələr təbii şərtidir. Auditoriyadakı şagirdlərin sayını və onların mövzunun məzmununu necə dərk etməsini nəzərə alaraq hər bir məşqçi ayrı-ayrı mövzulara dair bölgüləri öz şəxsi təşəbbüsü ilə dəyişdirə bilər (ümumi proqram saatlarına xələl gətirmədən). Eyni zamanda əməli məşğələlər nəzəri məşğələlərin məntiqi davamı olmalıdır. Onlar bir-birini tamamlamalıdır. Həmçinin gənc şahmatçıların müstəqil yaradıcı işləri (məsləhətli oyun, yoxlama tapşırıqlar, seanslar, referat, oyun analizi, variant əzbərləmə, analiz və s.) məşqçi tərəfindən elə təşkil olunmalıdır ki, onlar nəzəri məşğələlərdəki

öyrənilənləri əyani şəkildə nəinki təkrar edə bilsinlər, hətta daha da zənginləşdirsinlər. Yəni onlarda yaradıcılıq aşılınsın.

SSRİ maarif nazirliyinin baş məktəblər idarəsi tərəfindən təsdiq edilmiş bu 3 illik tədris planı qısaltılmış yazılı formada verilmişdir. Burada öyrədilən mövzuya dair hərtərəfli detalları ilə analitik material verilməyib. Amma, bu cür materialın toplanması hər bir təcrübəli müəllimin gücü daxilindədir və onun tərtib edilməsi böyük zəhmət tələb etmir. Məşqçi üçün ümumi istiqamət verici materiallar kimi nümunəvi metodiki işlər, dərəcə dair göstərilən oyunları (etüdləri, mövqeləri) necə seçmək üsulları, lazımi ədəbiyyatlar və s. verilmişdir.

Həmçinin xüsusi vurğulanır ki, gənc şahmatçılar təsnifat turnirlərində, matçlarda və s. yarışlarda iştirak edərkən müəllim-məşqçinin nəzarəti (müşahidəsi) altında olmalıdırlar. Belə olan halda məşqçi onların səhvlərini, çatışmayan cəhətlərini yerindəcə görüb və onların vaxtında oradan qaldırılması üçün tapşırıqlar verir.

Eyni zamanda illik fərdi məşğələ planı tərtib edərkən məşqçi xüsusi saatlar nəzərdə tutmalıdır ki, bütün tsikl boyu dərnək üzvləri fiziki idman məşqləri ilə məşğul olsunlar. Fiziki hazırlığı nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

V.E.Qolenişev

Şahmat dünyasında ən məşhur və ədalət naminə ən yaxşılarından biri olan bu proqramı Rusiya Federasiyasının əməkdar məşqçisi və SSRİ idman ustası V.Qolenişev (1932-1973) tərtib etmişdir.

Bu proqram 3 ililk dövrü əhatə edən hazırlıq prosesini nəzərdə tutur. Əsasən uşaq-gənclər idman məktəbləri, şahmat dərnekləri üçün nəzərdə tutulub. 3 kitabdan ibarətdir. Bu proqram I ildə şagirdlərə şahmatın ilkin biliklərini öyrədib, onları IV-III dərəcə səviyyəsinə, II ildə II, III ildə isə I dərəcə səviyyəsinə gətirib çıxarmağı qarşısına məqsəd qoyur. Bu dərş proqramı ildə 300 saat ərzində 75 məşğələ üçün (həftədə 2 məşğələ və hər məşğələ 4 saat olmaq şərti ilə) nəzərdə tutulub.

Məşğələnin quruluşu: ev tapşırıqlarının yoxlanılması, nəzəri materialın izahı, yeni ev tapşırıqlarının verilməsi və dərşin sonunda əməli hissə (yüngül oyunlar, təsnifat yarışları, oyunun mütləq yazılması ilə eyni vaxtda oyun seansı, bir oyun və ya mövqenin analizi və s.). I il üçün dərşin nəzəri hissəsinin 20-30 dəqiqə olmasını, II və III il üçün isə 45 dəqiqədən az olmaması tövsiyyə edilir. Kombinasıya həlli üzrə müsabiqələrin dövrünü isə 1 saatadək uzatmaq olar.

Həmçinin müəllif proqramın sonunda istifadə olunan ədəbiyyatın siyahısını, həm də hər mövzudan sonra çoxlu sayda əlavə oxuma üçün materialın adını çəkib onların oxunulmasını təkidlə tövsiyə edir. Burada həm kitablar və onların ayrı-ayrı hissələrinə, həmçinin dövrü mətbuatda (jurnallarda, qəzetərdə) olan məqalələrdə istinadlar var ki, bunların çoxu ilə tanışlıq təkcə şagirdlər üçün deyil, həmçinin məşqçilər və hətta artıq müəyyən təsnifat səviyyəsi olan şahmatçılar üçün belə faydalıdır.

Proqramlar xüsusəndə II və III il üçün nəzərdə tutulanlar böyük bölmələrə (məs: II il «taktika», «strategiya», «sonluqlar», «qeyri-bərabər maddi

münasibət olan mövqelərdə mübarizə» və s.) bölünüb. Bu böləmələrin girişində verilmiş materialı necə tədris etmək üçün metodiki tövsiyyələr var. Biz yeri gəldikcə bu tövsiyyələrində üstündə dayanacayıq. (Məs: «mövqenin qiymətləndirilməsi», «hesablama texnikasına necə yiyələnmək», «müsabiqə-məsələ həllini necə təşkil etməyə dair və s.). Hər ilin sonunda şagirdlər təsnifat yarışlarında iştirak edib, yeni dərəcə ala bilmək imkanına malik olmalıdırlar.

I ilin dərslər planının şərhinə keçməzdən qabaq müəllif bir neçə tövsiyyəni xüsusi vurğulayır:

- Dərsləri birbaşa şahmat tarixindən söhbətlə başlamaq məqsədəuyğun deyil. Tarixi məlumatlar onlara nəzəri materiallar öyrənilməsi prosesində verilməli. Məs: «Həmişə yaşıl» oyunlarla şagirdləri tanış edərkən Andersen haqda söhbət açmalı (onun həyatı, yaradıcılığı, sənəti, şahmat tarixində yeri və s.).

- Şagirdlər IV idman dərəcəsinə malik olduqdan sonra öz oyunlarını yazmalıdırlar.

- Bir dərstdə oynanılmış bütün oyunları təhlil etmək mümkün deyil, odur ki, müəllim oyunlara nəzarət edib, ibratamiz oyunları seçib onların üstündə dayanmalıdır.

- Tapşırıqlar və misallar seçilərkən oynamağı yeni öyrənməyə başlayanların hazırlıq səviyyələri nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün taktika üzrə, ayrı-ayrı məşğələləri müsabiqə formasında keçirmək olar. Çətin və asan məsələlər bir-birini əvəz edə bilər (1-2 həftə sadə misallar və arada mürəkkəb);

- «Şahmat oyununun sadə anlayışları», «taktika», mövzularından sonra «sonluqlar» mövzusu ilə müəllif

şagirdləri şahmatın sonluq hissəsinə aid olan labüd sadə bilgilərlə tanış edir:

- I ilin sonlarına yaxın müəllif tövsiyə edir ki, strategiya haqda çox cüzi bir anlayış verilsin. 75 məşğələdən 5-ni (66-70) strateji suallara: mövqenin qiymətləndirilməsi, piyada quruluşunun vacibliyi, plan və s. anlayışlara həsr edir. Xüsusi qeyd edilir ki, «çox zaman gedışlər təhlükə yaratmaq, yaxud bu təhlükələri dəf etmək məqsədi ilə deyil, mövqeni gücləndirmək məqsədilə oynanılır».

- İlin son 5 məşğələsini müəllif debütlərə həsr edir. Burada «çılpaq» variantların əzbərlənməsi tövsiyyə olunmur. Debüt nəzəriyyəsini canlı material-görüşlər üzərində öyrənməli.

- Məşqçi bu oyunların seçilməsində şagirdə yaxından kömək etməlidir. «Şagirdin dəftərinə yazılmış və diqqətlə araşdırılmış az miqdarda yaxşı oyunlar, üstəgəl debüt prinsiplərinin başa düşülməsi hər hansı sadə sistemi müvəffəqiyyətlə öyrənməyə imkan verir». Təhlil olunan bu metod ona görə məqsədəuyğundur ki, debüt mərhələsi mitelşpildən ayrılıqda götürülmür. Toplanmış material şagirdin öz görüşləri ilə zənginləşdirilməlidir.

I İL ÜÇÜN TƏDRİS PLANI

№	MÖVZULAR	məşğələrin sayı	Cəmi
1.	I bölmə: Şahmat oyunu haqda sadə anlayışlar		18
	Qısa tarixi anlayış. Şahmat taxtası və fiqurlar. Oyunun şərtlərini müəyyənləşdirən qaydalar.		1
2.	Şahmatın notasiyası (yazılışı)		1
3.	Mürəkkəb qaydalar:		3
	3 a) Piyadanın çevrilməsi	1	
	3 b) Anpassan (Piyadanın keçiddə vurulması)	1	
	3 c) Qalaqurma	1	
4.	Fiqurların və piyadaların qiyməti		1
5.	Heç-heçənin formaları (bəzi halları)		1
6.	Ağır fiqurlarla mat:		2
	6 a) Topla mat. 2 topla mat	1	
	6 b) Vəzirlə mat.	1	
7.	Mat mövzusunda çalışmalar		1
8.	Oyunu necə başlamalı?		2
	8 a) Əsas debüt prinsipləri (hər şeydən əvvəl yüngül fiqurlar oyuna daxil edilməli, mərkəzə nəzarət, piyadaların yerləşməsi fiqurların nəzərdə tutulmuş inkişafına uyğun gəlməli, vəziri vaxtından əvvəl oyuna çıxmamalı, eyni fiqurların gedişi təkrar olmamalı, qalaqurma keçikməməli, kənar piyadalarla məqsədsiz gedişlər etməməli,.... nümunələr)	1	
	8 b) Tipik debüt səhvlərinə görə (açıq debütlərdən) 1 oyunu təhlil verməli (məs: Morfidən)	1	
9.	Debütdən sonra nə etməli		1

10.	Böyük maddi üstünlükdən istifadə olunması 10 a) Top və ya yüngül fiqur artıq olanda oyunu sadələşdirib, sonluğa keçib və orada oyunun udulmasına dair və şaha hücum zamanı qüvvələr üstünlüyündən istifadəyə dair nümunələr; 10 b) Yüngül fiqur 1 piyadaya və ya 2 piyadaya qarşı -mürəkkəb olmayan nümunələr;	1 1	2
11.	Şah və piyada şaha qarşı 11 a) Kvadrat qaydası (nümunələr) 11 b) Şah və kənar piyada (top piyadası) şaha qarşı 11 c) Şah və piyada (top piyadalarından başqa) şaha qarşı	1 1 1	3

II bölmə: Taktika

35

1.	Taktiki fəndlər	7
	1a) Həndəsi motivlərdən istifadə edilməsi	1
	1b) Bağlama	1
	1c) Bağlama ilə mübarizə	1
	1ç) İki qat hücum	1
	1d) Açıq hücum	1
	1e) Açıq şah	1
	1ə) İki qat şah	1
2.	Kombinasiya. Müxtəlif fiquların bəzi xarakterik	10

kombinasiya imkanları;

2a) Kombinasiya nədir? Filin dioqonal üzrə fəaliyyətinə əsaslanan kombinasiyalar	1
2b) Filin h7 (h2) xanalarında qurbanı	
2c) Atın iştirak etdiyi kombinasiyalar	1
2ç) Piyada kombinasiyaları	2
2d) Ağır fiqur kombinasiyaları	2
2e) Fiqurların qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanmış tipik kombinasiyalar	2
	2
3. İdeyalar üzrə kombinasiyaların təsnifatı;	10
3 a) «Cəlbətmə» mövzusunda kombinasiyalar;	1
3 b) «Təcridətmə» mövzusunda kombinasiyalar;	1
	1
3 c) Yayındırma mövzusunda kombinasiyalar;	
3 ç) Xananın rəqib fiqurundan, yaxud piyadasından azad edilməsi mövzusunda kombinasiyalar;	1
	1
3 d) Xəttin azad edilməsi mövzusunda kombinasiyalar;	
	1
3 e) Yolu kəsmək mövzusunda kombinasiyalar;	

3 ə) Müdafiənin məhv edilməsi mövzusunda kombinasiyalar;	1
3 f) Xananın ələ keçirilməsi mövzusunda kombinasiyalar;	1
3 g) Şahın piyada müdafiə örtüyünün dağıdılması mövzusunda kombinasiyalar;	1
3 ğ) Bir neçə ideyanı (texniki fəndi) özündə birləşdirən kombinasiyalar;	1
4. Şahmat məsələləri (etüdləri)	1
5. Şahmatda tələlər	1
6. Şaha hücum:	6
6 a) Qalaqurmamış şaha hücum;	2
6 b) Birtərəfli qalaqurma zamanı şaha hücum;	2
6 c) Müxtəlif tərəflərə qalaqurma zamanı şaha hücum;	2
III bölmə: Sonluqlar	12
1. Sadə piyada sonluqlar:	3
1 a) Endşpilin xüsusiyyətləri. Piyada sonluqlarında bir piyada artıqlığından istifadə;	1
	1

- 1 b) Uzaq keçid piyadasının üstünlükləri; 1
- 1 c) Müdafiə olunan keçid piyadası;
2. **Vəzirin piyadaya qarşı mübarizəsi.** 2
3. Böyük maddi üstünlüyə baxmayaraq heç-heçənin bəzi mümkün halları. 1
4. Sadə top sonluqları: 2
- 4 a) Sadə top sonluqları; 1
- 4 b) Top sonluqlarında bəzi texniki fəndlər; 1
5. Yüngül fiqurlu sonluqlar: 4
- 5 a) Filin atdan güclü olduğu sonluqlar; 1
- 5 b) Atın fildən güclü olduğu sonluqlar; 1
- 5 c) Eyni rəngli fillərin sonluqları; 1
- 5 ç) Müxtəlif rəngli fillərin sonluqları; 1

IV bölmə: Strategiya elementləri.			5
1.	Mübarizənin gedişinə piyada quruluşunun təsiri: 1 a) «Yaxşı» və «pis» fillər; 1 b) Güclü və zəif xanalar və məntəqələr; 1 c) Piyada zəiflikləri;	1 1 1	3
2.	Açıq xətt və 7-ci (2-ci) üfüqi xətt: 2 a) Açıq xətt; 2 c) 7-ci (2-ci) üfüqi xətt;	1 1	2

A.N. Kostev

Aleksandr Nikoloeviç Kostev 40 ilə yaxındır ki, uşaq-gənclər idman məktəblərində şahmatın tədrisi ilə məşğuldur. Uzun illər Moskva şəhər pionerlər və məktəblilər sarayının ixtisaslaşdırılmış şahmat üzrə uşaq-gənclər olimpiya ehtiyatları məktəbinin direktoru olmuşdur. Hal-hazırda FİDE –nin uşaq-gənclər komissiyasının fəal üzvlərindən və nəzəriyyə vericilərindən biri və Rusiya Dövlət Sosiologiya Universitetində şahmat bölməsi və kafedrasının rəisidir. «Şahmat dərsləri» (1984), «Məktəbdə və pioner düşərgəsində şahmat dərnəyi» (1980) kitablarının və çoxlu sayda məqalələrin müəllifidir.

Bu proqramı A.Kostev tərtib edərək, «Məktəbdənkənar müəssisələr üçün proqramlar: idman dərnəkləri» (Moskva, Maarif nəşriyyatı, 1977) kitabında şahmata aid bölmədə dərc etdirmişdir.

Əvvəlcə bu proqrama dair qısaldılmış formada müəllifin «İzah qeydləri»nin vacib yerləri ilə tanış olaq:

İzah qeydləri

- Bu tədris proqramı 4 il üçün nəzərdə tutulub, ümumtəhsil məktəblərində, pionerlər evləri və saraylarında fəaliyyət göstərən şahmat dərnəkləri üçün ünvanlanıb, məktəblilərə şahmat nəzəriyyəsi üzrə materialların, yarışlarda iştirakın forma və qaydalarını, təşkilati-hakimlik və instruktorluq təcrübəsi kimi sualları əhatə edir.

Şahmat dərnəkləri dərnək üzvlərinin yaş və oyun səviyyələrinə uyğun olaraq 4 qrupdan ibarət olur. Birinci il tədris qrupu – yeni başlayanlar (9-10 yaş), ikinci il tədris qrupu – dördüncü dərəcəli şahmatçılar

(11-12 yaş), üçüncü il tədris qrupu – üçüncü dərəcəli (13-14 yaş) dördüncü il tədris qrupu – ikinci dərəcəli şahmatçılar (15-16 yaş). Bu cür qruplaşmalar aparmaq tövsiyyə edilir, amma ayrı-ayrı hallarda müəyyən dəyişikliklər mümkündür (məs: birinci qrupda 13-14 yaşlı yeni başlayan şahmatçıların çalışması və s.).

Proqramın bütün materialı əməli bacarıq və qabiliyyətlərin, nəzəri biliklərin ardıcılıq və tədricən genişlənmək prinsipinə uyğun olaraq tərtib edilmişdir. Hər bir qrup üçün nəzərdə tutulmuş proqram materialı bir illik zaman üçün nəzərdə tutulub. Ayrı-ayrılıqda hər bir qrupda müvafiq hədəf var və ona çatmaq üçün çalışılır. Bu hədəflər aşağıdakılardır:

- Birinci qrupda: dərək üzvlərində şahmat dərslərinə maraq oyatmaq, şahmat oyununun ibtidai əsaslarına varid olmaq, yarışlarda iştirak etmək üçün labüd olan ilkin qayda-qanunları mənimsəmək, şahmatın gözəlliyini özündə əks etdirən əsas taktiki fəndlərlə, nümunələr əsasında tanışlıqdır. Tədris ilinin sonunda şagirdlər normativləri yerinə yetirib IV dərəcəyə sahib olmalıdırlar.

İkinci qrupda: şahmat məşğələlərinə marağı inkişaf etdirmək, fərdi işləmək qabiliyyətinə yiyələnmək, şahmat yarışlarının təşkili və hakimliyin ibtidai əsaslarının öyrənilməsi, şagirdlərdə taktiki baxışın inkişafı. İkinci tədris ilinin nəzəri kursunun əsasında «Şaha hücum» mövzusu durur. Dərs ilinin sonunda şagirdlər III dərəcə normativlərini yerinə yetirməlidirlər.

Üçüncü qrupda: əldə edilmiş biliklərin genişləndirilməsi endşpil və mittelşpil strategiyası fəndlərinin öyrənilməsi, şahmatçı rejimi haqda

məlumatların verilməsi, yarışlarda hakimlik və təşkilatçılıq üzrə əməli fəaliyyət, «İctimai-hakim» və «Gənc təlimatçı» rütbələrinə sahib olmaqdır. III tədris ilinin nəzəri kursunun əsasında «Strategiya» mövzusu durur. Tədris ilinin sonunda şagirdlər II dərəcə normativlərini yerinə yetirməlidirlər.

Dördüncü qrupda: nəzəri biliklərin təkmilləşdirilməsi və inkişafı, idman məşqləri metodikasının əsaslarına yiyələnmək, psixoloji və iradəlilik hazırlığı haqda biliklərə sahib olmaq, şahmata fərdi yanaşmanın formalaşdırılmasına başlanılması, mittellşpil tipik vəziyyətlərinin öyrənilməsi və bu əsasda şagirdlərin debüt repertuarlarının qurulması. Tədris ilinin sonunda dərnək üzvləri I dərəcə normativlərini yerinə yetirməlidirlər.

Həftəlik sikl məşğələləri nəzəriyyə və təcrübədən ibarətdir. Nəzəri dərslərin keçirilməsi sxemi bütün qruplar üçün eynidir. Dərsi özünəməxsus şahmat «qızışdırıcısı» ilə başlamaq məsləhətdir: Numayiş taxtasında asan, amma maraqlı bir etüd (və ya kombinasiya-mövqe) düzülür (çalışmalı ki, bu nümunə mümkün qədər dərslərin mövzusunə yaxın olsun). Onun həlli 3-5 dəqiqədən çox zaman aparmamalıdır. Bundan sonra isə ev tapşırıqları yoxlanılır və sonra isə yeni nəzəri materialın izahına keçilir. Axırda isə dərs yekunlaşdırılır və növbəti tapşırıqlar verilir. Əlbəttə ki, dərslərin bu cür ənənəvi aparılma forması məcburi deyil və ondan kənarlaşmalar mümkündür. Müəllim mütəmadi olaraq kombinasiyalar həlli müsabiqəsi keçirə bilər. Bu zaman müəllim-məşqçi auditoriyaya dalbadal, ardıcıl olaraq həll üçün mövqelər verməklə

şagirdləri hansısa bir taktiki, yaxud strateji ideya ilə tanış edir.

Təcrübə göstərir ki, «Özünü yoxla» oyunu materialı öyrənmək üçün çox maraqlı formalardandır. Bunun mahiyyəti belədir. Məşqçi-müəllim nümayiş taxtasında öyrənilən mövzuya aid olan oyunun gedişlərini, ancaq bir tərəfdən (məs: qaralardan) edir. Şagirdlər isə ağılardan cavabları tapmalıdırlar. Hər kəs sakitcə dəftərində tapdığı gedişi yazır və 2-3 dəqiqədən sonra məşqçi nümayiş taxtasında oyunda baş vermiş gedişi edir. Hər bir tapılan gedişə görə xal verilir. Oyun sona yetdikdən sonra isə məcmu toplanmış xallar üzrə şagirdlərə qiymət verilir, oyun təhlil edilir və yekunlaşdırılır. Bu oyunu ən çox ikinci qrupda keçirmək tövsiyyə edilir.

Mittelspil mövzularını öyrənəndə variantları sayarkən fiqurları tərpətməmək və hesabı beyində aparmaq faydalıdır. Burada məşğələnin belə forması mümkündür: hər bir şagirdin qarşısında ayrı şahmat taxtasında bir mövqe (hamıya eyni mövqe) düzülür və 20-25 dəqiqə ərzində şagirdlər fiqurları tərpətmədən mövqenin üzərində düşünürlər öz hesabladıkları variantları dəftərdə qeyd edirlər. Sonra bu mövqenin kollektiv analizi aparılır və şagirdlərdə öyrənilən ideyanın mahiyyəti haqda təssəvvür yaratdıqdan sonra məşqçi ətraflı izaha keçir. Bu fənd 3-cü və 4-cü qruplar üçün daha yararlıdır.

Birinci qrupa gəldikdə, burada dərsin oyun metodu ilə aparılmasının böyük əhəmiyyəti var. Məs: şahmat taxtasının oxunması və gedişləri yazma qaydalarını öyrənərkən «Dəniz döyüşü» oyunu ilə başlamaq yaxşıdır. Sonluğun müxtəlif fəndlərini (Məs: «Vəzir

şah və yeddinci (qaralardan ikinci) xətdə çatmış piyadaya qarşı» mövzuda «Nərdivan» fəndini) öyrənərkən tövsiyyə olunur ki, şagirdlərdən ikisini taxtaya çağırılmalı ki, onlar bu mövqeni aqlardan və qaralardan oynasınlar. Nəzəri mövzulara aid müəllim parlaq, yaddaqalan nümunələr seçməlidir. Həmçinin əsas diqqəti nümunələrin sayına deyil, ideyaların rəngarəngliyinə, hazırlanaraq həyata keçirilməsinə yönəltməli. Birinci və ikinci tədris illərində dərslər materialı kimi XIX əsr şahmat ustalarının oyunlarından geniş istifadə edilməsi məsləhətdir, beləki, onlarda bu və ya digər ideyanın icrasını daha «təmiz» halda görmək olur (o zaman müdafiənin səviyyəsi aşağı idi, ona görə tərəflərdən biri ideyanı müqavimətsiz həyata keçirirdi). Üçüncü və dördüncü tədris illərində oyunun ayrı-ayrı parçalarını deyil, tam göstərilməsi daha məqsədəuyğundur, beləki, bu halda dərnək üzvləri verilən mövzu haqda tək-cə məlumat almırlar, həmçinin görürlər bu şahmat ideyası əməldə konkret olaraq necə baş verir.

Proqramda saat hesabı ilə əsas yer əməli məşqələlərə (dərnək üzvlərinin təsnifat yarışlarında iştirakına, oynanılmış oyunların təhlilinə, «taktika», «strategiya», «endşpil» mövzularına aid nəzəri materialları öyrənmək üçün tapşırıqların yerinə yetirilməsinə, həmçinin məsləhətli oyunlara, seanslara, məsələ həlli müsabiqələrinə, yoxlama işlərinə və hesabatlara) verilir.

İkinci və üçüncü tədris ili qruplarında proqram üzrə kontrol işlərinə 24 saat ayrılıb. Birinci il çalışmalarında yoxlama işləri hələlik özünü doğrultmur, dördüncü ildə isə bu artıq lazım deyil (Bu fikir ilə mən razı deyiləm! Xüsusəndə cümlənin II hissəsi ilə. Zənnimcə variantlar,

texniki fənlər üzrə çalışma işləri 4-cü ildə də pis olmaz. S.Q.).

İkinci ildə şagirdlər müstəqil çalışma bacarıqlarını hələ yeni-yeni öyrənirlər odur ki, kontrol işləri onlarda fərdi-analitik fəaliyyətə sövqü artırır və nəzəri bilikləri öyrənmələrinə isə kömək edir. İkinci tədris ilində rübdə 4 dəfə, 3-cü tədris ilində isə rübdə bir dəfə yoxlama işi keçirilməlidir. Yoxlama işlərinin tapşırıqları xüsusi seçilmiş mövqelərdən və mövzular üzrə ümumi suallardan ibarət olur. Şagirdlərin yoxlama işləri üçün ayrılmış xüsusi dəftərdəki yazılı cavabları məşqçiyə imkan verir ki, onların verilmiş materialı necə mənimsəmələrinin səviyyəsini müəyyən etsin.

Referatlar və hesabatlar əsasən 4-cü tədris ili üçün nəzərdə tutulub, amma müəllim bütün qrupların dinləyicilərini müstəqil analitik işləməyə cəlb etməlidir. Bunun üçün o şagirdlərə onların gücü çatacağı bu və ya digər mövzulara dair kiçik suallar ətrafında məlumatlar şəklində hesabatlar hazırlamağı tapşırmaqlı. 4-cü qrup şagirdləri üçünsə nəzəriyyənin müəyyən bölmələri üzrə referatların hazırlanması və bu referatların məşğələlərdə müzakirəsi vacibdir. Bu qrupda şagirdlərin fəallığını stimullaşdıran dərs metodları əksəriyyət təşkil edir. Şagirdlərdə müstəqil işləmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə müəllim sistemli şəkildə diqqət yetirməlidir.

Bütün qruplarda dərslərin keçirilməsinin potok (böyük qrup) üsulu tövsiyyə edilir.

№ 1 potokda azyaşlı uşaqlar həftədə 2 dəfə çalışırlar. № 2 potokda isə yuxarı yaşlı uşaqlar, həmçinin həftədə 2 dəfə çalışırlar. 1-ci tədris ili qrupları üzrə həftədə 4,

digər qruplar üçünsə 6 akademik dərs saati nəzərdə tutulub.

Birinci qrupda hər bir dərsdə 30 dəqiqə nəzəriyyə, 60 dəqiqə əməli təcrübə (burada əsasən turnir və təlim-məşq oyunları nəzərdə tutulur, bu oyunların gedişlərinin yazılışı vacibdir, amma saatsız oynanılmalı) üçün nəzərdə tutulub. İkinci qrupda isə nəzəriyyə üçün 45 dəqiqə, əməli təcrübə (burada isə əsasən saatlarla turnirlərdə oynanılmış oyunlar nəzərdə tutulub, bu oyunlarda tərəflərdən hər birinə bütün oyun üçün 45 dəqiqə verilməlidir) üçünsə 90 dəqiqə nəzərdə tutulub.

Üçüncü ildə isə məşğələlərin birində 90 dəqiqə nəzəriyyənin tədrisinə ayırmalı digər dərsi isə tam əməli təcrübəyə sərf etməli (burada əsasən hər nəfərə 1 saat 30 dəqiqə verilmə şərti ilə turnir oyunları nəzərdə tutulur). Dördüncü qrupda isə bir dərsdə 90 dəqiqə nəzəriyyə deməli, növbəti 2 dərsdə isə əməli təcrübə (əsasən hər bir rəqib üçün 36 gedişə 1 saat 30 dəqiqə kontrolu ilə turnir oyunları) keçirməli. Bu cür iş qrafiki ilə işləyərək ümumi dərs planının cədvəli ilə ayaqlaşmaq üçün üçüncü və dördüncü qruplarda turnirləri birlikdə keçirmək lazımdır (burada hər bir tur üçün 4 akademik dərs saati ayrılmalı).

Dərs zamanı ən fəal şagirdlərin səviyyəsi meyar götürülərək dərsi qurmalı, amma çalışmalı ki, şagirdlərin əsas hissəsi verilən materialı anlayıb mənimsəyə bilsinlər. Müəllimin qeyd dəftərçəsi aparması məsləhətdir. Orada o tədris edilən mövzuların sxemlərini, şagirdlərini müşahidə edərkən lazım bildiyi qeydləri və ümumiləşdirici yekun təcrübəni qeyd etməli. Məsləhət edilir ki, qruplarda yekun məşğələləri

keçirilsin və orada hər bir şagirdin qazandığı nailiyyətlər nəzərdən keçirilməli, təsnifat biletləri təqdim edilir və yay üçün tapşırıqlar verilir. Şahmatın öyrənilməsi prosesi mürəkkəb və çoxhəcmli zəhmət tələb edir. Buna görə də çox vacibdir şagirdlərin beyninə şüurlu şəkildə yeridilsin ki, idman nailiyyətlərinin əldə edilməsi fasiləsiz analitik işin, zəhmətkeşliyin, inadkarlığın sayəsində mümkündür.

Özündə güclü iradə tərbiyə etmədən, müstəqil çalışmaq adətini aşılamaqdan, həmçinin idman rejimi saxlamadan, fiziki hazırlığa malik olmadan şahmatda ciddi nəticələrə nail olmaq mümkün deyildir. Bu fikri müəllim həmişə xüsusi vurğulamalıdır istər dərnək dərslərində, istərsə də dərnək xaricində. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, gərək məşqçi bir şəxsiyyət kimi dərnək üzvləri arasında böyük hörmətə sahib olsun, bunun üçün bütün tədris tərbiyəedici xarakter daşmalıdır.

Mövcud proqramlara bu günümüzdən baxış

Tanış olduğumuz həm fərdi şagirdlər, həm də qruplar üçün, müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən təşkil olunmuş proqramlar bütün gözəllikləri ilə yanaşı bir çox zəif yerlərə malikdir. Həmçinin qeyd etməliyik ki, bu proqramlar bütöv şəkildə günümüzün şahmatının tələblərinə tam cavab vermir. Məsələn, ən sadə bir misal: bu günki şahmatı kompüterə təsəvvür etmək mümkün deyildir. Amma, nəzərdən keçirdiyimiz proqramlarda yalnız Q.Roxlin üçüncü ildə kompüterləri öyrənərkən elektron hesablama maşınlarından (EHM) danışmağı tövsiyyə edir. Bu da

təbiidir, belə ki, bu proqramlar təxminən 30-40 il bundan öncə tərtib olunublar. Kompüterlərlə işdən başqa müstəqil işləmək, rejim saxlamaq, müxtəlif xüsusi texniki fəndlərin öyrənilməsinin vacibliyi haqlı olaraq vurğulansa da onların öyrənilməsinə dair nümunələr ya çox cüzi verilib, ya da ki, heç verilməyib. Bütün bunları nəzərə alaraq bu yeni fəsili əlavə edərək müasir şahmatda labüd olan bir sıra nöqtələrin vacibliyini xüsusi vurğulamağı və onların necə və nə üçün öyrənilməsi barədə danışmağı qərara aldım.

Hər şeydən əvvəl qeyd edim ki, 39-cu səhifədə Q.Roxlinin bir şahmat qrupunun normal fəaliyyəti üçün lazım olan təhcizat ləvazimatlarına 1 komplekt (tam proqram və texniki təminatı ilə) kompüterin və müxtəlif şahmat proqramlarına («Fritz», «Chess Assistent», «Shreder», «Chessbase» və s.) aid DVD, SD olması vacibdir. Bunun özündə həmçinin şahmat dərslərini aparan məşqçi – müəllim qarşısında da yeniləşmək tələbini qoyur. Yəni məşqçi – müəllim şahmat oyunu bacarıq və texnikası, pedaqoji bilik və qabiliyyətinə sahib olmaqla yanaşı kompüter ilə işləyə bilməli və orada şahmat proqramlarından istifadə yollarına bələd olmalıdır. Bunlarla yanaşı məşqçinin internet barədə məlumatlılığı müvafiq səviyyədə olmalıdır. İnternet saytları və orada necə işləmək haqda məlumatı olmalıdır. Belə ki, bildiyimiz kimi bu gün artıq hətta İnternet vastəsilə şahmat dərsləri belə keçirilir. Bu halda bəzən hətta müəllim və şagird müxtəlif qitələrdə də ola bilərlər. Odur ki, bu gün ki, proqramlarda kompüter və internetlə işləmək bilgilərini uşaqlara vermək üçün xüsusi saatların ayrılması məqsədəuyğundur. Bunun üçün bu verilən

proqramlara əlavələr edib onlardan yararlanmaq olar. Bu bilgilərin artıq II il tədrisi proqramının əvvəllərinə salınması yaxşı olar. Özündə fərq eləməz ki, bu deyilən proqramların hansı ilə işlənir. Moskvada «Spartak» şahmat məktəbində bu işin təşkili ilə mən yaxından tanış oldum. Sonra İranda, Türkiyədə çalışarkən məşqçilərin bu məsələni necə həll etdikləri ilə maraqlandım. Ümumi topladığım məlumatlar sahəsində mən belə bir qərara gəldim ki, təxminən 5-10 saat ərzində bu biliklərin ibtidai labüd hissəsini öyrənmək olar. Mümkündür 5-10 saatın bu işə ayrılması məqsədəuyğun olar. Rüb ərzində isə internetdən alınmış yeniliklər və ya yeni ideya, oyunlar, xəbərlər, ümumiyyətlə İnternet yeniliklərinə dair hər rübdə 1 saatın ayrılması pis olmaz. Mötəbər, böyük yarışların keçirildiyi dövrlərdə hətta hər gün internetə müraciət edilməsi məqsədəuyğun olar.

Proqramların çox yerində rast gəlirik ki, keçmiş sovet idman sistemi strukturunun öyrənilməsinə dair istinadlara. Təbii ki, hər bir yerdə hansı ki, bu proqramlardan istifadə olunur, öz şəraitinə uyğun olaraq bu istinadlara düzəlişlər aparılmalıdır.

Özümün müəllimlik təcrübəmdə çox rast gəldiyim bir sual üzərində də qısaca dayanmaq istərdim.

Tez-tez şagirdlər məndən soruşurlar gündə neçə saat işləməli? Təbii ki, bu «amator» (həvəskar) sualıdır. 6-cı dünya çempionu M.Botvinnik hesab edirdi ki, şahmat öyrənməyə bir iş kimi baxılmalı. İşdə hər gün 8 saat (1 saat nahar istirahəti) işləyib, sonra həftədə 1 gün istirahət edilir. Bu dahi sələfimizin sözlərindən çıxara biləcəyimiz nəticə kimi deyə bilərəm ki, burada da adi müəssisədə ki, iş qrafiki ilə çalışmalı. Həqiqətən

də əsl peşəkar yanaşma belə olmalıdır. R.Fişer siz şahmatla gündə nə qədər çalışırsınız sualına cavab olaraq demişdir ki, – bəzən şahmatla elə çalışıram ki, heç bilmirəm həftələr, günlər necə keçir, yeməyin vaxtını belə unuduram, bəzən isə günlərlə şahmata baxa bilmirəm. Burada biz şahmata fanatik vurğunluğun şahidi oluruq. Yəni hər hansı bir kiçik vaxt tapan kimi şahmata sərf olunur. İndi siz müəyyən edin şahmat sizin üçün nədir, əgər bu sizin üçün bir işdirsə ona peşəkarcasına bir peşə kimi yanaşın və işdə adətən nə qədər zaman sərf edirsiniz, iş gününüzü elə qurun ki, burada da o qədər sərf edəsiniz. Yox əgər siz şahmatı sevirsinizsə ona vurğunsunuzsa onda nə qədər vaxtınız var şahmata sərf edin ki, bəlkə doyasınız. Nə etmək olar, axı sevməyin cəzası var! Bu yanaşmalar şahmatı artıq özü üçün sənət seçənlərin dərdinə yarayır. Bəs yeni başlayanlara nə məsləhət etmək olar? Bildiyimiz kimi hər bir sənətə yiyələnmək prosesi ümumiləşdirilmiş formada desək üç mərhələni, dövrü özündə cəmləşdirir.

- 1) Cəlbətmə (aludə olmaq, xoşu gəlmək)
- 2) Öyrənmə
- 3) Yaratma (yaradıcılıq)

Cəlbətmə – Burada uşaq və ya nisbətən yuxarı yaşlı şəxsin bir sənət ilə tanışlıq prosesi başa düşülür. Bu sənətlə ya ailədə kimsə məşğuldur, ya da tanışlardan kimisə oynayır, yaxud məktəbdə çox fəal şahmat dərnəyi var və s. Yəni bir səbəb üzündən biz hər hansı bir fəalliyət növü ilə tanış oluruq və həmçinin digər səbəblərdən onunla daha yaxından tanış oluruq və o bizi cəlb edir.

Öyrənmə – Bu dövrdə insan xoşu gələn bu sənətin sirlərinə bələd olmağa çalışır. Bu ən çətin və ən çox

zaman, güc, səbr, iradə, istedad, məsləhət və s. kimi vacib keyfiyyətlər tələb edən mərhələdir. Burada yolun axırınadək çoxları gəlib çıxıb bilmirlər.

Yaradıcılıq - Bu dövrdə insan sevdiyi sənətə dair əlinə keçən bütün bilikləri artıq toplayıb, öyrənib və çalışır özü də bu bilikləri daha da dərinləşdirsin, həmçinin özündə nəşə əlavə edib, özündən sonra qoyub getsin.

Birinci və üçüncü dövrlərdə nə qədər çətinliklər olsa belə insan öz işindən, onun gedişatından ləzzət alır. Əksinə ikinci prosesdə isə səbr, dəyanət, dözümlülük tələb olunur, burada adətən çox tər tökülür, zəhmətə qatlaşmaq lazımdır.

Bəlkə də elə ona görə qadınlar arasında ilk dünya çempionu V. Mençik – siz nə üçün şahmat oynayısınıız? – sualına cavab olaraq belə demişdir: - «Şahmat əvvəl məni cəlb edirdi, sonra isə oynayırdım ki, öyrənirəm, indi isə oynayıram ki, yaradım».

Bu uzun misalı çəkməkdə məqsədim ondan ibarət idi ki, bu üç mərhələdən hansında şahmatçının olmasından asılıdır ki, o şahmata nə qədər zaman verməlidir bir nəticəyə nail olsun. Məsələn: əgər o II və ya III mərhələdədirsə (doğrusu bunu yazıram, amma düşünürəm ki, III mərhələyə gəlib çıxan yoldaşlara bunu söyləmək artıqdır, onlar özləri bunları bilirlər) onda həqiqətəndə, gərək mümkün qədər peşəkarcasına öz işinizə yanaşasınız. Yox əgər o hələlik I mərhələdədirsə onda özünə sual verib müəyyən etməlidir bu şahmata aludəlik (cəlb olma) ötürüdür yoxsa ciddidir. Bunu müəyyən etməyin bir çox yolu var biri belə də ola bilər çalışıb (əgər kiçik uşaqdırsa valideynləri çalışıb onun başını başqa bir fəaliyyətə qatsınlar, məsələn, digər

idman növü ilə məşğul olsun, yay tətlini şahmat olmayan bir yerdə keçirmək təklif olsun və s.) bir müddət (1-2 ay) başınızı başqa işlə qatasınız, şahmatdan uzaq durasınız ki, müəyyən edəsiniz şahmata olan həvəs sönür, yoxsa yox. Digər yolu ola bilər: özünüzdən güclü bir oyunçu ilə oynayıb (Alaha şükür, burada boks və ya güləşdəki kimi xüsusi hazırlıq tələb olunmur və ciddi fiziki zədə almaq təhlükəsi yoxdur) müəyyən edəsiniz siz nə qədər zəifsiniz ki, sizi çox asan udurlar. Bu qərribə hissləri keçirərək siz müəyyən edə bilərsiniz (azyaşlı uşaqlarda bu işi müəllimlər və ya valideylər görə bilərlər) siz şahmatdan pisikirsiniz, yoxsa sizdə şahmatın sirlərinə yiyələnmək hissi daha da alovlanır.

Əgər siz müəyyən etdinizsə ki, şahmat sizi ötəri cəlb edirdi, onda nə özünüzü, nə də başqalarını yormağa lüzum yoxdur. Normal həyatınızı davam edin, onda şagirdin yaşından və hazırlığından (həm fiziki, həm də şahmat baxımından) asılı olaraq onu az-az yükləməyə başlayaraq çalışmağa adət etdirməli. Bir zamanlar Ukraynanın Xarkov şəhərində eksperimental olaraq bir neçə uşaq baxçasında şahmat qrupları açmağa başladılar. Orada bir müddət işləmiş qrossmeyster M.Qureviç mənə danışdı ki, gün ərzində uşaqlara 15 dəqiqədən çox çalışmağa imkan vermirdilər elə mənası da yox idi. O deyirdi biz 15 dəqiqə sadə şeylərlə məşğul olurduq. Sonra isə onlar gedirdilər multfilmə baxmağa, gəzməyə, oynamağa və s. Belə ki, onlar yalnız 15 dəqiqə mütəmərəküz ola bilərlər, sonra onların enerjisi çatmır. Bu son nöqtəyə diqqət verməyinizi rica edərdim. Əsas məsələ şagirdin neçə saat məşğul olması deyil, əsas məsələ onun nə qədər zaman mütəmərəküz

formada, ciddi şəkildə işləyərək deyilən və görülən şeyləri qavrayaraq öyrənə bilməsidir. Bu da bir çox amillərdən asılıdır: şagirdin yaşından, fiziki hazırlığından, şahmat hazırlığından, verilən materialın həcmi və çətinliyindən və s. yəni şagird 6 saat şahmat taxtası arxasında gəlib mürgü vurarsa bunun faydası yoxdur. Yaxşı olar 1 saat, amma gərgin işləsin. Bu sözlərin vacibliyini daha da möhkəmlətmək üçün A.N.Pançenkonun «Şahmat sonluqlarının təcrübəsi və nəzəriyyəsi» kitabından bir misal gətirmək istəyirəm – «Piyada sonluqları» bölməsinə aid məsələləri necə həll etməyə dair tövsiyələrində müəllif yazır: «Yaxşı olar 3-3,5 saat ərzində 8-10 məsələni birdəfəyə həll edəsiniz (bir növü özünəməxsus müsabiqə). Bu məşq şəraitini müəyyən mənada oyun şəraitinə yaxınlaşdırır, belə ki, diqqətin yayınması üçün vaxt olmur. Yox əgər vaxt sarıdan imkanınız yoxdursa onda 1-2 məsələni də həll etmək olar».

Nəticə kimi söyləmək olar ki, mütəmər küz ola bilərsinizə onda yavaş-yavaş iş gününüzü 5-6 saata (biz artıq şahmat hazırlıq kursu keçmiş və müstəqil çalışsan, yarışlarda iştirak edən şahmatçıları nəzərdə tuturuq) çıxarmağa çalışın. Yox əgər mütəmər küz ola bilmirsinizsə bu qədər vaxt o zaman özünüzün mütəmər küz- lüyünüzün üzərində çalışın.

Proqramda verilən material şahmatı oynamağı yaxşı öyrənmək üçün təbii kafi deyil, lazımdır ki, dinləyicilər dərstdə öyrənilmiş fəndləri dərstdən kənar zamanda on dəfələrlə təkrarlasınlar. Hər bir dərstdə müəllim yorulmadan bunu təkrarlamalı.

Müstəqil işləməyə dair bir neçə nöqtə üzərində ətraflı dayanaq.

Şahmatçı həmişə nəzarət etməli ki, onun variant saymaq texnikası qılinc kimi iti, mövqeyə qiymət vermək texnikası son dərəcə həssas və dəqiq olsun. Bunlarla yanaşı şahmatçı mümkün qədər çoxlu sayda tipik mövqelər bilməlidir. Həmçinin şahmatçı çalışmalıdır ki, hər gün məşq etməklə bu texnikaları daha da inkişaf etdirdsin. Unutmaq olmaz ki, məşqlər arasında fasilə uzun müddətli olmamalı. Qrossmeyster M.Taymanov özünün «Mən necə Fişerə uduzdu» kitabında bunun necə təhlükəli olduğunu daha dolğun oxucuya çatdırmaq üçün məşhur pianoçu Paqanininin növbəti sözlərinə müraciət edir: - «mən əgər bir gün çalışmıramsa onda özüm bilirəm ki, əvvəlki kimi ifa edə bilmirəm, iki gün çalışmıramsa arvadım hiss edir mən əvvəlki kimi ifa edə bilmirəm, üç gün işləmirəmsə onda artıq tamaşaçı görür mən əvvəl ki, deyiləm!»»

Mittelşpil üzərində çalışarkən 3 amili- variant hesablama, mövqeni qiymətləndirmə və tipik mövqe və texniki fəndlərin üzərində yorulmadan işləməyi həmişə diqqət mərkəzində saxlamalı.

Sonluq üzərində işləyərkən birincisi unutmamalı ki, burada uzun dövr çalışmaq lazımdır. Həmçinin unutmamalı ki, burada hər kitabdan 1-2 səhifə oxumaq və ya arxayın olmaq ki, təcrübədə bu bilikləri öyrənmək olar- səhv fikirdir! Burada zənnimcə ən ideal yol (özüm bu yolla Q.Lisitsinin kitabı ilə bu işi icra etmişdim) sonluq haqda sistemli şəkildə yazılmış məlum kitablardan (Q.Lisitsin, Y.Averbax, R.Fayn, Rabinoviç, A.N.Pançenko, P.Keres, «Botsford»» və s.) birini götürməli və yavaş-yavaş onu oxuyub bitirib,

sonra isə təcrübə, əlavə çalışmaları bu bilikləri daha genişləndirmək və möhkəmlətmək lazımdır.

Debütlər üzərində işləyərkən çalışmalı sistemli debüt repertuarınızı qurasınız. Burada təcrübədə sınaqdan çıxmış yollar var onlardan bir neçəsi haqda qısa danışaq: 1) Bir məşhur şahmatçının debüt repertuarı nümunə kimi götürülür və onun debütləri-variantları nəzəriyyənin bu günümüzdəki, vəziyyəti nəzərə alınmaqla öyrənilir. Burada bir növü bənzətmə üsulunun vasitəsilə debüt repertuarının qurulduğunu görürük. 2) Oynamaq istədiyiniz debüt variantlarını çoxda dərinlən olmadan öyrənərək, sonra bunları sürəkli olaraq təcrübədə tətbiq etmək (özündə çox turnir oyunu oynamaq şərti ilə). 3) 1 variantı öyrənmək üçün 4 mərhələli iş görülür: 1) Həmin variant haqda məlumat toplanılır; 2) Sonra bu material öyrənilir; 3) bu varianta dair variantın mütəxəssisi sayılan grossmeyster və ustaların təhlil etdiyi müəyyən sayda (bəzi mütəxəssislər 20, bəziləri 50, həttə 200 deyirlər) oyunları toplayıb sonra onu özünüz təhlil edin və sonda öz təhlilinizi, fikirlərinizi həmin mütəxəssisin fikri ilə müqayisələşdirin. Bununla həm öz biliklərinizi dərinləşdirir həmdə variantın əsas «açar» yerlərini müəyyən edəcəksiz; 4) İkincidərəcəli bir turnirdə və ya bir dostluq matçında bu variantı yoxlamalı; bundan sonra siz artıq bu variantı öz reperturunuza daxil edə bilərsiniz.

Şahmatda özünü inkişaf etdirməyin bir neçə sınaqdan çıxmış yolu məlumdur. Bunlardan bəziləri ilə tanış olaq; a) Yamsılama (bənzətmə) -burada məşhur bir şahmatçı kumir kimi seçilir və onun bütün həyat və yaradıcılığı yamsılanılır. Bu yolda bir növü şahmatçı özünü böyük uğursuzluqdan sığortalamış olur, beləki, bu yol artıq gedilib, sınaqdan çıxıb. Amma, digər

tərəfdən bu yolun yolçusunun birinci olmaq üçün şansı demək olar ki, yoxdur. Kopya heç zaman originaldan yaxşı ola bilməz.

b) Təcrübə- çoxlu oynanılır. Bir növü hər şey təcrübədə öyrənilir. Bu yol çoxlu maddi vəsait (çox yarışlara getmək üçün), möhkəm əsəb (beləki, ilk dövrlər acınacaqlı uğursuzluqlar qaçılmazdır), və çox azad zaman tələb edir. Amma üstün tərəfidə nəzəriyyə və praktika texnikalarına bir yerdə yiyələnilir.

q) Elmi- bu yolda dədə-baba üsulu ilə əvvəl nəzəriyyə öyrənilir sonra o praktikada tətbiq edilir, eyni zamanda bu öyrənilənlərə tənqidi yanaşılmaqla orada müvafiq düzəlişlər aparılmaqla yanaşı yenilik axtarışlarında paralel olaraq inkişaf etdirilir. Buna çox vaxt klassik üsulda deyirlər.

S.Tartakover «Ultramüasir şahmat oyunu» kitabında bütün şahmatçıları ümumiləşdirərək 4 qrupa bölür. Mən İranda çalışarkən müəllimlər üçün mühazirə oxuyanda bu haqda danışarkən dinləyicilərdən biri dedi ki, Sədi Şirazinin də belə bir şeri var, amma orada ümumiyyətlə insanlara bu fikir şamil edilib. Bir növü burada bir daha şahidi oldum ki, şahmatın çox qanun, ideya, formalarını hayatın bütün sahələrinə aid etmək olar. Onun insan təbiəti ilə əlaqəsi inkar edilməzdir. Tartakoverin bu yarı məcazi, yarı ciddi bölgüsü belədir;

1) Zəif oynayan şahmatçılar- hansı ki, anlamırlar ki, zəif şahmatçıdırlar- bunlar nadanlardır onlardan qaç!

2) Zəif oynayan, amma öz zəif şahmatçı olduqlarını anlayanlar-onlardan zərər gəlməz- fəqirdirlər – onlara kömək et!

3) Güclü oynayan, amma özlərinin güclü şahmatçı olduqlarını bilməyənlər - bunlar yazıqdırlar onlara hörmət et!

4) Həm güclü oynayan, həm də öz güclü olduqlarını anlayan şahmatçılar- onlar müdriklərdirlər- onların ardınca get!

Ə D Ə V İ Y U A T

1. Ş.Quliyev «Azərbaycan şahmat tarixindən səhifələr», Bakı, 1971.
2. Крогиус Н.В. «Психологическая подготовка шахматиста», Москва «Физкультура и спорт», 1975.
3. Суэтин А.С. «Лаборатория шахматиста», Москва «Физкультура и спорт», 1978.
4. Голенищев В.Е. «Подготовка юных шахматистов 2 разряда», Москва «Советская Россия», 1979.
5. Голенищев В.Е. «Подготовка юных шахматистов 1 разряда», Москва «Советская Россия», 1980.
6. Злотник Б.А. «Шахматы. Наука, опыт, мастерство», Москва «Высшая школа», 1990.
7. Карпов А.Е. «Шахматы. Энциклопедический словарь», Москва «Советская энциклопедия», 1990.
8. Ботвинник М.М. «Метод подготовки к соревнованиям», Москва «Физкультура и спорт», 1992.
9. Губницкий С.Б. «Полный курс шахмат», Москва «ФОЛИО», 2002.
10. В.Ə.Rüstəmov «Şahmat oyunu dərsliyi», Bakı, 2002.
11. Нимцович А. «Моя система», Москва «Шахматный университет», 2003.
12. Гончаров В.И. «Как стать тренером по шахматам», Набер.Челны, 2004.

13. Котов А. «Как стать гроссмейстером», Москва «Шахматный университет», 2007.
14. S.Quliyev «Şahmat oyununun tədrisi üsulları», Bakı «MBM», 2007.
15. Симкин Ю.Е. «Современный шахматный тренинг», Киев «Олимпийская литература», 2007.
16. Эстрин Я.Б., Калиниченко Н.М. «Шахматные дебюты. Полный курс», Москва «ФАИР», 2008.
17. Тимощенко Г. «Дебютный репертуар будущего мастера», Москва «Рипол классик», 2009.
18. Симкин Ю.Е., Бондарчук А.Н., Штатнов В.В. «64 рецепта успеха», Киев «Купола», 2010.
19. Б.Рустамов, Ш.Азизова, С.Давидов «Шахматы», Баку «Araz», 2011.
20. В.Ə.Rüstəmov, Ş.A.Əzizova, S.F.Davidov «Şahmat», (I hissə), Bakı «Araz», 2011.

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş.....	3
Şahmatçının hazırlıq növləri.....	4
<i>Şahmatçının texniki hazırlığı</i>	7
<i>Şahmatçının psixoloji hazırlığı</i>	7
<i>Şahmatçının fiziki hazırlığı</i>	8
<i>Şahmatçının taktiki hazırlığı</i>	9
Şahmatçıların idman məşqinin vasitə və metodları	10
Şahmatçıların texniki hazırlığının strukturu.....	17
Tibbi-bioloji və psixoloji xüsusiyyətlər	21
<i>Şahmatın tibbi-bioloji problemləri</i>	21
<i>Şahmatda tibbi nəzarət</i>	22
<i>Şahmatda psixologiyanın əhəmiyyəti</i>	33
<i>Şahmatda psixoloji hazırlığın inkişaf tarixi</i>	39
Debüt nəzəriyyəsi.....	47
<i>Qapalı debütlər</i>	47
<i>Vəzir qambiti</i>	47
<i>Tarraş müdafiəsi</i>	51
<i>Slavyan müdafiəsi</i>	52
<i>İngilis başlangıcı</i>	60
<i>Qədim hind müdafiəsi</i>	63
<i>Qrunfeld müdafiəsi</i>	66
<i>Nimtsoviç müdafiəsi</i>	69

Mittelspil nəzəriyyəsi və praktikasını	73
<i>İnkişaf üstünlüyü</i>	73
<i>Ərazi üstünlüyü</i>	79
<i>Vəziyyətin təhlili və qiymətləndirilməsi</i>	83
<i>Zəif xanalar</i>	90
<i>Zəif piyadalar</i>	92
<i>Zəif xanalar</i>	95
<i>Piyada adacıqları</i>	96
<i>Açıq xətlər və diaqonallar</i>	98
<i>Keçici piyadalar</i>	102
<i>İki fil üstünlüyünü</i>	103
<i>Fiqurların zəif vəziyyəti</i>	105
<i>Fiqurların mövqeyindəki uyğunsuzluq</i>	107
<i>Mərkəz</i>	108
Endşpil nəzəriyyəsi və praktikasını	117
<i>Top sonluqları</i>	117
<i>Top və piyada topa qarşı</i>	117
<i>Filidor qaydası</i>	120
<i>Topla şaquli xəttin tutulması və ondan istifadə</i> ...	121
<i>2-ci və 7-ci üfiqi xətlərin topla tutulması</i>	122
<i>Top "f" və "h" piyadaları - topa qarşı</i>	124
Şahmat üzrə məşqçinin xüsusi bilik və bacarığı	126
<i>Şahmat məşqçisinin ustalığı</i>	126
<i>Məşqçinin şəxsi keyfiyyətləri - onun uğurlu fəaliyyətinin şərtləri</i>	132
<i>Məşqçi-müəllimin fəaliyyətinin psixoloji-pedaqoji xüsusiyyətləri</i>	133
<i>Şahmat psixopesaqogikasının əsas məsələləri</i>	134

Şahmatçının hazırlıq və məşq metodları	145
<i>Debütlərin öyrənilməsi metodikası</i>	145
<i>Variantların hesablanması texnikası</i>	146
<i>Debüt, mittelspil və endşşpil hissələrinin</i> <i>öyrənilməsində kompyuterdən istifadə metodikası</i>	147
<i>Kombinasiya görünümü və variantların hesablanması</i> <i>texnikasının inkişaf etdirilməsi üçün mövqelərin seçilməsi</i> <i>prinsipi</i>	148
<i>Görüşlərin təhlilinin əhəmiyyəti</i>	152
Təlim metodikası	153
<i>Müxtəlif yaşlı uşaqlarda təlim xüsusiyyətləri</i>	153
<i>Təlimin qarşısında duran məsələlər</i>	159
<i>Tədris proqramlarının əhəmiyyəti. Mövcud dərş</i> <i>proqramlarının qısa şərhı</i>	160
<i>Grossmeysterlərlə birgə</i>	162
<i>Zak V. Q.</i>	163
<i>Qiyabi məktəblər</i>	164
<i>Y.Q. Roxlin</i>	165
<i>V.E.Qolenişev</i>	175
<i>A. N. Kostev</i>	181
<i>Mövcud proqramlara bu günümüzdən baxış</i>	187
Ədəbiyyat.....	198